

Байрамукъланьы
Халимат

ОНТӨРТ
ДЖЫЛ

Байрамукъланы Халимат

О Н Т Ё Р Т Д Ж Ы Л

Байрамукъланьы
Халимат

ОНТӨРТ ДЖЫЛ

*«Джылла бла таула»
романны экинчи китабы*

Ставрополь китаб басманы
Къарачай-Черкес бёлюмю
Черкесск 1990

84(2-кар)74

С(Кар.)2
Б 18

Китабны суратларын
Н. Г. КРИЦКИЙ
салгъанды

Кар: 4402-А

КАРАЧАЕВО-
ЧЕРКЕССКАЯ
ОБЛАСТНАЯ
БИБЛИОТЕКА

47002280100—69
Б $\frac{\quad}{\text{М159(03) — 89}}$ 62—90

ISBN 5—7644—0551—3

© Ставрополь китаб басманы
Къарачай-Черкес бёлюмю, 1990

1

Тау биченни татлы ийиси сингген хауаны онгсунуб солуй, биченни сыртынг бла ташымай, эки чархлы арбала бла ташыучу заманланы эсинге тюшюресе.

Джазны башы къарагъанлай, тиширыула, адетдеча, биченликlege суу салыб ёсдюрюб, кюз чалкы чалыр заманда уа тирелиб къалдыла: къартлада чалкы тутарлай къарыуу болгъан хазна киши джокъду, тиширыу а чалкы чалмайды, ол адет тюлдю. Ол себебден быйыл биченликлени чачын джашчыкъла алыргъа кюрешедиле. Анда-мында ырджыгъа олтуруб, чалкыны къалай тутаргъа кереклисин джашчыкълагъа юрете тургъан къартланы керлюксе.

Мажайны бутлары ауруб тургъанлы джарым джыл болду — арбазда санларын кючден-бутдан кымылдатады. Юй бийчеси Хабибат бла кызы Кемисхан биченликлени хансын оракъла бла оруб, сыртлары бла ташыб, арбазда бир гебенчик этгендиле. Быланы бу дыгаласларына Мажайны джаны асыры кыйналгъандан аурууна ауруу къошулгъанча болады. «Бу худжу уруш неллай бир кыйынлыкъ салды, Харун юйде болса, не хатабыз бар эди», — дей, Мажай джашын эсине тюшюреди.

Ючгюл хансдан къаланнган ол гебенчикге кёзюн чыракъ ие: «Аны ашатыр мал къалмагъанды, сора тиширыула кыйынларын бош кьоратадыла», — деб кёлюне келсе да, хар неси орнуна джарашыб туруучу Мажай, биченчикни арбазгъа джыйылгъанын онгсунады. Бир

сауулгъаны челек болуучу ийнегин полицай арбаздан чыгъарыб кетгенинде, кьойчукъланы да алыб кьоярла деб, Мажай, барысын соуб, кьакъ этиб, чардакьгъа миндириб кьойгъан эди. Ол огъай, арбазда тауукъ да кьалмагъанды-тауукъ ючюн а джан бере кьере эдим немец...

Мажайны башына келмеген джокъду — игитда дейсе, эртденден ингирге дери санларына тынгылаб, кьымылдар кьарыуу болмай тургъан адамны башын сагъыш басмай не этерикди!

Тиширыула, дыгалас этиб, не джаны бла да кьышха хазырланыб кюрешедиле. Мажай, алаша шиндикчикге олтуруб, алагъа кьарагъандан озуб, джукъгъа кьарыуу джокъду. Къызы бла анасы гардошчукъну кьазыб джыйгъандыла. Бачхадан быйылгъа дери алты-джети машок гардош алыучан эдиле, быйыл а кьуру юч темирли алгъандыла. «Да не этерик эдинг,— дейди Мажай кеси кесине,— урлукъ гардошну гырджын орнуна кьабыб бошагъан эдик. Ол джашилле юсюбюзню теблеб беш айны кьаллай кьыйынлыкъда джашадыкъ».

Биченни, гардошну юйге джыйгъандан сора элде хар ким юй джыйыгъа кечдю — Октябрны джыйырма алтыджыллыкъ байрамы джетиб келеди. Чаул элни тиширыулары емурден бери да акъ топракъны, хоншу эллерине барыб, кьапчыкъла бла эшеклени беллерине атыб келиучен эдиле, быйыл, 1943 джылда уа кеслерини сыртларына салыб келтиредиле: элде не эшек, не ат кьалмагъанды. Былтыр августда фашистле элге кирир-кирмез не эшек, не ат кьоймай джыйыб, ауушда баргъан урушха сауут ташыгъан эдиле. Джарлы хайуанланы тауда кьоюб берю азыгъы этген эдиле.

Энди уа ма, Чаул элни тиширыуу бары кьумурсхалача джети километрлик джолгъа тизилиб, акъ топракъ ташыйдыла.

Хабибат бла кьызы Кемисхан эки челек чакълы топракъны келтириб, суугъа кьуйдула. Юйден бютеу хапчюкню эшикде кеберге джайгъандыла.

От юйню да юч печни да эшиклерин кериб, ичлерин акълаб башладыла. Экиси да щёткаланы шыбылдатадыла. Бусагъатда элде хар бир юйде чот быладачады: адамла беш айны кьоркьуу бла умутну арасында унугъуб туруб, энди дунягъа джангыдан туугъанча нелерин да джангыртыб кюрешедиле.

Январда, Къызыл Аскерни белеклери Шимал Кавказдан фашистлени кьыстагъанлай, элге биринчи почта кел-

ди. Ол къайда эсе да джыйылыб тургъан болур эди, элге келгенинде уа бир къауум юйге къууанч, бир къауумлагъа бушуу келтирди. Мажайны юйюне бушуу тюл, къууанч келди. Харун ючгюл письмочукъда сау-эсен болгъанын, джау бла сермешнуде негерлеринден артха къалмагъанын джазыб адамларын къууандырды. Гоккадан а иги кесекден бери письмо джокъду, алай болса да Мажай бла Хабибат иги джора этгенлей турадыла Кюеулери Асландан да хапар билмейдиле.

Къазауатны ал джылында огъуна Чаул элден эки минг чакълы адам урушха кетген эди, аладан бир къауумлагъа похоронкала келиб, юйлерин джылаулукъ этгендиле...

Хабибат бла Кемисхан къазауат этиб юй сюртедиле. Мажай а олтургъан джеринден къымылдаялмай, кесини бутларындан кёлю къала, сагъышны теренине киреди: «Алтмыш алты джылны мени кёлтюрюб айланыб,— дейди ол аякъларына,— мен юйдегиме, колхозгъа да керек заманымда былай топал болуб нек къалдыгъыз?! Не этерге керекме мен?» Кючден-бутдан ёрге сюелиб, шауешик таягъына таяна, бауну эшигине барыб, аны бир джаны салыныб тургъан безгисини чюйюн таш бла къагъаргъа кюрешеди. «Не малынгы урлукъса бери сора? — деб, дагъыда кеси кесине джууаб этди: «Хар не орнун табыб турургъа керекди, алай болмаса, юй тутханлыгъынг неди?»»

Мажайны арбазында хар зат къуру да орнуна джарашыб туруучан эди. Къыркъ джылына дери джалчылыкъда тургъанды. 1920 джылда Чаул элге Совет власть киргенинде, жангы джашауну джакълагъанла бла бирге болгъанды. Граждан къазауатда уа къолуна сауут алыб, Совет властны сакълагъанды.

Колхоз къурала башлагъанында, Мажай арам-къарам этмей, колхозгъа кирген эди. Колхозгъа жангыз атын, ийнегин, атасындан къалгъан къургъакъсыб тургъан арбасын элтиб берген кюн, Хабибатны къычырыкъ этиб, бутларын тюйюб джылагъанын Мажай бюгюн да унутмагъанды.

Джалчы заманында Мажай джалда къарнын асырай эди, юйдегисине джылда бир пуд нартюх бла беш къой келтириучен эди. Колхозгъа киргенден сора иш кюнлерине джукъ алмагъанлай ишлеб турду, алай болса да, джюреги джарыкъ эди: джери джокъ эди да джерли болду, алгъын а бир къарыш джери да джокъ эди. «Не

тоба десенг да, Совет власть адамланы тенг этди»,— дейди Мажай кеси кесине.

Кемисхан, бир джабыуну да алыб келиб, атасыны сагышын бёлдю:

— Олтурчу, атам, тобукъларынга муну чырмайым, ансы сууукъсүрарса,— деб джабыу бла атасыны бутлары джабды. Аны тюбюнден Мажайны онгнган терен га-лошларыны бурунлары къарагъан болмаса неси да джабылды. Кемисхан барыб, атасыны тонун келтириб, мор чепкенини юсю бла къаблады.

— Юйню ичин сюртюб бошайбыз,— деб Кемисхан топракъ джугъу бетинде узун кирпичлерин сюрте, юйге кирди.

Быйыл къач сууукъ къачды. Кёкде чыртда булут джокъду. Къурч эритилиб, ёзеннге кеб болуб къуюлгъанча алайды. Таулары тёппелеринде къар къуру да агъаргъанлай турады — анда къышды, эниш сюремде чегетле кёгереди — алада джайды, таулары этеклеринде уа чапракълы терекле саргъалыб, къач бет алыб турадыла. Бу чакъда элде биченликде алысын кёгереди. Бир кере хансны чалгъанлай, алысынлагъа суу салыб тебреб, экинчи кере да чалырай ёсдюредиле. Мал алысын биченни бек суюб ашайды.

Мажай алкъын иги кёрген кёзлери бла тегерекни аулайды. Джер не хайырын да адамгъа бериучю бу къач кёзюню Мажай къачан да бек суююученди. Гардошу къазылгъан бачхаланы топракълары къаралады, алысын кёгереди. Тауушу шошайгъан Къобанны юсю кёпюрге бир джашчыкъ сыртына чымыртала къысыб келди. «Отунубуз да джокъду»— дейди Мажай кеси кесине. Харун юйде болса, Мажай быллай бир къайгылы боллукъ тюл эди. Аты айтылмай къаллыкъ Гитлер, неллай бир къыйынлыкъ салды дунягъа! Харун колхоз малда ударник болуб ишлей эди, ол огъай 1940 джылда Москвада элмюлк выставкагъа да ийген эдиле. Мавзолейде Ленинни керюб келген эди. Аскер къуллугъун толтуруб юйге къайтханында, анга къалай уллу джыйылыу этген эдиле Мажай бла Хабибат! Харунну кёкюрегинде болмагъан знак джокъ эди.

— Бошадыкъ юйню ичин,— деб Хабибат алай айта, эрини къатына келди. Аны башында эски джаулугъу да юсюнде эски чепкени да топракъ джугъу болгъандыла. Бу арт джылда джыйырыла башлагъан бети да топракъды.

— Быллай бир мыллык атмай, бираз сериуюн кюреш-сегиз а,— деб Мажай анга алай айтыб, «э-эй мен кесим бир кюрешрик эдим, бу худжу бутла кьоймайдыла ансы», деди кеси кесине.

— Не Харун, не Гокка отпускагъа келиб кьалсала уа, а киши, аллай бир насыб чыгъыб кьалса уа бизге да? — дей, Хабибат алайда чегелеб, тазда кьолларын джууа башлады.

— Ала айланыб турсала, кьазауат ким этерикди да,— деб Мажай джан хурджунундан марджан мынчакълары чыгъарыб, юренчек бармакълары бла санаб тебреди.

Хабибат, таздан ёрге кьобуб, кьолларын хотасына сюртдю, агъаргъан чачыны кьыйырын джаулугъуну ичи не быстырды. Юсюн да ары-бери кьагъа:

— Аллыбызда ийнексиз, эшексиз кьалай джашарыкъбыз, аталары? Не уа гардошубуз джазгъа дери джетерик тюлдю, нартюх а кьайдан табайык? Алгъынча колхозгъа ышаныр къарыу джокъду, аман кюн келлик немец колхозну да, элни да тюр этиб кетди да,— деди.

Мажай кёзюню кьыйырын Хабибатха джетдирди: азгъанды, ол худжу беш айны ичинде бетине джангы джыйрыкъла кьошулгъандыла. Игитда дейсе, старшина эки джашыл нёгери бла келиб (немецлеге элде алай айта эдиле) Мажайны арбазында джаны болгъан джукъ кьоймай, сюрюк кетгининде бу кьалай джылагъан эди. Ийнекни да, токълулача, сары тауукъларын да кьората, старшина Мажай бла Хабибатха:

— Сиз джашыгъызыны, кьызыгъызыны Къызыл Аскерге иймеге эдигиз, энди великге джылайсыз, тюрге джыймагъаныбыз ючюн сау бол дегиз. Джангы джорукъ келтирген гитлерчилеге баш уругъа керексиз, Совет власть а сизни адамларыгъызыны ёлюм отха ашыргъанды. Гитлер хорларыкъды,— деб, старшина, чолакъ кьолчугъун джумдурукъ эте кетген эди.

«Бизники уа тохтамай джылай эди — деб эсине тюшюреди Мажай.— Джангы джорукъдан аны, мени да не халарыбыз бар эди. Арбазыбыз кьуру кьалыб, ашарыбыз-ичерибиз болмагъаны бизни тентек этген эди. Мени уа сюелиб, тынгылауну ийиб тургъандан ары хайырым джокъ эди, сауутлары бла юч адамгъа мен не эталлыкъ эдим?! Джангы джорукъну уа кердюк тюзю: элде бир джан джашамагъанча кьуу-шуу болду. Анда-мында кьуру да тауушу чыгъыб туруучу кьобуз дынг болду. Элде, юч школну да джабыб, сабийлени медирсеге иерге

буйордула, анда кѳуранны окѳутурукъ афендиге да хакъ тѳлерге, дедиле. Э-эх, ол беш айны ичинде биз чекмеген не кѳалды,— дей, Мажайны санлары титирейдиле,— ачлыкъ, ёлюм кѳыйынлыкъ. Амбулаторияда ишлеген врач кѳыз немецле келирни аллы бла фронтха кетиб кѳалгъан эди. Андан сора элде дохтур болмай, амбулаториягъа кирит салыныб кѳалды. Ма ол заманда, 1942 джыл июлда, Мажайны бутлары ауруб тебреген эдиле. Ол заманда багъылса, Мажай бюгюн топал болуб турлукъ тюл эди. Энди уа не, элде бусагъатда врачны орнуна ишлеген медсестра кѳызчыкъ Мажайгъа келеди да массаж этерге, бутларына джылы зат салыргъа кюрешеди, дарманы уа джокъ.

Хабибат бла Кемисхан хапчюкню эшикде ашхы кѳагъыб, юйге-юйге джыядыла. Сауутланы кѳум бла уруб джим-джим джылтыратадыла.

Кюн экинди бет алгъанды. Ёзеннге кеб болуб тургъан кѳурч бетли хауа да кѳарала башлагъанды.

«Бу кѳэюуде,— деб эсине тюшюреди Мажай,— бизни кѳатын шоркѳулдатыб ийнек саууучан эди. Ийнекни тюбюнден кѳобхунчу, анга айтмагъан ариу сѳэю кѳалмаучан эди. Мажай кеси уа, колхоз ишден келиб, юйюнде кереклисине узалыучан эди. Кемисхан, тракторист болуб ишлей, юйге келгенлей, кѳксюл комбинезонун тешиб, ушхууур этерге джарашыучан эди. Тауукъла кириб, орунларына кѳонуучан эдиле. Ма бусагъатда джукъну да сан этмей джатыб тургъан мазаллы кавказ овчарка Самыр а, арбазда сѳйгенича, ары-бери бара (Мажай аны такъмаучан эди), «менме бу рысхыны сакълагъан» дегенча, кесин алай джюрюте эди...»

Мажай бу сагъышланы эсине келтирмезге кюрешеди, алай а кѳымылдар кѳарыуу болмагъан адамны башы сагъышха кетмей не этсин...

— Кел, аталары, суукъсурагъан болурса, кел, юйге барайыкъ,— деб Хабибат эрини билегинден алды. Мажай бир билеги бла анга таяныб, бир кѳолу бла да таякъгъа таяныб, ёрге ауур сюелди. «От кибик бир эркиши эдинг, джарлы сен. Сен бла мен бири бирибизге ауруу болеун деб, сѳз айтмай кѳалай ариу джашадыкъ»,— дей Хабибат Мажайны ауурлугъундан тентирей, кючденбутдан элтиб, юйде тапчаннга олтуртуб, аякъларын кѳэюу-кѳэюу ёрге салыб, кеси тепси кѳайгъылы болду.

Мажай тѳрт джанын сынаиды. Юйню ичи джылтырагъанды: кѳабыргъада кѳатапа кѳююзню оюулары

ачыкъ кёрюнедиле; тапхалада мияла сауутла джанадыла; къанджал кюбюрню юсюне джуууллуб, итиу урулмай тургъан кийимле къаланыбдыла; столда къалай лампа джанады (электростанция партизанла оюб кетгенли ишленмегенди); «Зингер» деген аякъ мешинаны юсюне хар джабыу атылыбды. Былтырдан къалгъан сыгынла бла от этилген печден ургъан джылыу Мажайны санларына джайылыб барады. Тапчанны арты кюйюзге, тагъылыучусуча, Сталинни сураты энгда тагъылгъанды. Бу суратны аты «Ата джуртну эртдени» деб алайды. Сталинни юсюнде акъ кители, билегинде плащы. Анда, узакъда, джашилсыман хауада, джерге джангы орна-тылгъан терекчикле кёрюнедиле.

Радио да сёлешеди. Немецле кючлеген беш айны ичинде элчиле бу къара табакъны — радиону къалай кюсеб турдула. Совинформбюроу билдириуон бередила. Аллахха шукур, бизникиле джауну энди къуууб барадыла. Сталинград аны къабына джыя башлады...

— Атам, ауузлан,— дей Кемисхан анасы джарашдыргъан тепсини атасыны аллына салды. Тепсини юсюндеги исси гардошла бла бишген къакъ этди.

— Этни иги биширмегенсиз,— деди Мажай, джанында кезликчиги бла кесиб алыб, чайнаргъа кюреше.

Тиширыула «огъай», «хо» да демедиле. Чоюнчукну отдан керти да эртдерек алгъан болурла.

— Тамбла юйню тышына акъ этиб бошаргъа керекбиз,— деди Хабибат, гардошну арта.— Бу сууукъ къачда, бошай кириб, юйге джыйылыргъа керекбиз.

Алай айта, Хабибат ичинден иги джора этеди: «Не Харун, не Гокка бир келир эселе уа». Қъайсы болса да, экисини бири келликди, деб Хабибат не эсе да джюрегин алайгъа байлаб турады. Асланны юсюнден аладан эсе аз сагъыш этгени ючюн, Хабибат кеси кесине айыб этди, аны ол экисинден аз суймейди. «Тамбла барыб, Асланны анасы Кеминат не эте тура эсе да хапарын билирге керекди» — деди.

Қъатындагъы къарын джан джаулукъгъа къолларын сюртюб, Мажай биягъы сагъышларына кетеди. «Немец киргинчи ашагъан, ичген да ойнай, кюле эте эдик. Немецни мындан къуугъанлы онунчу айы барады, адамланы бетлерин а ышарыу джарытмайды. Гитлерчиле кирген кюн бузлагъанларыча бузлаб турадыла. Джаныбыз ичибизге джыйылалмайды. Кёб юйде похоронкала джатадыла, орамгъа былай менича олтуруб къараб тур-

санг, къара кийген неңча тиширыу джюрюйдю. Арбаз-лада мал къалмаса, юйледе мюрзёу болмаса, адамланы бетлерин ышарыу къайдан джарытсын,— дейди Мажай кеси кесине.— Халкъыбыз а джырны, оюнну да суйген джарыкъ халкъ болуучан эди...

— Анам, юйню тышын тамбла кесинг сюртериксе, мен ишге барыргъа керекме. Тракторланы къыш туруп джерлерине салгъанбыз, энди колхозда гардош айырлыкъбыз. Фермалагъа да ремонт этедиле,— деди Кемисхан.

— Фермалагъа ремонт этиб не затха джаратырыкъдыла, ичине урурлай мал джожьду сора? — деди Мажай.

— Тау артындан малла сюрюб келе турадыла дейдиле, анда колхозла бизге болушлукъгъа джыйгъандыла. Бизде колхозлагъа урлукъгъа чачарыкъдыла,— деди Кемисхан, тепсини сюрте. Аны базыкъ джохар эшмелери къымылдагъаны сайын ары-бери аунайдыла.

— Да бизде къуру да алайды, къызчыкъ,— деди Мажай,— эсимдеди, отузунчу джылланы ал сюреминде Краснодар край Къарачайгъа мычхы заводну не кереклисин да берген эди. Ол заводну биз Худес ёзенде уллу чегетни ичинде орнатхан эдик.

Мажай бла Кемисханна ушакъларына къулакъ иймей, Хабибат кесини тамблагъы ишини юсюнден сагъыш этеди. Былтыр бу заманда Октябрь байрамны аллында, юй сюртюу, юй къагъыу да болмай, хар ким къыстырылыб тура эди. Не этерик эдиле, элни ичи джашилледен толу эди сора!.. Къуруб къаллыкъ джашилле, неңча къыйынлыкъ тюшюрдюле ала элге беш айны ичинде! Аталары бла мени азмы тартдыла комендатурагъа Харун бла Гокка амалтын! Кесими джюнюмден оюлу кийиз этиб старшинаны ол джаламиш къатынына бермесем, ким биледи, артыбыз къалай боллукъ болур эди. Старшинаны къатыны кийизге асыры къууангандан аякъ тюбюнде чёб сынмай эди. Игитда дейсе, уллулугъу беш бла юч метр болса. Суйсенг къабыргъагъа такъ, суйсенг юй тюбюне джай. Ол кийизни биргелерине къоратдыламы эке джашилле бла бирге къача туруб,— деб Хабибат эрини орнун сала, кёлюне келди. Къолунда джастыкъны темир орундукъну юсюне атыб олтура:

— Ахырсы, аталары, ол беш айны ичинде джашилле чекдирген азабны не унуталмайма, не къуруталмайма, хаман башыма келгенлей, кёюме кёрюнгенлей турады,— деди Хабибат.

— Эсингдемиди, комендатурада биз экибизден соруу алгъанлары? — деди Мажай къатыныны кёлюн басарны орнуна.

— Игитда эсимдеди къызынгы, джашынгы Гитлерге къаршчы нек ийгенсе, деб сени сакъалынгдан тутханларын ёлсем да унутмазма. Не уа партизанлагъа ашарыкъ ким береди деб, бизге соргъанлары уа, биз аны билгенча.

— Мени Тёбен элде джууукъларыбызда джашыр-гъаныгъыз а? — деб къошду Кемисхан да.

— Болду энди ол худжу заманны эсге тюшюрюб туруу, мындан ары джашау этерге керекди. Бир тана-чыгъыбыз болса, асыраб ийнек этерик эдик,— деди Мажай.

— Джатыгъыз, фатегенни аяргъа керекди,— деди Хабибат, ёрге къоба.

Кемисхан джатаргъа къонакъ юйге кирди. Чаул эли къарангы кечеге бёлениди.

Адетича, Хабибат эртденбла эртде къобуб, намазлыкъгъа кирди. Алгъын заманлада намаз этгенлей, ийнек саууб, аны сюрюуге къошуучан эди. Орамны толтуруб баргъан ийнекле элге бир тукъум бир берекет сала эдиле. Ийнекни ашыргъандан сора, Хабибат ушхууур этиб, Мажай бла Кемисханны алларына салыучан эди. Ала экиси да ишге джюрюй эдиле. Бюгюн да, адетича, эртде къобду. Къабыргъада сагъатха кёзю джетгенинде, алты сагъат болуб тура эди. Намаз этиб бошаб, мамукъ габрайыны тюймелерин этиб, акъ санджохлу схарла джаулуугъун чох тую, терезелени къангаларын ачаргъа эшикге чыкъды, алай а аллына атлаялмай сюелиб къалды: къара шинелли аскерчиле орамда акъырын ары бла бери джюрюйдюле, бачхаланы, биченликлени ичлеринде да джоппу-джоппу болуб турадыла. Къысхача айтыргъа, Хабибатны кёзю джетген джерни барында къара шинелли солдатла. Хоншула да, арбазларында бугъуб, тёрт джанларын сымарлайдыла.

Хабибатны джюреги къоркъгъандан гып-гып этиб тебреди, алай а кеси кесине кёл бере, да неликге къоркъама, была бизникиле болурла да, десе да быллай къара кийинген аскерни бюгюнге дери кесини джашауунда кёрмегенди. Асыры тентирегенден, не дерге да билмей, Хабибат ызына кириб, эрин тюрте:

— Аталары, къара кийимли аскерледен тегерек топ-толуду. Ол не зат аскер болургъа боллукъду? — деб бетинден къаны кетиб сорду

Мажай орундукъда олтурду.

— Къара кийимлими дейсе? Огъай, билмейме. Гражданкада да бизни шинеллерибиз джер бетлиле эдиле. Кёзюм бир джетсе, иги боллукъ эди.

— Сен олтур, мен хоншубуз Абидатха бир барыб келсейим, ол джукъ биле эсе уа, келсем сени чыгъарырма,— деб къайгъылы кетди.

Абидатлагъа орам бла барыргъа къоркъуб юйню арты бла кетиб бара тургъанлай:

— Эй, амма! — деб бир таууш эшитиб, илгениб ызына къарагъанында, сын болду. Къара шинелли биреу арбазгъа киргени бла бирге, Самыр да анга мыллык атды. Итни орнуна джыйыб, Хабибат ол адамгъа къарагъанында, картусунда кызыл джулдузну эслеб, кёлю басылса да, бутлары къалтырайдыла.

— Эртден ашхы болсун,— деди солдат ышара.

— Аш... ашхылыкъ кёр,— деб, Хабибат тили бюлдюрдю эте айтды.

— Джылы чындайларыгъыз бармыды сатыб алыргъа? — деб сорду.

— Бардыла,— деб, Хабибат, кызы да, кеси да фронтха иерге этген чындайларындан алыргъа юйге кирди. Хабибат ичгери чакъырмаса да, солдат ызындан кирди. Тартынууу, заты да болмай, юйде хар нени сынайды. Джатыб тургъан Мажай эртденги къонакны кёргенлей, орунда олтура, къатынына соруу халда битди.

— Эртден ашхы болсун,— деди солдат, Мажайны эслеб.

— Ашхылыкъ кёр,— деди Мажай башында кечеги бёркюн эниште баса.

Бу кёзюуде Хабибат бирси юйден темир бетли эки чындайны чыгъарыб, солдатха (командир эсе да билмейди) узатды. Ол, бочхасын чыгъарыб, не ючюн эсе да ачхасын тергеб, сора Хабибатха юч сом узатды. Хабибат алыргъа унамады — аскер къуллукъ этиб айланган адамдан къалай алсын, ансын юч сом да джарарыкъ эди...

— Сау бол,— деди солдат, кетерге ашыкъмай, юйню тёрт джанын ссыарлай.

— Сиз не зат аскерсиз? — деб сорду Мажай.

— Биз НКВД-ни аскерлерибиз, сизде хауа тазады, бир кесек солуб кетерикбиз,— деб солдат саламлашыб чыкъды.

НКВД деген сёз, адамланы къоркъутуб, джанларын чыгъарыргъа джетдириб тутхан замандан бери кёб джыл

ётмегенди. Ол сёзню эшитгенлей, Мажай бла Хабибат эс ташлаб, тиллери тутулгъанча болдула. Мажай бир кесек эс джыйыб, сора былай деди:

— Да не, аскерлени ары да, бери да атадыла, бир кесек солурукъдула да кетерикдиле.

— Аталары, кече алай тауушсуз келиб тюшюб къалай къалдыла, ахырсы? Джолну тёбен джаны бачхалада биз ёмюрде кёрмеген бир мазаллы мешиналары барды, ала гюрюлдемей къалай къалгъан болурла, не? Бу къара шинеллиле уа, къара къаргъалача, тул-тубандыла.

— Энди къанкъылдаб турма да, мени эшикге чыгъар,— деди Мажай.

Кемисхан кёзлерин ууа, къонакъ юйден чыкъды.

— Нек дауур этесиз? — деди, къолан халатыны кызыл тюймелерин эте.

— Чыкъсанг кёрюрге,— деб, анга алай айтыб, Хабибат печни кюлюн алыргъа чёгеледи.

Кемисхан джаланлай эшикге чыкъды: къара шинелли аскерчиле джер-джерде джоппу-джоппу болуб, тютюн тартадыла, ушакъ этедиле. Кемисхан кесини джашауунда, аны джашаууна уа не десенг да онтогъуз джыл болады, быллай къара кийинген аскерни бюгюннге дери кёрмегенди. Ол кёрген джер бетли шинелли бизни аскерчиле бла джашил шинелли фашистледиле.

Чууакъ эртденни сууугъу, эрлай джиликлерине чабыб, ызына кирди. Аны кызылы бла агы тёгюлген бетинде соруу джазылыб тургъанча алайды. Ючюсю да шумдула. Бу кёзюуде эшикни кералгъанын кериб, солууун кючден ала, хоншулары Абидат босагъадан тюшдю Кёб сёлеше турмай, кирир-кирмез:

— Бу не чотду ха? — деб джукъа бетинден къаны къачыб сорду.

— Сиз, къатынла, былай хар нени кёлтюртюб, нек айланасыз, ахырсы-кысхасы? Қъара кийингенликге, энкеведеникиле болгъанлыкъгъа, бизникиледиле да, совет аскерчиле? — деди Мажай, аякъларын кёк атлес джууургъанны тюбюнден тышына чыгъарыргъа кюреше. Алагъа кёл этерге излегенликге, кесини джюреги да къайгъыгъа киргенди.

— Юсюбюзден къоркъууну энтда аталмагъанбыз сагъыш эт, беш айны къалтырауукъ болуб джашагъанбыз бюгюнюбюзмю-бюгечебизми деб. Джашаугъа джаны къайта башлагъанлай, энди уа бу къара аскер не ючюн келиб басды юсюбюзню? — деди Абидат.

— Бир кѳауумла уа, кѳрдюгюз, джашилле бла ишлен да этиб, ала бла кетиб да кѳалгѳанларын ма бюгюн кюнню кѳрмей,— дей Хабибат кечеден кюлге кѳмюлген кѳмюрге чыракъ джонгурчханы тутуб, кѳабындыра айтды.

— Ала уа джашилле бла бирге колхозну мюлкюн джутуб кетдиле да,— деди Мажай, сѳзню кѳара шинелледен башхагѳа бура.

— Не эсе да джюрегиме бир кѳайгѳы кириб кѳалгѳанды ол эшникдегилени кѳргенлей, кѳалай эсе да кѳоркѳган этеме,— деди Абидат, Мажайны айтханын сан этмей.

— Келин, бош тыхсыйса, не этерикдиле ала бизге?! Кесибизникиледиле, кесибизни. Ол беш айны кѳоркѳуб тубюнде джашагѳанбыз да энди уа неден да кѳоркѳуб тебрейбиз — деди Мажай. Кеси аякѳлары бла джюрюб чыгѳыб кѳараргѳа бек разыды, алай а таякѳны болушлугѳундан сора да бир джанындан бир адам дагѳан болургѳа керекди. Э-эх, джашау, джашау.

— Айхай, болгѳа эди да сабийлени аталарындан письмо джокѳду, ма тѳрт ай ѳтдю. Мени уа сабийлени ауурлукѳларын кѳлтюрюб кючюмден келмейди. Алты джанны асыраб кючюмден келмей, тентек болгѳанма,— деб Абидат джыламсырады. Кѳара шинеллилени юсю бла бу кѳыйынлыгѳын да айтмай чыдаялмады.

Хабибат фронтда кесини кѳызы бла джашыны юсюнден джукѳ да сагѳыналмады. Кючден-бутдан от тамызыб, юсюне сыгынла кѳалады. Кемисхан ишге кетерге ашыкѳгѳаны себебли, чоюннга суу кѳуюб, плитагѳа салыб, залы-кѳылды чапракѳла атды, тузчукѳ да кѳошду. Былай этиб, сют кѳошулмагѳан кѳалмукѳ чайны ичерге юреннгендиле.

— Уянган болурла меникиле,— деб Абидат алаша шиндикчикден ѳрге кѳобду.— Мени сартын, орам бла кѳоркѳмай бараллыкѳ тюлме, юйлени артлары бла барайым ансы,— дей башында хотя джаулукѳчугѳун тюзетди.

— Ий быллайла нек этесиз, кѳресиз да картусларында кѳызыл джулдузларын, бизникиледиле, бизникиле! Мен ишге барыучу джолум бла, аланы орталары бла, нени да сан этмей барлыкѳма,— деди Кемисхан, кийинирге бирси юйге тебрей.

Бу болум 1943 джыл октябрны ал джарымында эди.

Адам кесини джазыуу неге тюбетирин билмегени къалай игиди...

Кемисхан мамукъ габрайын да кийиб барады. Эркишини, тиширыуну кийими да бусагъатда мамукъ габрайды. Бурмагъа тартхан къара чачын къолан кашемер джаулукъну тюбуне джыйгъанды. Къара шинеллиге тюбей-тюбей, кесини джолу бла барады. Бир джаш солдатчыкъ а:

— Атынг неди, ариу къыз? — деб накъырда этгенинде, Кемисхан анга:

— Кёб билсенг, дженгил къарт болуб къаллыкъса,— деб ариу тишлери ачыла, ышарыб джууаб бериб, чортбаш къара туфлилерини табанлары ташлы джолда тыкъырдай, кетди. Кемисханны кёзю джетген джерни барысында къара шинеллиле айланадыла. Элде эки минг юй барды, аскерчиле да аланы мешиналары да, эшта, юйледен кёб болурла.

Кемисхан гардош тёбе болгъан колхоз сарайгъа баргъанында, тиширыула ишге джарашалмай, ёрге-ёрге сюелиб сёлеше тура эдиле. Барыны юсюнде да мамукъ габрайлары.

— Кече мешина гюрюлдегенден уяндым да, колхозгъа деб, мешина ийген болурламы деген акъыл башыма келиб, онгсунуб дагъыда джукълаб къалдым,— деди кыйыгъан къашлы орта джыллы тиширыу.

— Солургъа келгендиле, дейдиле, да сора джылны бу чагъында былайда къалай солурукъдула? Чегетде кёгет къалмагъанды, юйледе гырджын джокъду, алагъа солургъа деб былайда киши санаторий ишлемегенди, сора къалай солурукъдула? — деб бир чортбурун тиширыу, «мен айтханнга не сёз табаллыкъсыз» дегенча, нёгерлерине эркин къарады.

Колхозну тамадасы кирди. Юсюнде джер бетли шинели тюгенгенди. Башында къулакълы бёркю. Онг дженги хурджунуча сугъулубду.

— Къызла, сёзню кююгъуз да гардошну айырыгъыз, сууукъ келиб къалыб, бузлатыб атса, уругъа кюяргъа джукъ къаллыкъ тюлдю. Сиз бу келген аскерни юсюнден сёлешгенигизни билеме, аскер бёлеклени къалайгъа да джибередиле, анга не сейирсиниу барды? Мен кесим чекгенме ол затны урушда айлана. Была къалай суйселе да айлансынла, биз да къарыуубуздан келгенича болушурбуз,— дей, тёбени джанына чёгелеб, джангыз

кьолу бла гардош айыра башлады. Тиширыула да джю-реклерни орунларына келе, мазаллы гардош тѣбени тѣгерин алдыла.

Чаул элчиле Октябрь байрамгъа хазырланадыла. Юйлерин, арбазларын тазалайдыла. Къарачайлыла бурундан бери да юйню, арбазны айыбсыз тутуугъа уллу эс бѣледиле. Ол огъай, «арбаз кѣрсенг, ие сорма» деб айтыу барды. «Аны арбазындан адам суу ичер» деб да айтадыла таза арбазгъа.

Бир къауумла ийнеклерин, бир къауумла таналарын оккупацияны заманында ары-бери джашырыб сакълагъандыла, ол себебден мал орунланы да джарашдырыргъа керекдиле. Малсыз къалгъан элчиле юйде согъулгъан чепкенни, джюн халыны, Пашинскеге алыб барыб, ууакъ малгъа ауушдурургъа да дыгалас этедиле, алай а фашистле андагъыланы да джукъларын къыймай сибириб кетгендиле.

Кюнде-кечеде джашауну къыйынлыгъы ёлюм къыйынлыкъны да унутдурургъа джетдиргенди. Похоронкала уа элде кѣб юйде джюрекленни кюйдюре джатадыла. Къызыл Аскерде джашлары командирле болгъанлары амалтын фашистле элде ненча атаны, ананы тюрге атхан эдиле! Къайда эсе да чегетде тутуб келиб, бу элчи партизан джаш Ханафийни халкъны аллында уруб къойгъанлары уа? Э-эй къой, беш айны ичинде эл не кѣрмеди! Фашистлеге эгет болгъан бир къауум а иелери бла бирге юч колхозну да мюклерин джутуб атдыла. Тюз халкъ а не джаны бла да инджилиб, къыйынлыкъ чегиб, бююн джашауун тюзетирге кюрешеди. Къазауатда адамларына къайгъылары джанларын ашагъанлай турады.

Бу айда кюнню бети бир джангыз да кѣрюмегенди, кѣк хаман мутхузлай, хауа да къоргъашынча кѣгергенлей турадыла.

Элде бир юй къалмагъанча чыммакъ сюртюлюб, Октябрь байрамгъа хазыр болгъанды. Юйлени ичи къуру болса да, арбазлада хар нелери джарашыбды.

Эл Советни эшигини башына бютеу дуняда пролетариатны вожду Иосиф Виссарионович Сталинни суратын такъгъандыла. Советни тамадасы Хасан, кесини да ёпкесинде огъу барды дейдиле, къайдан табхан болур ол суратны, оккупацияны заманында болгъанны чачуу-къучуу этген эдиле сора.

Къара шинеллиле уа асыры эрикгенден башларын

къайры атаргъа билмегенча, юй-юйге кире да олтура, орамланы санай айланадыла. Аланы кухнялары джер-джерде тютюнлейдиле, кеслери уа гетен палаткачыкълада турадыла. Элде былагъа юренчек болуб, адамла ала бла ушакъ этиб, кюлюб-ойнаб айырылышадыла. Айтыудан, быллай аскерле областны хар джеринде да бардыла дейдиле.

Октябрны экинчи джарымында болгъан зат биягъы элчилени сескекли этди: элде аскер бёлекни командиринден эркинликсиз бир адам районну тышына чыгъаргъа боллукъ тюлдю, деб билдирдиле. Бу затха адамла не айтыргъа билмей къайгъыгъа кириб, «да къазауат бара тургъан заманда, эшта, алай керек бола болур» деб кеслерине кёл этерге кюрешдиле. Алай а къайдан чыкъды эсе да, бир ачы хапар чыгъыб, элчилени къулакъларын ёрге тургъузду. «Бу аскерле халкъны кёчюрюге келгендиле»,— деб бир кюн Кемисхан ишден быллай хапар келтиргенинде:

— Да сора не ючюн кёчюрлюкдюле? Ауузунгдан чыгъарма бу сёзню,— деб Хабибат къызына алай айтса да, джюрегине къоркъуу тюшдю.

— Ёмюрде болмагъан затны айтады ким эсе да, бизни къралда аллай зат боллукъ тюлдю,— деди Мажай.

— Кёчюрселе да джашилlege къатышханланы кёчюрлюк болур эдиле, ала уа кетдиле да? — деди Хабибат

— Ий бир къоюгъуз, кёчюрмеге эдиле хо, бош хапарды ансы, ким эшитгенди халкъны кёчюргендиле деб, майна бизге историяны окъутхандыла, бир джангыз историяда болмагъанды сау халкъны кёчюрюу, бизни къралда уа ёмюрде да боллукъ тюлдю,— деб Кемисхан юден чыкъды.

Октябрны арт кюнлерини биринде почталъон Мажайланы арбазгъа бурулду. Терезеден аны къараб кёрюб, Кемисхан алгъа, ызындан да Хабибат чартлаб-чартлаб чыгъыб, почталъонну аллына бардыла. Почталъон гетен сумкасындан къолун бери чыгъаралмагъанча, талай кесекни мурукку этиб, сора Кемисханнга бир юккюл письмону узатыр-узатмаз, былайдан башын алыб къачды.. Арбаздан чыгъар-чыкъмаз, ачы къычырыкъны эшитиб, бир терслиги болгъанча, аллына дженгил атлады.

Кемисхан письмону ичине кёз джетдирир-джетдирмез, къычырыкъ этиб, анасын къучакълагъанлай, юйюне бушуу келгенин ангылаб, Хабибат да анга къошулду. Къайсыды эке? Харунму, Гоккамы?

— Ха... Харун... джи-джигитлик этиб... деб Кемисхан анасына алай айтыб, экиси да арбазны ортасында джерге ийилдиле.

Топал аякъларыны юслерине къалай сюелалды эсе да сюелиб, таягына ауур таяна, Мажай, дигил-мигил эте, къатларына келиб, алагъа къошулду. Хоншула да джетдиле. Ол огъай, джолтун озуб баргъан адамла да бурулдула.

Мажайны юйюнде джылау-сарнау сау ийыкъны барыб, элчиле да сынджыр салгъанча джюрюб турдула. Джолну андан сора похоронка келген башха юйге бурудула...

Хабибатны юйде келеккеси джюрюгенден озуб хайыры къалмады. Харунну суратын а къойнундан, джюрегини юсюнден тюшюрмей айландырады. Бу суратны Харун Аскерде къуллукъ этген заманында ийген эди.

Бир кюн а Хабибат джашыны кийимлерин къюбюрден эшикке чыгъарыб кебдире, эшикде олтуруб тургъан Мажайгъа былай деди:

— Аталары, мени акъылым бла, Харунну хапары джангылычды, къазауатны заманында аз джангылыч зат болмайды. Харун сауду да сауду,— деб бети джарый алай айтханында, Мажай анга огъай, хо да демеди. «Джюрегин алайгъа ийиб асыу таба эсе, табсын»— деб джазыкъсынды. Кеси уа джашыны хапары келген кюнден бери бечел болуб бошагъанды.

Кемисхан биягъынлай ишге джюрюйдю, тюзю, тиширыулагъа колхозда бусагъатда иш аздан аз болуб барды. Колхозну мал кесегине къартла бла джаш джашчыкъла къарайдыла.

Бусагъатда уа тиширыула колхозну правлениесини межамын байрамгъа джарашдырыб къурешедиле. Фашистле аны ат орун этиб тургъандыла.

Кемисхан конторну полун къырыб, джууа тургъанлай, председатель кирди. Кемисхан буштугъун челекде суугъа атыб, ёрге къобду. Председатель аны сууукъдан чюгюндюрча къызаргъан къолларына кёз джетдире:

— Кемисхан, сен эки кюнден Микоян-Шахаргъа барыргъа керексе. Анда колхозлада алчыланы джыйылыуу боллукъду, сен тракторда алчы болуб ишлеб тургъанса,— деди.

Кесини юсюнден иги айтылгъанын онгсуна, Кемисхан юйде атасы бла анасы аны керекли боллукъларын айтмады. Микоян-Шахарны энтда бир кёрюрге талпыды.

Кемисхан къара шинеллилеге тюбей, аланы ичинде шагърейлери бла саламлаша, юйге барады. «Ахырсы, къазаутха хар адам да керек болуб тургъан заманда аскерле мында былай бошуна къалай айлана турадыла?! — деб бюгюн да башына келди. Джаш солдатла анга адамыча кез джетдиргенлерин Кемисхан онгсунуб барады. Анга не сейирсиниу, эгечи Гокка бла Кемисханнга суратлача ариудула демеген элде адам джокъду. Къызылы бла агъы тегюлген бетин кенгден къыйылгъан къара къашлары, ала кезлери, джукъа эринлери гинджилеча ариу кергюзедиле. Санлары уа сюек къашыкъча ариудула.

Кемисханна областха барырына юйде огъай демедиле, «не этсем да кесим тюрт-мюрт этерме» деб Хабибатны келюне алай келди.

Джыйылыугъа областха барыр ючюн, колхозну тамадасы аскер белекни командиринден эркинлик къагъыт алыб, алайда огъуна Кемисханна къолуна тутдурду. Командир къагъытны кезюн ерге келтюрмегенлей джазыб берди.

Аны экинчи кюнюнде Хабибат къызын джолгъа ашырыб, сюелиб ызындан ол ташайгъынчы къараб турду. Бюгюнден сора Кемисханна къараб да кермезин ол къайдан биллик эди... Ол кюн октябрны джыйырма бла джетиси эди.

Къууанч бла бушуу аякълашыб келедиле деб халкъда айтыу барды. Ол кюн Мажайны юйюнде алай болду Кемисхан кетген сууукъ эртденде Хабибат агъач сибиртгини алыб, арбазны сибирирге чыгъыб, сора кеси кесине ачыуланды: «Мен къуруюм, не эте айланама ха, джолгъа чыкъгъан адамны ызындан сибиртги алыргъа джараймыды?!» — деб сибиртгини элтиб къашбакъ тюбюне сюеди. Андан ызына чыкъгъанында кеслерини къылычланы джанында мазаллы студебеккер тохтаб, аны кабинасындан бир аскерчи акъырын джерге тюшюб, арбаз таба бурула, шоферге къол булгъады. Аны шинели джер бетли шинелди, мешина уа къара шинеллиленикиди. Хабибат, кесини къызы Гокканы таныб, асыры ийнаналмагъандан, не айтыргъа билмей, сын болду. Гокка къарыуундан келгенича дженгил атларгъа кюреше, джетиб анасын къучакълады. Хабибат аны, кекюрегине къаты къысыб, къычырыкъ этиб джылай:

— Харун... сени къарнашынг Харун... — дей, къойнундан суратын чыгъарды.

Гокка болумну ангылады. Сыртында вещмешогун бери алмай, тюзетирге кюреше, кезлери кьарангы кер-дюле. Джыламукулары тенгереб барадыла.

Хабибатны джылагъан тауушуна биягъы хоншутенг джыйылыб, хар ким кесини ачысыны юсюнден джылау кьурду. Юйню ачылыб тургъан эшигинден:

— Эй кьатын, не болгъанды? — деб Мажайны тауушу чыкъды.

Гокка асхай-асхай атасына кетди, тиширыула да аны ызындан бардыла. Джылау шош болгъандан сора, тиширыула Гоккагъа соруума дегенни кьуйдула:

— Бизникин бир керген болурмуса кьазауатда?

— Умаргъа тюртюлгенинг а болмагъанмыды?

— Бизни джашчыкыгъа уа?

Гокка аланы бирине да тюртюлмегенди. Тиширыула бир тукъум бир джангы хапар табмай, юйлерине чачылдыла. Аланы ашырыб, Гокка шинелин тешгенинде кекюрегинде орденни керюб, атасы бла анасы сейирсинген да, кьууанган да этдиле.

Хабибат от-суу кьайгылы болду. Асыраб тургъан туй кесекчигинден баста этиб, кьакъ тишлик бла салыргъа чардакъдан этчик тюшюрдю.

Гокка, атасыны айтыуна кере, бутлары полиартрит болгъаннга санады. Ишексиз да аурууу озгъанды. Гара суу бла адамыча багъаргъа керекди. Гокка кьалай этсин, анга берилген онкюнлюк отпусказыны джартысы джолгъа кетгенди...

— Аягъынга не болгъанды, кьызым? — деб Мажай Гокканы сагъышын белддю.

— Сау болады, хатасы джокъду, атам.

— Джазмай алай кеб нек турдунг, кьызчык? — деб Хабибат табада тишликни чырылдатыб булгъай сорду.

— Кьазауатда билиринг джокъду, анам, кьалай болурунгу, солууунгу алыргъа заман чыкъмай да кьалады. Мен джаралы болуб госпиталгъа тюшген эдим... — деб, андан арысын айтмады.

... Андан арысы уа бюгюн да ол кюнча эсинде турады. Гокка юсюнде да кьан джугъу халаты бла гетен шатрны ичинде джаралыгъа операция эте тура эди. Ол фронтдагъы госпиталны юсюне Кьызыл Крестни байрагъы тагъылыб болса да, фашист самолёт гюрюлдеб джетиб, госпиталны джер бла тенг этиб кетген эди. Гокка кьачан эсе да бир эс джыйыб кьарагъанында, госпиталны бир джугъу да кьалмай тура эди. Анда-мында ёлюкле, ыныч-

хагъан тауушла эшитди. Къобама дегенинде, бир бутун кымылдаталмады, биягъынлай эсин ташлады. Бу джол эс джыйгъанында уа, къайда эсе да бир госпиталда керти орундукъда джатыб тургъанын ангылады...

Хабибат эри бла кызыны алларына тепсини тартды, кеси уа джаулугъуну къанатларын бегирек байлай:

— Зайнебден бир аякъ айран алыб келейим, аны ийнеги барды,— деди.

— Къой, анам,— деди Гокка, алай а анасы анга къарамай чыгъыб кетди.

— Сени къайын ананг Кеминатха ол джашилле кёр-гюзмеген къалмады,— деди Мажай, чанчхыны бурну бла бастаны ала.— Районда тюрге эки айланыб атхан эдиле. Тюрмелери уа къайда эди, билемисе? Район больницы гезенин тюрге этгендиле, дей эдиле. Кеминатны джашы Аслан бла келини Гокка Къызыл Аскерде командирле болгъанлары ючюн терслеб кюреше эдиле. Асландан биз хапар алмагъанлы иги кесек заман болады,— деди Мажай.

— Мени да хапарым джокъду,— деб Гокка акъырын айтыб,— бусагъатда бу аскер бёлекни, медсанча-стына барыб, сеннге бир да къуруса да кече джукъларлай дарман излейим да, сора ол анама баъыб, аны да кёрейим,— деб, Гокка эрнин-бурнун джанджаулукъ бла сюртюб, ёрге къобду. Шинелин кийиб, джассы къубас белибауун тартдырды. Андан кёз айырмай къараб тургъан атасы:

— Капитан шойса да, кызым,— деди.

— Хо, атам. Медицина къуллукъну капитаныма.

— Огъай, Ата джуртха иги къуллукъ этесе, кызым, капитан чынынг, орденинг. Къууандырдынг, кызым, къууандырдынг. Харун хариб тамада сержант эди,— дегенинде кёзлерине мыдахлыкъ чабды.

— Мен барайым,— деб Гокка чыгъыб тебregenлей, босагъада анасына тюртюлдю. Ол агъач аякъ бла айран алыб келе эди.

— Къайры тебregenсе, кызычыкъ, ма, тогъуй бар, къайын ананга экибиз да бирге барырбыз, мен да иги кесекден бери кермегенме,— дей аякъны Гоккагъа узатды.

Гокка ёретинлей бир кесек тогъуду.

— Мен бусагъатда барыб атама дарман излейим да, сора анамлагъа экибиз да барырбыз,— деб чыгъыб тебregenлей, Хабибат ичиндеги къайгъысын айтмай чыда-ялмай:

— Неме, къызчыкъ, сен биллик болурмуса, бу къара аскер келиб бизни юсюбюзню нек басханын? — деб кызыны аузуна къарады.

— Билмейме, анам.

НКВД-ни аскерлери къазауатда не этгенлерин Гокка биледи, бери уа нек келгендиге, ким биледи.

Къара кийимли аскерчилеге тюбей-тюбей, Гокка ташлы, тар орам бла ёрге барады. Гоккадан гитче чыны болгъан аскерчиле тюбеселе, къолларын картусларына джетдире, аны сыйлайдыла. НКВД деген сёзден хар ким къоркъуб къалыб, бу аскерледен джюрекleri аны ючюн бютюн да бек чыкъгъанды. Бара-бара Гокканы эсине бир зат тюшдю. Гокка джатхан госпиталда, Аскерде Особый отделни кичи къуллукъчусу Тороп деб биреу джата эди. Аны аягъында баш бармагъы эзилген эди. Госпиталда аны кесин энчи палатада джатдыра эдиге, госпиталны начальниги уа минут-минутдан анга чабханлай тура эди. Торопха ашатханлары къалгъанладан эсе игиди дей эдиле...

Гокка барады. Былайда Аслан бла ол къалай насыблы эдиге. Къалайдан болса да Аслан чыгъыб къаллыкъча, Гокка алай болуб барады...

Медсанчастха Гокка бош барады, не дарман болса да джукълатыучу дарман болмазын ол биледи, урушда ол дарман кишиге да керек тюлдю.

Советни джаны бла амбулаториягъа бурулду. Анда врачны орнуна медсестра Мариям ишлей кёре эдим. Гокка киргенинде, Мариям мангылай тери басыб, бир къарт къатынны тишин алыргъа кюреше тура эди. Тишни чыгъарыб, солуун алгъандан сора, Мариям, Гокка бла джарыкъ саламлашыб, акъ джабыулу тапчанчыкъгъа олтуртду. Тиширыу кетгенинде, коридорда сакълаб тургъан адамладан кишини чакъырмай, эшикни къатыракъ кысыб, Гокканы къатына олтура:

— Насыблы сен фронтдаса, менде ол кёзюуде гитче сабий болуб, къалыб кетген эдим, сабийни атасы урушда былтыр ёлгенди. Меннге уа джашилле ишле деб айтадыла деб, къоркъуб, беш айны бугъуб айландым. Сен а ма, капитан,— деб Гокканы погонун къолу бла сылады. Сора Гоккагъа джууукъ кысылыб, къулагъына шыбырдагъанча айтды:

— Билемисе, бу бизге келген аскер бёлекни юсюнден не айтханларын? Бизни кёчюрюрге келгендиге дейдиле. Сен кесинг аскерчи адамса, биле болурса, не?

Гокка анга сейирсингенча къарады:

— Нелени айтаса ха? Аллай зат болургъа амалы джокъду. Телимисе сен! Бизни къралда! Бош сандыракъладыла ала. Не уа не ючюн кѣчюрлюкдюле? Фашистле бла ишлегенле ала бла кетгендиле, аны юсюнден меннге фронтха Кемисхан да джазгъан эди. Тюз халкъны уа не ючюн кѣчюрлюкдюле?! — деди Гокка.

— Да сора аскер нек келгенди да бери? — деб Мариям дугъум кѣзлеринде къркзюу таныла сорду.

— Да азмыды иш, — деб Гокка экили джууаб этиб, кеси да къайгъылы болду. Гокка тюнене Микоян-Шахаргъа келиб тюшгенли джер-джерде бу аскер бѣлеклени кѣрюб келгенди. Не айтыргъа уа билалмайды. — Джукълатырча дарманынг бар эсе бер, атам джукълаялмайды, эшта, полиартрит болгъан болур. Аны курортда суу бла багъарлай санаторийге иерге керек эди. Отпускамдан къуру беш кюнюм кългъанды. Микоян-Шахаргъа барыб бир путѣвка излер эдим дейме, алай а мени атама да нѣгер керекди, кеси джукъгъа кымылдаяллыкъ тюлдю. Не этерге билмейме, — деди.

— Ма тѣрт-беш таблетка люминал, — деб, Мариям къробуб барыб, кърал аязында Гоккагъа узатды. — Дарман джетимейди, ауругъанлагъа не зат берирге билмейме, — деб кърошду.

Гокка амбулаториядан чыгъыб юйлерине атланды. Орамда хар басхан джери, хар юй, хар тыгъырыкъ, школ — бары Гокканы эсине Асланны асыры тюшюргенден, кимге эсе да кычырыб, не затла эсе да айтыры келеди. Мариям айтхан хапар этмеди эсе, джюрегине бир къркзюу кириб, ол къркзюу элни башында учуб айланган къара къраргъача, кѣзюне алай кѣрюндю. Къара шинелли аскерчиле уа, этерге кеслерине иш табмагъанча, бир джукъгъа да ашыкъмай, ары-бери джюрюйдюле. Аланы орталары бла оза, Гокка «кесибизни совет аскерледиле да» деб кимге эсе да джууаб этгенча айтды.

Эл Советни ал кърабургъасына басхычла бла ѳрлеб эки кърыз кърызыл кърумачда джазылгъан лозунгну тагъа турадыла. Гокканы кѣзю джазылгъаннга джетди: «Октябрны джыйырма алтынчы джыллыгъы джашасын!» деб джазылгъанды. Гокканы аллында тыгъырыкъдан бойнунда кърпчыкъчыгъы бла, бир къратын чыгъыб, кѣпюр таба бурулду. «Ачаккуну тирменине барады», деди Гокка кеси кесине. Бир джашчыкъ да, зыгытланы

кюрес этиб, Джуртдан тартыб келеди: Сохтала уа солургъа чыкъдыла дейме, элни дауургъа алдырдыла.

Гокка ауур асхай, мында Аслан бла кесини окъугъан жыллары эсине тюшюре барады. Мында ала къалай насыблы эдиле. Гокка кесини эри Асланны юсюнден хапар билмегенли джыл болуб келеди. Госпиталгъа тюшгенинде, анга письмо джазгъан эди, алай а джууаб алмады, эшта, аны да адреси тюрленнген болур. Алай а... алай а бери юйге уа нек джокъду да письмо? Урушда башсыз болгъан болурму? Джесирге тюшген эсе уа? — деб бу оюм былтырдан бери да башына келгени сайын Гокканы тѣппе тюклери ѳрге къобадыла. «Бюгюн Асланны анасыны кѳзюне не айтыб къарайым», — дейди Гокка.

Гокка отпускагъа келгенли юч кюн болду. Атасы ол таблеткаладан къабыб, кече энди бираз кѳз къысады. Бутларыны аурууу уа озгъанды да озгъанды. Гокка Микоян-Шахаргъа барыб, санаторийге путѳвка излер эдим дегенинде, атасы аны эшитирге да суймеди:

— Къайсы элчи къайсы санаторийге барыб айланганды. Ёлсем да кесими юйюмде ёлюрме, къызым. Сени ананг мени хансла бла багъыб кюрешиеди, къачан болса уа бир джарарыкъ болурла.

Гокка атасына дыгаласдан айтады алай ансы къайдан табарыкъды путѳвка да! Не болсун бу къарашинеллени мешиналары бла тамбла Микоян-Шахарда Аслан бла кесини фатарларына джетиб, анда экисини да кийимлерин бери юйлерине атыб кеталса, бир джукъларына джарар эди деб кѳлюне келе, ал печде орунга кирди.

* * *

Эшик кючлю къагъылыб, Гокка илгениб уянды. Джерде кийик териге аякъларын ийиб, къулакъ салды. Энди уа тохтамай эшикле туююледиле. Бирси комнатдан Хабибат чыгъыб:

— Не затды эке бу таууш? — деди.

— Сени асыраб тургъан сернеклеринг къайдадыла? — дей Гокка къарангыда Кемисханны халатын излейди.

Эшик а туююледи, туююледи...

— Да ма комодда излейме сернеклени. Табдым. —

деб кьоллары кьалтырай, кьалаи лампаны джандырды. Джюреги чыгыб кетерча урады.

— Не болгъанды, ол эшикле нек тьююледиле? — деб кычырды Мажай ол бир юйден.

— Билмейме, атам,— деб анга алай айтыб, Гокка эгечини кьолан халатчыгъын юсюне кьаблай, эшик юсюне барыб:

— Кимсе, не керекди? — деб кьарачайча сорду.

— Ач эшикни, биз аскерчилебиз,— деб орусча джууабны эшитгенинде, Гокканы джюрегине кьоркьуу кире башлаб, эшикни ачды. Кьолларында автоматлары бла босагъадан экеулен топ-топ деб тюшдюле. Аланы бири, лейтенант:

— Тебрегиз, болджал эки сагъатды! — деб буюрду.

— Къайры? Не ючюн? — деди Гокка кесини кьулакъларына ийнанмай.

— Къайры керек эсе, ары! «Не ючюн?» деб сораса. Немецлеге болушханыгъыз ючюн. Ангыладынгмы? Сёлешгенинг болду, джый сагюнджюнгю! — деб кыджырады.

Лейтенант юйде ары бла бери бара сёлешеди, солдат а автоматыны бурнун Гоккагъа буруб, эшик юсюнде сюеледи.

— Биринчиси, меннге «ты» деб сёлешме, мен сени тенгчигинг тюлме, экинчиси уа — былайда немецлеге болушхан киши джокьду. Былайда...

— Тый аузунгу! — деб кычырыб, лейтенант таянчакъ шиндикни аягъы бла уралгъаны чакълы бир уруб чортлатды.— Тебрегиз мычымай, мени сизни бла сёлеше туругъа заманым джокьду. Экеуленнге экиджюз килограмм хапчюк алыргъа боллукъсуз. Ангыладынгмы? Ангыламасанг, ангылатырма,— деб автоматны бурнун Гокканы кёкюрегине тиреди.

Гокканы мыйысы бу бола тургъан затны джугъун да ангылаялмай, док болду. Атасыны ол бирси печден чыкьгъан тауушу къайдан эсе да бир теренден келгенча алай кёрюндю. Анасы да, орундукьда олтуруб, сокъур-сау да танырлай кьалтырай турады. Валерьян тамчыла болмагъанлары амалтын, Гокка анасына сууукъ суу уртлатды. Атасына барыргъа орта эшикни сабына узалгъанлай, лейтенант аллын тыйды.

— Атам анда джатыб турады, аны кийиндиррге керекмеми, керек тюлмеми?

— Кеси кийинсин.

— Ерге сюелалмайды, кеси кийинааллыкъ тюлдю. Сен джаныуар тюлсе да ахырсы? — деб Гокка аны кесича кыны айтды.

— Сен анда бандитни асырай эсенг а, мен несин билеме! — деб лейтенант эшикге сыртын тиреди.

— Болду энди кертда дегеннге! — деб Гокка лейтенантны билегинден тартама дегенлей:

— Сволочь! Бусагъат сени бандит къанынгы тѣлюб къоярымы билемисе?! Тебре дженгил! — деб энгда автоматны бурнун тиреди.

Бу кѣзюуден башлаб, Гокканы ѳтгюр джюреги сынды. Тюшю бла тюню болгъанын да ангыламагъанча чемоданнга не зат эсе да бир затланы ата:

— Анам, бизни кѣчюре айланадыла къайры эсе да, юсюнге джукъ къабларгъа кюреш — деди.

— Атанг а, къызчыкъ?

— Мени анга бошламайды, анам.

— Кѣчюрюрча бизни кишиге хатабыз болмагъанды де да ангылат былагъа,— деди Хабибат, алкъын чырайлы бетин джыламукъ джууа.

— Мен джукъ да ангылаталмайма, анам, сѣз ангыламайдыла,— деди Гокка юйдегилерини суратларын чемоданнга сала. Не эсе да бир затланы да вѣсмешогуна сукъду.

— Эгечинг Кемисханна улуу джыйылыугъа кетиб тургъанын да айт, ансыз биз къайры барлыкъбыз?! — деди Хабибат.

Джууаб орнуна Гокка анга:

— Кийин, анам, джылы кийин, ким биледи къайры элтириклерин,— деди.

— Къуру бизними кѣчюредиле?

— Билмейме, анам.

Гокка юч чемоданны толтуруб, бир талай туюмчек да этди. Чардакъдан эт тюшюрюрге, урудан гардош алыргъа уа къоймадыла. Юйде табылгъан бир челек гардошну, тую кесекни, бир бишген этчикни да алды.

Анасыны къатына олтурду. Эшикни сакълаб тургъан, джыллыгъы келген солдатха Гокканы кѣзю джетгенинде, аны джюлюннген бетинде джыламукълары тѣнгереб бара эдиле. Лейтенантха къоркъуб-къарай, эрлай кѣзлерин сюртдю. Къабыргъада тагъылыб тургъан сагъатда кечени эки сагъаты болгъанды.

Мажай аргъы юйде кеси джангыз кѣзюу-кѣзюу къа-

тыны бла кызын чакырады. Гокка кычырыкъ этиб джыларгъа аздан къала, лейтенантны юсюне уруб, ол юйге кирди. Олсагъатлай лейтенант, сернек тартыб, ызындан мыллык атды.

— Ма, къара, сен къоркъуб сакълагъан бандит! — деди Гокка, атасын кѣргюзе.

— Сен ёшюн уруш нек этесе, бети болмагъан бетсиз?! Дженгил кийинигиз ючюнг да, алайсыз кымыжалай аллыма сюрлюкме! Сволочла! — деди.

Гокка энди аны не сѣлешгенин да эшитмей, атасын кийиндирирге кюрешеди. Анасы лампаны алыб кириб, сыйыт этиб башлады:

— Аталары, неди бу кыйынлыкъ, ахырсы? Не хатабыз болуб кѣчюредиле бизни? Биз юйюбюзден бир джукъгъа да чыгъарыкъ тюрлюз, былайда ёлтюрсюнле бизни. На, стреляйт мне! — деб кѣчюрегин кѣргюзюб, узун кѣрпе тонундан окъ ёгалмай къаллыкъча, гитче кююш тюрмечиклерин тешди.

— Къалай кѣчюрюрле, не ючюн? Ол дегенигиз неди? — дей Мажай орунда олтуруб тургъанлай, балий бетли къапталын къабларгъа кюрешеди. — Совет аскерле совет адамланы алай къалай этерле?! — деб къошду

Бу сауутлу эки адам, бу юйдегини аталары, бабалары джашаб кетген юйден чыгъарыб, учхун этиб кетерикдиле деген зат Мажайны, Хабибатны, Гокканы да башларына сыйыналмайды. 1937 джыл Мажайны кѣзюн кѣб затха ачса да, бюгече бола тургъан чыртда ангылашынмагъан бир затды.

— Анам, кесинги тирерге кюреш да, атамы кийиндир, мен а..., — деб къанджал кюбюрчекчикден бинтни алыб, алаша шиндикге олтуруб, шалдырында джарасын байлай башлады. Джарасыны ирин этгени тохтамай, кыйнагъанлай турады.

Лейтенант Гокканы бутунда байлауну эслеген эди, Гокка олтуруб жангыдан байлай тебрегени уа къалай эсе да ётуне джетиб:

— Тебре, бандитка, безиб къалдым да сени бла! — деб кычыралгъанын кычырды.

Гокка байлауну учун тюрлюб, ёрге къобуб, ал печге тебрегенлей, биягъы автомат аллына кѣнделен тюрлюб, лейтенант кычырды:

— Кийимими алыргъа къой, — деди Гокка.

— Ызымдан кел! — деб лейтенант аллында тебреб,

Гокка бир таша эшик бла къачыб кетерикча, ызына къарай барады.

Шкафны артына кириб Гокка кийингинчи, лейтенант джаякъ этлерин къымылдата сюеледи. Ол бирси печден ургъан мутхуз лампа жарыкъ лейтенантны ауангы кёр-гюзеди.

Гокка джаралы бутуна башлы чуругъун кюцен-бутдан кийди. Полда ала кийиз джайылыбды, къабыргъа-лада эки къатапа кюйюз. Токъмакълы орундукъда Гокканы орну къатышыбды. Тюрлю-тюрлю къуш джастыкъ-ла кече орундан алыныб, столда къаланыбдыла. Лейтенант къарамы бла муну барын да аулады. Башына не келди, къайдам...

Бир кесекден шкаф артындан ариу сюекли, медицина къуллукъну капитаны чыкъды. Кителини кёкюрегинде ордени. Лейтенант джунчуб, аны сыйларгъа къолун картусуна кёлтюре башлаб, сора кесин эслеп:

— Болду! Тебрегиз! — деб команда берди.

Гокка команданы эшитмегенча, барыб орундукъгъа миниб, къабыргъада Сталинни суратын рамадан чыгъарыб алыб, элтиб чемоданнга сала: «Сталинни бу бизге тюшген къыйынлыкъдан хапары болмагъаны хакъды Джауну ишиди бу» деб кёлуне келди.

Мажай бла Хабибат бир-бирине къысылыб олтуруб турадыла. Гокка аланы къатларына баргъанында, ала хахай ачыб:

— Биз джукъгъа да чыгъарыкъ тюлбюз, бизни былайда урсунла да къойсунла, атабыз, анабыз джатхан джуртну атыб къайры барлыкъбыз,— дей бир-бирине бютюн да къысылдыла.

Гокка не айтыргъа, не этерге да билмей, сын болду Кеси да алагъа къошулуб, шоккну бурнуна кёкюрегин салырчады, алай а ма ол ауангы джана тургъан, джалын джугъу башы болгъан лампы джарыгъыча джюрегинде бир адаргы ышаныу барды... «Сталин бизни табар, бизни былай къоймаз», деб кёлуне келди. «Ары дери уа... Ары дери уа къарыу джокъду».

— Къобугъуз ёрге! Итле! Сизни юсююзге сюелиб неллай бирни турлукъма мен?! Сизден сора да бардыла бандитле! Къобугъуз бусагъат! — деб лейтенант къартлагъа автоматны бурду.

— Ми ни пойдёт, стриляй! — деб Мажай къолун Хабибатны сырты бла сылджыратды.

Гокка атасы бла анасыны алларында чёгелеб:

— Къобугъуз, джанымла, къобугъуз. Бу зорлукъ былай къаллыкъ тюлдю, орта айырылгъынчы не дей эсе ле да тезерге кюреширикбиз. Не зат эсе да джангылыч ишди,— деб тиледи.

— Аталары, ёлген кыйын тюлдю, кызычкыны уа кёзюбюз кёре тургъанлай кесин ийиб къалай къояйыкъ,— деб акъырын ёрге къобду.

— Мен кыйры барайым, аякъ юсюме сюелалмагъанлай? — деб Мажай бой берди.

— Кёлтюрюб элтирбиз,— деб Гокка атасын кийиндириб тебреди. Эки тиширыу да кючден-бутдан кёлтюрюб, эшик таба атландыла.

— Элт, кыйры элтирик эсенг да,— деди Гокка юслерине ёрге сюелиб тургъан лейтенантха.

— Къалай кыйын юдегиге тюшюб къалдым мен! Къайтыгъыз бери! Ма былай кёлтюрюбмю барлыкъсыз? — деб лейтенант аман сёзме дегенни куйду.

Эки тиширыу да джангы буйрукъну сакълай, Мажайны орундукъгъа олтуртдула.

— Сагюнджюгюзню да алыб, экинг да къорагъыз былайдан! Безиб къалдым да сизни бла! — деб кычырды.

— Атам а?!

— Атанг не?! Больницагъа берирбиз! Чыгъыгъыз бусагъат!

— Алай эсе эки да атламайбыз,— деб Гокка чемоданнга олтурду.— Бур бери автоматынгы, джаныуар! Окъ бла мен эртдеден шагърейме.

Лейтенант бир такъикъагъа джунчуса да, эрлай дагъыда кесин къолгъа джыйыб, автоматын алагъа бурду. Ючюсю да сан этмей олтурадыла. Лейтенант эрши тюрлениб, сампалны тартаргъа аздан къалыбды. Ол быланы ючюсюн да сан этмей, бошарыкъ эди, алай а аллай буйрукъ берилген болмаз эди.

— Алыгъыз бандитигизни! — деб буюрду лейтенант.

— Ауузунгу джаб, сволочь! — деб джанды Гокка кесин тыялмай,— ма бу сен бандитге санагъан къолунда саууту бла Совет власть ючюн къазауат этгенди. Сен а?! Сен?! — деб Гокканы тылпыуу тамагъына тыгъылды.

Хабибат да, Гокка да биягъынлай Мажайны кёлтюрюб тебредиле:

— Элт, кыйры элтирик эсенг да, сволочь!

Лейтенант бу джол демлешиб кюрешмей, алда тебреди. Бирси солдат а автоматына къадалыб, келгенли бери да эшикни сакълайды.

Къара кече басыб тургъан арбазгъа чыкъгъанларында, тёрт джанында кычырыкъ, хахай, джылау, сыйыт, арба чарх таууш, ит юрген ёзенни толтургъанча алай эди. Бу кыяматны барын таула эниклеб, артыкъ да ачы этедиле. Таула бир тукъум бир тюрлю къабха киргенча къараладыла.

Мажайланы Самыр, асыры бек чабхандан хырха болгъанды.

Арбаздан чыкъгъанлай, джолда бричка сакълаб тура эди. Хабибат бла Гокка, Мажайны кючден-бутдан анга олтуртуб, хапчюкlege къайтдыла. Босагъада, сюелиб тургъан солдатны къатында, тынчлыгъы бузулгъанын онгсунмагъан акъ киштик, сескекли къан алыб, ары бла бери джюрюйдю. Хабибат бла Гоккагъа хапчюклени элтирге эшик юсюндеги солдат да болушду. Боташланы Мажайны кёбню кёрген, кёбню сынагъан юйюню эшиклери кенгине керилиб къалдыла. Фатеген лампыны мутхуз джарыгъы терезени аз-буз джарытады. Эшта, ол, джарыкъ, бу кыйынлыкъгъа джыйылгъан аталаны, бабаланы джанлары бир-бирин таныр ючюн джылтырай болур эди...

Бричка таш джолда дыгъар-дугъур эте, элни ортасына, эл Совет таба тебреди. Ол Мажайланы юйден узакъ тюлдю. Элтиб, эл джыйылычу джерде кызыл трибунаны джанына къотардыла. Алайда, къарангы юслерине джабыу болуб, уллу да, сабий да кычырыкъ-хахай эте тургъан бир кыжгъыл зат болмаса, адамланы бетлери танылмайды. Къарачай халкъны къара кюню — 1943 джыл, гюрге кюн, экинчи ноябрны ал сагъатлары бла башлангандыла...

Гокка атасы бла анасын чемоданлагъа чёкдюрюб, кеси къатларында сюелди. Майдан адамдан кыжгъылды, алай а тёрт джанындан арбала бла келтириб, къуйгъанлары бошалмайды. Нек эсе да мешинала бла ташымайдыла. Оккупациядан сора колхоз кючден-бутдан къурагъан арбала болурла.

Хабибат тохтамай джылайды, Мажай ауузундан сёз чыгъармайды. Хабибат кызыу джылай тургъанын бёлюб:

— Кызчыкъ, эшиклерибиз аппа-ачыкъ къалыб кетгендиле! — деди.

Гокка бу сёзле терендей чыкъгъанча алай болуб, эси юйге кетди. Юйню къабыргъасына тагъылыб тургъан сагъат минутланы санагъаны бусагъатда къатында эшитиле тургъанча болду. Ол таууш Гокканы къула-

гъында уллудан уллу бола, былайда кычырыккыны-сыйытны тунчукдурганча Гоккагъа алай кёрюндю. Къалиуфаладан бери бу сууукъ тауланы джылытыб джашагъан тюз джюрекли халкъгъа джетген бу кыйынылыккыны сан этмей джукълаб тургъан дуняны да уятырлай, ол сагъатны тауушу Гоккагъа алай эшитилди. Танг бозара башлады.

Насыбсызланы тегерегин къара шинелле тогъай алгъандыла. Автоматла сарын этген тиширыулагъа, джылай тургъан сабийлеге, къарыусуз къартлагъа къзауатдан сакъат болуб къайтхан эркишилеге бұрулубдула.

Гокканы къатында, сууукъ джерде джатыб тургъан сабийни юсюн бир быстырла бла кыыстырыгъа кюреше тиширыу:

— Совет власть сизге бу артыккылыккыны кечерик тюлдю де сен былагъа,— деди.

— Быланы бизге Гитлер ийген болурму энкеведечилеча кийиндириб? — деди дагъыда бир тиширыу.

— Бирлери мени автомат бла тюртгенди-и, — деб энтда бир тиширыу сарнаб тебреди. Сабийлери да аны ызындан зырнайны тартдыла.

— Сен, Гокка, почтагъа бар да Сталиннге телеграмма бер,— дедиле.

Гокка шум болгъанды. «Насыбсызла, почталъон кыыз олтуруб ишлей турады деб аккыллари алайды. Не уа бу къара тогъай мени тышына ычхындырлыккыды дебми турадыла?»— деб келюне келе, Гокка сууукъдан шинелини джагъасын ёрге къайырды.

Тауну башына кызыл урду. Кёкде джулдузла бир-бир джукъланыб башлагъан болурла, алай а джердеги къайгъы кёкге къаратмайды. Адамланы ташыб кючлеринден келмейди. Гъаж-гъуж миллетни сыйыты уллудан уллугъа барады; ынычхайдыла; ах-ох этедиле; тегерекни алыб тургъан аскерчилеге дуняны къуядыла, Сталинден болушлукъ сакълайдыла. Джылы орундан сермеб-сермеб алыннган сабийлени кычырыккылары джюрекледен бошайды. Мазаллы таула кымсыз болуб бу болумгъа къулакъ ийгендиле. Джай гюрюлдеб барычу Къобан къоркъгъандан кесин кыысханча кымсыз болуб, бу ачы хапарны узакълагъа алыб барады.

Танг иги огъуна агъарыб, джарыкъ болду. Къачхы чууакъ эртден булутсуз кёкню ачды. Сууукъ адамланы

көгертгенди. Майданны кьатында ёсген бусакъла андамында кьалгъан чапракъларын юслеринден атадыла, ала келиб-келиб бу кыжгъылгъа кьонадыла.

Гокка энди, жарыкъ болгъанында, адамланы эслей башлады. Бары да бир бетден кёрюнселе да, майна кьартла чал башларын энишге-энишге ийиб олтурадыла. Бу бола тургъан ачыгъа не сейирсинирге, не ачыуланьргъа кьарыулары джокъду — доб деб, юслерине тюшюб кьалгъан кыйынлыкъ аланы джиклерине джетиб кьалгъанды. Сабийле кечени узуну эзилиб, ахырларына таяныб, энди шош-шош болгъандыла. Ала хапчюклени юсюнде эски тонлагъа, чепкенлеге чырмалыб, кими кьалкыу этеди, кими да кирпич кьакъмай, кьара тогъай болуб тургъан солдатланы сынаиды. Джыларгъа, сарнаргъа да, кымылдаргъа кеслеринде кьарыу табхан кьуп-кьуру тиширыуладыла. Абаданыракъ джашчыкъланы кёзлери уа автоматлагъа битгендиле.

Юслеринде шинеллери бла бир кьауумланы кёрюб, Гокка ала фронтдан кьайтханла болгъанларын ангылады: бир кьаууму кьолунда таягъы бла олтурады, бир кьауумуну башында байлауу барды, бирлерини шинелерини дженглери хурджунларына сугьулубду...

Биразны кымсыз тургъан Хабибат сарнаб башлады:

— Кемисхан джарлы не бола айланады-ы, аталары, мен джарлы не этейим кьалай этейим,— деб тарала келиб, сора «суугъа тюшген таш кьармар» дегенлей,— шахардагъыланы кёчюре болмазламы? — деб джыламукъ кызартхан кёзлерини кьарамын, джууаб сакълай, Мажай бла Гоккагъа ийди.

Экиси да джууаб этмедиле. Кымсыздыла. Джууаб табаллыкъ тюлдюле.

Арба джюрюген тохтамайды. Бир арбагъа юч юдегини джюклегенлери танылады, алай а элде юч минг чакълы юдеги барды, ташыб кючлеринден келе болмаз. Бу ташлы джерге ёмюрледен бери тамыр ийиб джашаб тургъан элни тамырларын бюгюн юзюб-юзюб чыгъарадыла. Эт кесеклеринден кьан тама турады. Сууукъ да ийиреди, ийиреди.

Кыжгъылны ортасындан бир таууш чыгъыб, Гокка эсин анга белдю:

— Эсигизге бир тюшюрчюгюз, аллах ючюн, шыйыхны айтханьн: «Тау аллында бир халкъ болур, кюн аллына талкъ болур деб. Мени аллахым, ол айтханьнга тюшюб кьалдыкъ да-а! — деб кычырыкъ этди.

Аны ызындан аллай сарын болду, Гокка кьулакъларын шинелини джагъасы бла джабаргъа кюрешди. Анасы тохтамай джылайды. Шыйыхны айтханын Гокка гитчелигинден бери да эшитиучен эди. Ол сёзлени ким эсе да бир шыйых Ипчык ауушдан аууб келе, Минги Тау таба къараб айтханды, деучен эдиле. Къарачайда аны билмеген, эшитмеген уллу, гитче да джокъ эди. Бюгюн а шыйыхны айтханы болду. Гокканы атасы, анасы дин тутхан адамла болгъанлыкъгъа, кеси башха тюрлю ёсгенди да, сора шыйыхны айтханы былай керти болуб къалгъанына сейирсинеди... Бир джукъ ангыларгъа Гокка бош кюрешеди, бюгюн джукъ ангылашынмагъан кюндю

Джылау, кычырыкъ, сыйыт а барады.

— Айтма шыйыхны сёзлерин, биз былайдан кьуруб кетерик тюл эсек а, бизни бла сёлеширге джыйгъан эселе уа-а!..

— Юсюбюзге автоматланы тутуб, къачан сёлешиучен эдиле бизни бла?!

— Не уа къара кече къартланы, сабийлени орундан тартыб алыбмы сёлешиучен эдиле-е!..

— Мен джазыкъ, мен ха-ариб, мени юйдегими юсюне автоматла кьурулуб, ала да бузлауукъ джерде джукъла-аб... Ма, бери къарачы, солдат, бешиси да джукълайдыла. Быланы аталарыны да барды къолунда саууту ол а саууту бла фашистлени сюрюб барады. Сиз фашистлесиз! — деб джумдурукъ этиб мыллыгын солдатны юсюне атды. Акъылындан тайыша айланган бу тиширыуну солдат тюртуб ийгенинде, ол кычырыкъ эте, сабийлерини юслерине джыгъылды.

Гокка былайгъа келгенли да бу кыжгъылда къайын анасы Кеминатны излеб кюрешеди. Биргесине кызындан туугъан джашай эди. Ол тийреден былайда бир адам да кёрмейди, бричкала элни тёбен джанына да барадыла дейдиле, эшта, ол къауумну башха джерге джыя болурла. «Аслан бу артыкълыкъны кёрсе, къалай боллукъ эди эке?!» — деб кёлуне келди Гокканы. Къазауатда хар джаралыны столгъа джатдырсала, Аслан болурму деб къараучусу да эсине тюшдю.

Акъылларындан шашаргъа джетиб тургъан кыйынлыланы юслерине, къанча кызарыб, тау артындан кюн чыкъды. Джер юсюнде бу бола тургъан кыйынлыкъны сан этмей, кюн сериюн тёнгереп келеди. Кьуру да болуучу тау джелчик бюгюн джокъду, алай а Советни аллында бусакъ тереклени саргъалгъан чапракълары,

джашауларын бошаб, бир-бир агъадыла. Кюнню чыртда джылыуу джокъду. Табигъат, асыры шошдан, бу артыкълыкъдан къоркъуб, къысылыб тохтагъанча алайды. Аны шошлугъун, тохтамай, келиб-кетиб тургъан арбаланы таш джолда тыкъырдагъанлары бузады... Энди уа былагъа не этерикдиле эке, дегенча къанатлыла терек бутакълагъа къонуб сакълайдыла. Былай ийириб баргъан ачы сууукъну Гокка ёмюрюнде да чекген болмаз. Адамны джюрек джауун ашаб баргъан сабийледиле. Сууукъдан кём-кёк кёгериб, буюгъуб-буюгъуб, уллуланы не этгенлерин билалмай, кёзчюклерин кералгъанларыча кериб, тёрт джанын сымарлайдыла, неда къоркъуб, къычырыкъ этиб джылайдыла.

Гокка анасыны акъырын чыкъгъан ауазына къулакъ ийди:

— Къызчыкъ, Кемисхан бизни былай бола тургъаныбыздан хапарлы болмаз, кесини доклады къайгъылы болур,— деди.

— Мени джукъдан да хапарым джокъду, анам. Сен башынгы бу туюмчекге сал да таян. Атам, сен бери тут аякъларынгы, муну чырмайым,— деб бир туюмчекден джабыу чыгъарыб чырмады. Кече, былайгъа келгенли Мажай бир-бири ызындан он сёз айтхан болмаз. Хабибат да, джылагъандан озуб, сёлешмейди. Джашыны сураты болгъан къойнундан къолун бир кесекге да чыгъармай олтурады.

Гокканы кёзю, бусагъатда арбадан тюшген бир тиширыугъа джетди. Ол кескин орус тилде:

— Мени атам район больницада джатыб турады, мен аны алыб келирлай эркинлик беригиз, арабыз къуру юч километрди. Мени анам да, сабийлерим да былайдадыла, бир джары да къачмай къайтыб келликме,— деб тилейди.

Лейтенант къайры эсе да кете тебреб:

— Къора былайдан! — деди.

Тиширыу сарнаб башлады:

— Къалай атыб кетейим туугъан атамы-ы?..

— Эй, лейтенант, бер анга эркинлик, бизни кёчюруб, ауругъанларыбызны атыб къояргъа къалай болады да, биз адамлабызмы, адам тюлбюзмю? — деб къычырды къолу болмагъан бир сакъат.

Лейтенант эшитмеген кибяк этиб джанлады.

— Адамла-а! Бизни былайда не кюйдюруб, не къырыб кетерге айланадыла-а! — деб бир тиширыу къычырыкъ этиб сарнай, сабийини башын кесине къаты къысды.

Анга кёбле кшошуб, сарын этдиле. Сабийле да ала джылагъаннга джылаб тебретиле.

Арбала энтда келедиле...

Гокка, кесини ич болумун ангылаялмай, бир олтурады, бир кюбады. Ата джурт ючюн, Сталин ючюн, джанын аямай хазырлыкда ёсуб, ол да аны бла бирге ёсген тёлюден кёбле къазауатны ал кюнлеринде огъуна, кеслери разы болуб, урушха кетген эдиле. Ол кюнледе Гокка Ростовда мединститутну бошай тура эди. Бошагъанлай, урушха бютеу курслары бла кетген эдиле

1942 джыл августда фашистле Къарачай автоном областны алдыла. Беш ай бла джарымны былайгъа иелик этиб турдула. Алагъа болушхан хашкенле да табылдыла. Аллайланы саны бютеу Къарачайда минг адам да болмаз эди. Бюгюн а былайгъа къартланы, сабийлени, тиширыуланы, сакъатланы джыйыб, атларына бандит атаб, тегереклерин кюршалагъандыла. Гитлерчилеге болушханла уа, джыялгъан затларын джыйыб, ала бла кетген эдиле. Бир къауумлары юдегилерин да атыб, башларын алыб кетгендиле. Элде кюлуна сауут алыргъа къарыуу болгъан эркиши бары урушдады. Ма бу былайгъа къотарылгъан къауум а кечеси-кюню болмай, фронтну кереклисин баджарыб тургъанды. Къара шинеллиле сауутну бюгюн алагъа буруб тохтагъандыла. Огъесе бу зат тюшмюдю? Гокканы кёзюнеми кёрюне болур...

Адамланы юслери бла атлай, Гокканы къатына Зухра келди. Бюгюннге дери ол райздравотделни тамадасы эди, Чаулдан районнга джюрюб ишлеб тура эди. Иги кесек заманны экиси да сёлешмей, бу кыжгъылны, къарамлары бла аулай туруб, сора Зухра былай деди:

— Билемисе, юч кюнню мындан алда мени кабинетиме быладан эки джаш офицер кирген эдиле. «Командирибиз ауругъанды да анга сульфидин тилей келгенбиз» — деди бири. Сульфидин а, билесе, адам къанды, здравотделни тамадасындан башха бир джангыз врачны ол дарманнга рецепт джазаргъа эркинлиги болмагъанын биле болурса. Мен, эки грамм джазыб, рецепт бердим, ала уа кетмей олтурадыла. Меннге, чепкен сокъгъанча, адамла кириб-чыгъыб турадыла: районнга джангы дохтурла келиб, алагъа джашар джер излейме, кесинг билесе, оккупациядан сора иш кёбдю. Завхозгъа кышха отун хазырланыуну юсюнден буйрукъ бергенimde, ол кетер къайгъылы болмай олтуруб тургъан офицерлени бири, мен эшитир-эшитмез:

— Бош этесе,— деди.

— Къалай бош этеме, сууукъ тюшюб келеди сора — дедим.

Адамланы келгенлери тохтамазын билиб, биягъы офицерлени бири:

— Сизге бизни энчи сёзюбюз бар эди,— деди.

Мен адамланы ашырыб, ала бла къалгъанымда:

— Былай кёб аскер районнга бош келмегенди. Биз бюгече сизни халкъны кёчюрюрге керекбиз, ол себеден нени да къоюгъуз да, юйюгюзге барыб хазырланыгъыз,— деди.

— Билемисе, Гокка, аны эшитгенлей дуня юсюме аууб къалгъанча болуб, кёзлерим къарангы этди. Кёлюме чабаргъа джетди. Бюгюн ма бу болумну кёрмез ючюн, ол кюн алайда ёлюб нек къалмадым, ахырсы...

— Бетигиз кетди,— деб къайсы эсе да бири графинден стаканнга суу къуюб узатды.

— Къайры кёчюрлюкдюле? Не ючюн? — деб сорургъа къарыуум джетди.

— Азиягъа кёчюрлюк болурла, гитлерчилеге болушханыгъыз ючюн.

— Да алагъа болушханла кетгендиле.

— Кеч этмегиз, заманны бош иймегиз да барыгъыз, туугъан тауларыгъыздан да тансыкъ алыгъыз. Сиз бизге, сульфидин бериб, уллу джарадыгъыз, биз да сизге джараргъа излеб, айтылмазлыкъ затны айта турабыз. Биз айтханны тамадаларыбыз билселе, бизни трибуналгъа берликдиле. Тёбен элде бизден биреу айтыб ийгенди да, трибуналгъа ашыргъандыла. Сау къалыгъыз,— деб кетдиле.

Ала кетдиле, мен а, эрлай къарыусуз болуб къалыб, къымылдаялмай биразны туруб, сора кючден-бутдан къобуб, кабинетими киритин салдым. Алайда, бирси кабинетде, ол сагъатда джалыбызны бере тура эдиле, мен кириб джалымы да алмай, нек эсе да аптекагъа барыб, он метр суу кисей тартдырдым. Ол да дыккы джюрюйдю, табылмайды. Аптекада сау эки кило сульфидинибиз бар эди, ол сагъатда ийген эдиле. Мен ол кюн ол сульфидинни алсам, меннге къаллай бир ачха боллукъ эди, алай а мен не этгеними да билмей эдим. Ол халда бери юйюбюзге келдим. Келе туруб, джолда эсиме ол больницада джатыб тургъан ауругъанла тюшюб, шашаргъа джетиб, ызыма чабдым. Не этейим алагъа, кёбюсю аякъ юсюне туралмайды. Джукъ да эталмадым, бюгюн а ала атылыб къаладыла

Ачы кычырыкъ сёзю бёлдю. Джангы келгенледен бир тиширыу таула джыларча сарнай:

— Адамла! Болушугъуз! Былай нек этедиле? Кыыйн ауруб тургъан анам орунда джаппа-джангыз атылды да къалды! Болушугъуз! Бу фашистлеге тынгылаб нек турасыз?! Председатель, сен, сен Совет власть шойса да, бизге былай этдире нек тураса?! Мени анама бошлат,— деб председателни шинелине къадалды.

Председатель къарамын къайры бурургъа билмейди, кесини джангыз къолу бла тиширыуну башын сыларгъа кюрешеди. Сабийлери тегерегин алыб улуйдула. Ол тиширыуну кёзлерин кёрмез ючюн, адам таудан ауарчады. Аладан акъыл къачханды.

— Бу джаныуарлыкъны тохтатыгъыз, сержант (юйдегини сержант келтиргенди), анасын келтирирге къоюгъуз! — деб Гокка анга хыны кычырды.

Сержант, капитанны кёрюб, черс берирге аздан къа-лыб, кесин эследи.

— Да, мен не, капитан джол..., эсе да... Мен не, командирни буйругъун этгенме, ансы мен бек джазыкъсынама, эсе да...,— деб джунчуду.

— Джазыкъсынганынгы чыгъарырма мен сени. Кесинги джазыкъсынырлай болуб да къалырса! Бери чыкъ! — деб темирбет лейтенант аны кыджырады.— Акъылындан шаша айланган тиширыугъа уа, не башхасы барды, бандитка, ананг къайда чёмелсе да, сен аны джукъгъа элталлыкъ тюлсе сора,— деди.

Тиширыу энди джукъ да ангылаялмай, сабийлерин кесини къучагъына къысалгъаныча бир кысыб, олтурады

— Огъай, Зухра, тегерегибиз темир бурууду, аны чачаллыкъ тюлбюз,— деди Гокка.

— Ауругъанла больницада ма алай къалыб кетгендиле, алагъа къарагъан врачла, медсестрала бары да къарачайлыла эдиле, аланы кёчюргендиле,— деди Зухра, кёзлеринден джыламукъла тёнгерей.

— Орус няничкала болурла.

— Да ала не этерикдиле? Дарманладан хапарлары джокъду, ашарыкълары ийыкъгъа да джетерик тюлдю

Аладан узакъ болмай, бир лейтенант, ауузу от чартлай, нек эсе да бир солдатха дуняны кирип къуя эди.

Ол меннге келген лейтенантла мынга ушамай эдиле,— деди Зухра,— мен а джукъ да эталмадым да къалдым

— Да не эталлыкъ эдинг, бу кыыйнлыкъдан халкыны къутхараллыкъ тюл эдинг.

— Ол кюн юйюбюзге аузумдан сёз чыгъаралмай келдим. Джашла айтханны, юйде айталмадым, тилим тартынганча болдум да къалдым. Не уа, не этиб да, ала айтханга кеси кесими ийнандыралмадым, сагъыш эт, бу затха къалай ийнаныр эдим, бусагъатда кёзюм кёре тургъанлай да джюрегим ийнаналмайды. Ала айтхан кече кёчюрмедиле, эртденбласында, биягъынлай ишге кетдим. Ишге бара, кёпюрню джанында шагърей офицерлеге тюбедим, кертмеле сата тургъан къартны къатында сюелиб эдиле.

— Къалайсыз, хазырланганмысыз? — деб шыбырдаб сорду бири.

— Хазырланмагъанма,— деб, билемисе, былай аладан кёлюм къалгъанча джууаб этдим. Алдаб, мени бла нек ойнадыла дегенча акъылым алай эди.

— Бюгече кёчюрюрге керек эдиле, не ючюн эсе да кёчюрмедиле,— деди.

Ишине, кёлюм иги бола, джарашдым. Бизни къралда ол зат болургъа амал джокъду дей, кеси кесими кючлю ийнандырдым. Шагърей офицерле ачы накъырда этгендиле, деб джюрегими ары бура, ишими этеме. «Бу аскер бизни кёчюрюрге келгенди» деген сёз а халкъда тохтамай эди, алай а бизде аллай зат болургъа амалы джокъду деб тургъан болмаса, анга киши ийнанмай эди. Къара шинеллиле уа къалай кёчюрлюклерине оюм эте, юй-юйге кире, джолланы, тыгъырыкъланы сынай айлангандыла. Мен рахат болуб бошагъан эдим, ийнаныргъа скойуб тургъан затына адам тынч ийнаныб къалады. Офицерле меннге айтхандан сора уа эки сутка да кетген эди. Ючюнчю суткада уа ма, кёресе...

Зухра андан ары сёлешмей, адамлары олтургъан джерге джанлады. Гокка атасы бла анасыны къатларындан кетмей, бир олтура, бир къоба турады. Анасы джуммай-джуммай тёкгенлей турады. «Мен биргелерине болмасам а къалай этерик болур эдиле»,— деб кёлюне келди Гокканы, бир-бирине къысылыб тургъан атасы бла анасына къарай.

Кюнню кенделен таякълары бу джунчугъан къыжгъылны аз-буз джылыта башладыла. Къалкъыугъа кетген сабийле анда-мында уяныб, къабар зат излей тебреди. Арбала энтда ташыйдыла...

Гокка бир къауум солдафны дауурун эшитиб, алай ары къарагъанында, ала былайгъа келген орус адамланы чирките айлана эдиле. Ала мында джашагъан адамладыла. Майдандан узакъгъа къыстадыла.

Былайда кыжгыл болуб турган адамлагъа энтда бир кыйынлыкъ башланды. Ол кыйынлыкъ кечюрюню кесинден да ачы болур эди. Уят деген зат къарачайлыны къанына кючлю синген бир затды, ол себебден къарачайлы бютеу джашауунда уятны не этиб да атмагъанлай джашайды, аны атмаз ючюн, отха, суугъа да кирликди Былайда... Былайда уа эки аягы бир уюкыгъа сугъулду — кеси джараууна кыйры барсын?! Тегереклерин кършоу алыб турады.

Бу кыжгылны ичинде анда-мында адамла олтурган джерлеринден чартлаб-чартлаб кюбуб, хатхуларындан тутта, адамланы юслери бла ары-бери етедиле. Сора тезерге къарыу кълмай, барыб-барыб, кършоуну кыйырында солдатланы алларында чегедиле. Солдатла алайдан бир-эки атламы артха ыхтырыладыла. Солдатла бла адамланы орталары чахтана болуб, хауаны солулмай тебредиле. Былайгъа, башын атыб келиб, сора дженгилениб ызына кетген адам кезюн ерге келюралмайды...

Бу тукъум ачы бир затны ангылатды: была энди адам тюдюле, адам болсала, бу халгъа джетдирмез эдиле Джашау бла быланы аралары халыгъа такыганча болса да, умутларын энтда юзалмайдыла: кълалай чыгыб кълды эсе да, кыйсы эсе да биреу Сталинге телеграмма бергенди да мычымай андан джууаб келиб, бу джыйылган халкъны юйлерине бошларыкыдыла, бу къарашинеллиени уа закон бла айыбларына джолукъдурлукъдула — деб хапар чыкыды. Бу хапар джюрегин чапырган аз адам бар эди.

Майданнга джууукъ орам бла тыгырыкылада худжу кълган ийнекле айланадыла; мазаллы кавказ овчаркала кеслерини ислерин излей, кыскыныкга кирибдиле тынчлыкълары бузулган киштикле ары-бери джюзедиле; бусакъ тереклеге кюнуб-кюнуб къара къргъала кычырадыла. Адамла ийнеклерин, итлерин таныб, джылай-джылай аланы атларын айтыб чакырадыла. Алай а кыйры?

Белгили алан ююрню юзюгю, бу гитче халкъ ненча емюр джашай эсе да, аны ичинде бюгюн тегюлген чакылы бир джыламукъ тегюлмегенди. Бюгюнча зорлукъ да джетмегенди.

Орта емюрледе джашаган Аланияны джери былайдан Каспий тенгизге дери джетгенди. Аны адамлары озгун сюекли, акъ шинли, ариу адамла болгандыла

Къоллары неге да уста болгъанды. Византия бла, хоншу къраллары бла сатыу-алыу джюрютюб тургъандыла. Аланияны патчахы кесини эгечи Боренаны гюрджю патчахха Багратха эрге бергенди. Ол къралны Чингисханны аскерлери чачхандыла.

Энди ма, аланланы юзюклери бюгюн, ёмюрде киши эшитмеген къыйынлыкъгъа тюшюб турадыла.

Бюгече кёчюре туруб, лейтенант айтхан сёзле Гокканы джюрегин таш басханча басхандыла: «Немецлеге болушханыгъыз ючюн кёчюрербиз». Бу сёзлени адам къалай кёлтюрсюн?! Бир-бирин тутмагъан сёзле. Адамы фронтда къазауат эте тургъан юдеги немецлеге къул-лукъ къалай этер?! Немецлеге джумуш этгенле къайда аманлыкъчы, Совет власть ачитхан адамла болгъандыла.

Элни бусагъатда эл этиб тутхан кёбюсюне тиширыула, къартла, сабийле эдиле. Сабий Къарачайда къачан да багъалы болуб келгенди, ол себебден юдегиде сабий аслам болуучан эди, алай бла бир юден къазауатха экишер-ючюшер эркиши кетгенле бардыла.

Гокканы башына бу затла келе, къарамы бла халкъны аулады. Сабийлигинден башлаб, Гокка была бла ёсгенди, таныйды. Майна, былайдан узакъ болмай Абдул-Керимни юдегиси тёгюлюбдю. Абидат алты сабийин да тегерегине джыйыб олтурады. Аны къарамындан Гокканы къоркъары келди: чыртда кирпич къакъмай, бир джерге къараб турады. Амалсыз болум аны таш эсгертмеча этиб къойгъанды. Абдул-Керим а урушда.

Аны къатында къарт Керти чал сакъалын таягъына тиреб, къызаргъан кёзлери бла солдатха къараб турады. Джаш солдат а автоматыны бурнун къартха айландырыбды. «Къайда эсе да мени эки туудугъум да гюнахсыз адамлагъа сауутларын былай буруб тура эселе, ёмюрлери къысха болсун да къалсын» деб кёлуне келеди къартны.

Бир къаугъа чыгъыб, адамланы эслерин бёлдю. Анда, трибунаны къатында, эки тиширыу бир-бирини чачын-башын джырта, ауузлары от чагъады. Къоллары бла, аякълары бла бири бирин топулдатадыла, къаргъыш кёкден жангур къуюлгъанча къуюлады. Адамланы юслери бла кючден-бутдан атлай, Гокка алайгъа джетерге, бир джаш джашчыкъ андан алгъа джетиб, араларына кирди. Бири алайда олтургъан адамланы юслерине джыгъылды, ауузу уа джабылмайды:

Мен сенден бошарыкъма, къара джылан, сенича-

ла амалтын джете турады бизге бу кыйынлыкъ. Сени ол джайракъ эринг полицай болуб, колхозну аз миолкюн-мю джыйгъанды ююне! Елтюрлюкме мен сени! — деб юсюне энтда мыллыгын атды.

— Ауузунгу тый, джаланбыдыр, ма, иги кёрюб кый махталган Совет властынгы эте тургъанын. Къара! Сени зыбанг сауут алыб, аны не ючюн сакълайды, кыйадам, алай а аны сюеклери кыйада эсе да чирий тура болурла. Автоматланы алларында олтураса, ол быжмалыларынг гимикгинчи олтурлукъса! — деб «огъай да сени орнунга салыб кыйдум да» дегенча, тегерекге къарады.

Эки тиширыуну сабийлери да кыйчырыкъдан алыб аналарыны бутларына чырмаладыла. Адамла уа алгъын джукъ да айтмай тынгылай туруб, артдан бирге гъаж гъуж болдула.

— Адамла! Ма бу къара кюн бизге быллайла амалтын тюшгенди, майна алайда энтда бир полицаины къатыны! Бошаргъа керекди аладан! — деб кзутургъан джаз киштикча бир тиширыу кесин тыялмай, полицаины къатынына мыллык атды. Аны ызындан да бир тиширыула. Болмазлыгъын билиб, солдатла ортагъа кириб, автоматла бла адамланы тюрте, ары-бери чачдыла. Ауузла уа тохтамайдыла:

— Ма былай сеничала бла, сени кыйнгырбел эринг чала, фашистлени бери киргенлерине той тутуб тюбеген эдиле, аллахха шукур, кыйуанчлары узакъгъа бармады..

— Бизникиле немецлени да аланы кыйуларын да кюл этиб ийдиле да!

— Сизникиле уа ма бюгюн сизге эте тургъанларын кёресиз!

— Сени атыб кетген ол эр кибигинги немецле джолда уруб кетгендиле дейдиле, кёремисе, сатлыкъланы ала да сыймейдиле! Кыйада чирий турады, кыйадам.

— Сейир неди десенг, сеники, меники да бир джерни тюбюнде чирийдиле.

— Меникини кыйбыры барды! Кыйбыры! — деб тиширыу кыйчырыкъ этиб джылай, тобукъларын тюе, бир машокну юсюне ийилди.

Алай бла бишиб тургъан ирин бираз тегюлдю...

Бу даулашыу, джыртышыу адамланы эслерин бёлген эди, ол тохтагъанында уа джетиб тургъан халларын джангыдан эслеб, бир кесекге шум болдула. Кыйзауат дагъы адамны юйдегиси да полицаины юйдегиси да былайда тенгдиле.

Гокка атасыны, анасыны къатларына келди. Анасы Мажайгъа джукъчукъ къабдырыгъа кюреше тура эди. Къакъ эт кесекчикни Гоккагъа да узатды, Гокка алмады. ...Тойлары болгъан кюн Аслан саугъагъа берген бууунунда никель сагъатчыгъына кёз джетдирди — онючюнчю сагъат барады. Арбаланы келгенлери тохтагъанды. Студебеккер джюк мешиналадан орамла тыкъ уругъандыла. «Не сакълайдыла эке?» — деб кёлюне келди Гокканы. Къара шинеллиле кюн кеч бет алырын сакълагъанларын къайдан биллик эди. Пашинскеге элтген джол джанында джашагъан оруслула, черкесле, абаза ла бу болумну кёрмей къалыргъа керекдиле...

Джылау, къычырыкъ, сыйыт бир тохтай, бир джангы ра турады. Чахтана ийисден да чыдаб кючюнгден келмейди. Кёб болмай джангыдан къызыл бояугъа боялгъан трибуна бла аны тегерегинде бу къыжгъыл халкъ бир-бирине чырта келишмейдиле. Адамла аны башында, тюбюнде да бардыла. Эл Советни тёртгюл къанджалбаш юйюню байрамгъа джасалгъан ал къабыргъасы майданнга къараб турады. Лозунгла тагъылыбдыла, бир лозунгда: «Ленин бла Сталинни сыйлы байрагъы сизге нюр берсин!» — деб джазылыбды. Аны тюбюрегинде белгили сурат-плакат: туугъан джуртубуз — анабыз «Сен фронтха не зат этгенсе?» — деб сорады.

Бу соруу эртденли Гокканы кёзюне тюртюлгенлей турады. «Да не этгенме мен фронтха? Джанымы артха салмай кюрешгенме. Кече, кюн не болгъанын унутуб джаралылары багъыб кюрешгенме, кесими къаным да тегюлгенди. Бюгюн бу артыкълыкъ джетмесе, мен госпиталыма кетерик эдим» деб Гокка кеси кесине джууаб эте келиб, сора Гитче Къарачай районну урунганларына Сталинни газетде басмаланган телеграммасы эсине тюшдю. Танк ишлерге джюз минг сом джыйгъанлары ючюн, Сталин алагъа бюсюреу этиб джазгъан эди. Партияны край комитетини биринчи секретары М. А. Сусловну Къарачай автоном областны урунганларына джазгъан Сёзю да эсине тюшдю. Бу басмаланган газетни Кемисхан Гоккагъа фронтха ийген эди. Ол газет джауну крайдан къыстагъанлай басмаланган эди. Анда джигит къарачай партизанлары юслеринден да айтылады. Ма бу чырайлары, сыфатлары да кетиб тургъан адамла джауну хорлар ючюн фронтха арт къабынларын бериб тургъандыла.

Не тукъум затда да мадар таба билген Гокка, Къызыл Аскерни офицери, ма быллай джазыугъа бойсунуб

тургъаны ючюн кеси кесин кёрюб болмайды. «Бир мадар, не зат болса да, бир мадар этерге керекди» дейди, алай а бош дыгалас этгенин ангылайды. Майна аныча офицерле, сакъат офицерле, энишге-энишге къараб олтурадыла. Майна, Белорусияда партизан аскерни командирини анасы да. 1937 джылда къарачай интеллигенцияны эркечи бошалгъанды. Бусагъатда былайда Гокка элдеги интеллигенциядан къарт устазны эследи.

— Бизни элибиз Чаул Сталиннге не хата этгенди? Татлы джашларыбызны, кызыларыбызны къазауатха ашыргъанбыз, бютеу кыйыныбызны ары бериб тургъанбыз,— деди мамукъ габрайлы бир къарт.

— Сен, къарт, Сталиннге тийме, ол тюдю бу кыйынлыкъны джетдирген,— деди къолунда таягъы, юсюнде шинели бла, сакъалы джетиб тургъан бир.

Бу кёзюуде адамланы кёзлери орамгъа битдиле. Сванетиягъа аугъан аууш джанындан тизилиб, бир бёлек гюрджю келе тура эди. Гюрджюлю болгъанлары башларында кийиз къаблауушчукъларындан белгилиди. Бир къаууму аллына ийнекле сюрюб келеди — ийнекле иесиз айлана турадыла

Бир тиширыу ачы кычырды:

— Мени ийнегим! Майна, Джулдуз! Къайры сюрюб бараса, къан джауарыкъ?! — деб адамланы юслери бла джол таба мыллык атды, алай а къайдагъысын эслеб сын болду...

Заман барады. Буз сыфатлы кысха къачхы кюн тюшден атлады. Тауланы джартыларындан кюн батыб, ауангы бет алгъандыла. Кюн джылтырагъан заманда сёл болгъан суукъ джангыдан дженгден, джагъадан кириб, ийире башлады. Джукъламагъан, ашамагъан халкъны бети ачыды, Гокка адамланы кёзлерин керюрге къоркъады. Быланы ичинде эм насыбсызла гюнахсыз сабийледиле. Ашаргъа джукъ болмагъанындан аланы хапарлары джожкьду. Аналары уа не мадар этсинле.. Бышлакъ кесекчикни, суукъ нартюх гырджынчыкъны бишген гардошчукъну тутдурургъа кюрешедиле. Сабийле чабаргъа, джортаргъа излейдиле, алай а... Бир-бирде уа сабийле джылауну тохтатыб, кёзчюклерин кералгъанларыча бир кере, аланы тогъай алыб тургъан солдатлагъа битедиле. Аланы ёмюрлеринде унутмаз ючюн къарагъанча алайдыла. Быланы кёбюсюню ёмюрю дженгилде юзюлюрюн къайдан билсинле...

Гоккаладан узакъ болмай джашагъан Баладжаннга

орус келини келди. Ол, Клава, биргесине джашчыгы Володяны да алыб келгенди. Баладжан туудукчугъун кёкюрегине кысыб, джуммай-джуммай тегеди. Клава солдат тогъайны тышындады, аны ичине иймейдиле. Ол не зат эсе да бир ашарыкъла этиб алыб келиб, къайын анасына кючден-бутдан узатды. Клаваны эри Махамет къазауатны аллында, аскер къуллугъун эте туруб, къазауат ачылгъан кюнден бери да окъну-тобну ичиндеди. Орус болгъаны себебли Клаваны кёчюрмейдиле.

Джылла ётерле, бу джашчыкъ генерал болур. Бюгюн кюн эсинде къалырма экен?..

Мындан ары не болурун билмеу, мадар табмай тирелиб къалуу, адамланы акъылларындан шашдырыгъа джетдириб, аладан ким болса да биреу тургъан джеринден чартлаб къобуб, джумдурукъ этиб солдатха мыллык атса, эрлай не табан, не автоматны бурну тийиб ызына чортлайды. Бир къауумла да джылай-джылай хырха болуб, ёлселе да сан этмегенча олтурадыла.

Гокканы джаралы буту джюз ийнени бирден чанчанча ачы чанчады, алай а эси энтда ауушдан аууб келген гюрджюлеге кетиб джарасын унутду. Аланы боюнларында артмакълары барды. Аланы кёргенлеринде адамла джангыдан къозгъалдыла. «Бизни юйлерибизде джашаргъа келедиле-е!» — деб бир къатын алай айтханлай, дуня гъаж-гъуж болду. Юйлерине къайтарлыкъ болурламы деген джюреклеринде адаргы ышаныу энди джукъланыб, биягъы джылау джангыдан башланды. Таула аны эниклейдиле. Алай болуб тургъанлай бир тишируу къобуб, Советни къабыргъасындан къараб тургъан Ленин бла Сталинни суратлары таба къолларын узата, аладан тилек тилеб башлады. Ала къуп-къуру суратла болгъанларын да эсгере болмаз эди. Анга башхала да къошулдула. Бу дыгаласны кёрмез ючюн, адам кеси кесин ёлтюрюр эди.

Элде юйлени, орамланы да байрамгъа таза этиб, джауну тюбюнден къутхарылгъан эл байрамгъа иги тюберге хазырланиган эди: оюлгъан мюлкню орнуна салыб кюреше эдиле, фронтха джылы кийимле хазырлай эдиле, Совинформбюруну хапары бла почтальонну сакълай эдиле... сакълай эдиле... Алай а бу тюненеги джашаулары эди, адамлагъа саналгъан заманда джашаулары...

Эм ачы зат адамны адамлыгъын теблемекликди. Теблеген а къалай тынчды..

Кюн тауладан аууб бошаб, ёзен мутхуз болгъанлай, мешинала бирден гюрюлдеб къулакъланы сасытдыла Ай чакълы бирни анда-мында «бузлаб» тургъан джюк мешинала бирден юрюлюб, майданны тегерегине джыйылдыла. Аланы джанган фаралары бу насыбсызланы кёзлерин къаматадыла. Аллындагъы мешина, адамла минерча, хунаны джанына къысылды.

Адамла кеслерин сакъларгъа кюрешгенча бир-бирине къысыладыла, алай а къайсы болса да бири ол худжу мешинагъа ал атламы этерге керекди...

Джылагъан, къычырыкъ-сыйыт этген, сарнагъан, суукъдан кегерген ач адамланы мешиналагъа теблеу башланды.

— Адамла-а! — деб Гокка бир ачы къычырыкъ эшит ди.— Адамла-а! Аталарыбыз-бабаларыбыз джатхан къабырланы атыб, кетиб барабы-ыз!

Тиширыу алай айтханлай, чыкългъан къычырыкъ джерни, кёкню да джарыр эди.

— Джыламагъыз, адамла,— деди алагъа джууабха бир тиширыу ауаз,— аталарыбыз-бабаларыбыз бизден насыблыдыла — ала туугъан джерлеринде джатадыла

Бу мешинагъа буштукъ этиле тургъан адамланы кёбюсюю кебинсиз ёлюклери уа къысха заманда узакъ джолну тешерикдиле.

2

Мешиналагъа уа адамланы джюклемей, хапчюклени тешеб баргъанча чот алайды: неда болсун — кёбюрек сыйындырыргъа. Адамла бла хапчюкле бир-бирин асыры басхандан сабийле къычырыкъдан аладыла, къартла ынгычхайдыла. Не эте эселе да бир джукъла этген джангыз тиширыуладыла.

Гокка бла Хабибат кючден-бутдан кёлтюре, Мажайны мешинагъа салабыз дегенлей, къолларындан джерге ийдиле. Хабибат къычырыкъ этиб джылады.

— Болушугъуз бери ким болса да! — деди Гокка

— Тутчугъуз! — деб солдат Мажайны баш джанындан, Гокка аякъ джанындан тутуб, машокну атханча мешинагъа атдыла. Аны ызындан Хабибатны миндирдиле. Гокка, хапчюклерин ташыб бошаб, кеси да мешинагъа ёрлегенинде, джукъ ангылаялмады: адамла къайда хапчюкле къайда.

Мешинаны башы гетен бла джабылыбды, арты ачыкды. Ол ачык джерине автоматлары бла эки солдат олтургъандыла.

Мешина тебреди. Бу кёзюучюк Гоккагъа джаны тёнгегинден айырылгъанча бир кёзюучюк болду. Бу ачыгъа шагъат болуб тургъан тауланы юслерин къарангы басханды. Бир терезесинде энтда джана тургъан лампа жарыгъы бла Мажайны юю да артда къалды. Къайын анасыны арбазында Гокка адамланы ауангыларын кёрюб, «Тау артындан аууб келгенледиле» деб кёлуне келди. Аслан эсине тюшюб, джюреги чанчды...

Гокка болгъан мешина Чаулну аягъына, алай демеклик Чотчаланы тийреге джетгенинде, фаралары джана кёб мешина районну ортасы элден ёрлеб келгенлерин эследи. Ала Чаулдан келген мешиналагъа къошулуб тебреди. «Къуру чаулчуланы кёчюрмей кёреме», — деди Гокка кеси кесине.

— Мени аллахым, ол къадар мешинаны уллу джолгъа ёрлеб келгенлерин кёремисиз? — деди мешинада бир къатын. — Мен жарлы, сау Уллу Къарачайны кёчюрюб бара турадыла!

Анга джууаб этер къарыуу болгъан мешинада киши джокъ эди. Бары шумду. Алай болса да биреу, бу къымсызлыкъны буза:

— Къалай тюз болуб къалдыла шыйыхны сёзлери, мен жарлы. Тау аллында бир халкъ болур, кюн аллына талкъ болур деб, талкъ болуб къуруб бара турабыз, — деб шыйыхны сёзлерин энтда эсине тюшюрюб джылады.

Анга киши къошулалмады. Къарыуу джокъ эди.

Гокканы башын ол больницада, неда бир-бир юлеледе джатыб къалгъан ауругъанланы, юлеринден тышында къалгъан адамланы, эгечи Кемисханны, къайын анасы Кеминатны юсюнден сагъыш алды.

Гокка болгъан мешина Къылиян кёпюрге джете туруб, районну былайдагъы къыйыр элинден уллу джолгъа мешинала къапхакъдан эниб келе эдиле. Аланы фаралары къарангы кечени джырыб келедиле. «Бу элни да», — деди Гокка кеси кесине. Алда, артда да джол мешиналадан тыкъ урулубду. Ала кючден-бутдан къымылдайдыла.

Бютеу Къарачайны кёчюргенлерине энди ишексиз болдула.

Мешинала, Къылиян кёпюрден ётуб, ариулугъу бла тёрт джанына айтылыб тургъан Къобан ёзенни энишге тизилдиле. Ташлы, тар джол Къобан сууну джагъасы

бла кынгыр-мынгыр айланыб барады. Бу джолну кычан эсе да бир тутмакыгъа бери ашырылгъан декабрист, инженер Константин Игельстрём ишлегенди. Быллай кыйынлыкыгъа хайырландырыллыгынын ол джети джукълаб тюшюнде да кёрмегенди. Бу джолда эки арба бир-бирине джол кыюуб озалмагъандыла, бу мазаллы мешинала сыйыныб кыалай бара болурла...

Гокка бир кыолу бла атасын кыучакълаб, не зат эсе да бир туюмчекде олтурады. Атасы, анасы да ауузларындан сёз чыгъармайдыла.

Ай тийиб, чегетни таурухха ушата, ауангы кёргюзтеди. Кыачкы сууукъ кёкде бир джангыз булут кёрюмейди, анда-мында джудузла бу насыбсыз адамлагъа кёз кысыб ачыу этедиле. Была ючюн джанларын бериб джашагъан таулуланы таула мугур-мугур ашырадыла.

Микоян-Шахарда тойлары этилгенден сора Аслан бла Гокка бери эллерине ма бу ёзен бла ойнай, кюле келгенлери Гокканы эсине тюшюб, джюрегин бычакъ бла сылгъанча болду. Кыалай насыблы эдиле! Дуния да кыру насыбдан кыуралгъанды деб акыыллары алай болур эди. Аслан джолну узуну Гоккагъа джазгъан назмулары окъуб келе эди. Аслан институтда, Гокка да аспирантурада окъургъа Москвагъа барыр муратлары бар эди..

Гокка бу тукъум эсге тюшюрюуледен кесин кючден айырды. «Керек тюлдюле! Керек тюлдюле! Ол бары да тюшдю. Ол заманда Гокка адам эди, бусагъатда неди...»

Барадыла. Джолну тарлыгындан даж-даж этиб баргъанча алайдыла. Гокканы башына Шеллини назму-су келди:

Кече танг джарыкыгъача,
Кыысталгъан
Джуртунга арт кыарамча
Татлы эдинг меннге.

«Кыысталгъан джуртунга арт кыарам». Бу сёзле башындан кетерге унамайдыла. Кыысталгъан джуртунга арт кыарам атыу. Кёб турмай Гокка да, ма бу мешиналагъа буштукъ болуб келген насыбсызла бары да кыысталыб баргъан джуртларына арт кыарамны атарыкыдыла. Джолну эм кыйын джери Аман Ныхытдан озгъандан сора кёб бармай туугъан джурт бошалады. Арт кыарам джетеди...

Ачы кыычырыкъ чыгыб, Гокканы сагышы бёлюндю алда не зат эсе да бир затны гюрюлдеб тюшген тауушу чыкыды. Гокка болгъан мешина да, аны ызындан келген-

ле да тохтадыла. Солдатла секириб-секириб джерге тюшдюле. Адамла алда сыйыт не ючюн этиле тургъанын да билмей, солдатладан тилеб башладыла: мындан ары чыдаялмайдыла, джерге чёгерге бир эркинлик берсинле. Эркинлик бердиле. Адамла мешинадан тюшюб-тюшюб бирер джерге чёкдюле. Хабибат юйден банка алыб чыкъгъан эди, адамла тюшгенлеринде банканы Мажайгъа тутуб, кеси андан сора джерге тюшдю.

Бираз дженгиллениб, кеслерин эслей башлагъанларында хапарны эшитдиле: алда баргъан мешиналаны бири Аман Ныхытда джардан Къобаннга кетгенди. Адамла джар башында кычырыкъ, сыйыт эте сюеледиле. Тюбюнде, Къобаннга тюгел джетмей, джарда битген терекни бутагъына къадалыб, кычырыкъ эте тургъан сабийни мешина джарыкъ ачыкъ кёргюзеди. Муну кёрюб адамла шашаргъа джетдиле. Мешина тёнгерек баргъан заманда сабий чартлаб кетгенди. Бир джаш джашчыкъ салыныб тюшюб сабийни чыгъарыргъа белине джабыула излеб башлагъанлай:

— Мешиналагъа минигиз! — деб буйрукъ болду.

Талай заманны адамла терекге тагъылыб къалгъан сабийни, кимле эселе да мешина бла джардан кетген адамланы джылауларын этиб бардыла. Ёлюм къоркъуу джюреклени алды.

Талай джыл ётгенден сора ол джашчыкъны (терекге тагъылгъан джашчыкъ эди) джазыуу белгили болгъанды. Алайдан узакъ болмагъан гитче элчикде джашагъан эки орус тишируу ит бурун, такъызюк джыя, алайгъа баргъанларында, терекде адам баланы кёрюб къоркъгъан да, сейирсинген да этгендиле. Ызларына кетиб адамла алыб келиб, кючден-бутдан джашчыкъны терекден алгъандыла. Аны къолчуклары терекге къарышыб болгъандыла, джанчыгъы уа ичинде аз кымылдай. Тиширууланы бири, аны асыраб, ёсдюрюб бара тургъанлай ауушханды, андан ары джашчыкъны тиширууну джууукълары ёсдюргендиле. Ол аскерчиликке окъугъанды.

Гокка мешинала Микоян-Шахарны джанында элге киргенлерин эследи. Эл къалпа-къарангыды, терезеледен джарыкъ чыкъмайды. «Бу элни да кёчюргендиле сора», — деди Гокка кеси кесине. Мешинала Микоян-Шахаргъа бурулмай, Къобан сууну онг джаны бла энишге, Сулимов шахар таба (алгъыннгы Баталпашинск) тизилдиле Сулимов Черкес автоном областны арасыды.

Ийириб баргъан къара суукъну сан этмей Гокка, джюреги ачы чанча, шинелини джагъа тюймесин тешди: былайда шахарда Кемисхан къаллайла болду? Аслан бла кесини фатарларына ала урушха кетген кюнледен бери да кирит салыныбды...

Мешинала аз-буз къымылдагъандан озуб, баралмайдыла — джол тыкъ урулубду. Къобанны сол джанында сахар къаралады, аны бир-бир терезелеринден жарыкъ урады. Ол Къарачайны жарыгъы тюлдю, анда джашагъан башха миллетледен адамланы терезелеридиле. Къарачайны жарыгъы джукъланганды...

Талай джылдан белгили болгъанына кёре, Къарачайдан Сулимовгъа баргъан джолда джашагъан башха миллетлеге, ингирден сора эшикке кёз къаратмазгъа буйрукъ болганды.

Мешинала не зат эсе да бир сабанлагъа келиб тохтагъанларында, танг иги огъуна жарыкъ болгъан эди Суукъ биягъынлай ийиреди. Джукъусураб, суукъдан кёгериб тургъан адамланы мешиналадан къотарыб тебретиле. Мешинала уа бютеу тюзню толтурубдула. Мал ташычу вагонладан учу-къыйыры болмагъан эшелон эшиклерин кериб сакълайды. Гокка былайгъа темир джол жангы тартылгъанын эследи. Бу сабанла Къарачайны Джёгетей Аягъы району бла Черкес областны арасыдыла.

Бюгюн, бу китаб джазылгъан кюн, ол тюзде, уллу кючу болгъан, Шимал Кавказда айтылыб тургъан цемент завод барды, тюзню бирси джанында да жангы микрорайон Пештера орналгъанды.

Мешинала бу насыбсызланы къотарыб, энтда ташыргъа джер-джерге кетедиле. Къотарылгъанланы эшелонга буштукъ этиб барадыла. Кёзюнг кёрген джер бары адамдан къыжгъылды. Адамларындан айырылгъанла аланы атларын айтыб, къычырыб излейдиле. Гокка да: «Ке-е-мисхан!» деб къычырады, алай а киши кишини эшитмейди — бары бирден къычырады.

Гокка кесини къайынлары бла Кемисханны излеб дыгалас эте келиб анда, узакъда, къайын анасы Кеминатны кёрюб, анга мыллык атханлай:

— Къайт ызынга! — деб аллына бир лейтенант автоматны кенделен тутду. Аны бла къалмай, Гокканы кёкюрегине автомат бла тюрте: «Капитан! Къайт ызынга, сенича капитанланы кёргенбиз!» — деб бир имбашындан

погонун джыртыб алды. Уруб, алайда ёлтюрюб кьоярыкъ эсе да, сан этмей, Гокка «шап» деб уралгъаны чакълы бир лейтенантны джаягъына берди. Лейтенант да Гокканы джаягъын къыздырды. Ким биледи, бу кьаугъа не бла бошалырын, алайда тиширыула къычырыкъ этиб ортагъа кирмеселе. Лейтенант да тамадасындан кьоркьду дейме.

Гокка акъырын ийилиб, джерден погонун алыб, кьолуну аязы бла сылаб, аякъларын кючден-бутдан ала, джерде олтуруб тургъан атасы бла анасыны къатына барды. Лейтенантны джюлюнмеген бетине сермеген кьолу отча кюеди. Джыламукъла тамагъын буугъандыла. Атасы бла анасы анга соруу халда къарагъанларында, Гокка алагъа кёргюзтмез ючюн, бетин бир джанына бурду.

Джерден теплушкалагъа адамла минер ючюн кьангала салынгандыла. Гокка анасы бла бирге Мажайны джерден кёлтюре тебрегенлеринде, алайда тиширыула бла джашчыкъла джетиб болушуб, Мажайны теплушканы тешикли полуна олтуртдула. Теплушканы кьабыргъаларында тапхалача джангы кьангаладан этилген нарлада бир-бирин теблей, биягъы насыбсызла орун айырыргъа кюрешедиле. Бир нарны тубюнде, полда, атасын кьоюб, Гокка анасы бла бирге хапчюклени ташыргъа тюшдю. Ташыб бошаб, ючюсю да биягъы туюмчеклеге олтурдула. Теплушканы ичи къыжгъылды, адамла бары бир-бирин теблейдиле, алай а энтда миндириб келедиле. Къычырыкъ, сыйыт, кьаргъыш.

Гокканы бир имбашында погону болмагъанын Хабибат энди эслеб, джыламукъдан толгъан кёзлерин къызына кёлтюрдю. Гокка кьолуна къысыб тургъан погонун кёргюздю. Экинчи погонун да сёгюб алыб кьояргъа, Гокканы кьолу кёлтюрюлмеди — мундири анга болушмады эсе да, Гокка алкъын аны сыйын кёреди.

Гокканы кьолундан погонуну алыб, Хабибат джашыны сураты таймаздан тургъан кьойнуна салды.

Кюн мутхуз кёкню ичинде аз-буз билинеди. Кьоргъашын къуйгъанча тегерек алайды.

Теплушканы мазаллы эшиги (эшик демей, кьабыргъасы дерге керек эди) дыгъар-дугъур деб джабылды. Ичи эрлай тунакы болду. Анда, кьабыргъаны тёппесинде, темир чыбыкъла чалышыб тургъан бир терезечикден кесек жарыкъчыкъ урду. Къайсы эсе да гитче лампачыкъны эслеб джандырды, аны ауангы жарыгъы адам-

ланы бетлери бары да бир-бирине ушаш болгъанларын, кыйынлыкъ аланы сыфатларын бузуб тургъанын кѳргюзтдю.

Поезд кыймылдамай, тургъаныча турады — энтда джюклеб бошагъан болмазла.

Гокканы башына шаркъ деб бир оюм келди: бу кыйынлыкъ джангылыч иш да, тюш да тюлдю — не джаны бла да хазырланыб, бардырыла тургъан планды: урушда адам джетишмей кыйналгъан заманда, аскерлени бери ийиб, совет адамлагъа къаршчы кюрешдиредиле. Бу ачы кюнню сакълай, къаллай бир мешина, къаллай бир поезд сау айны симсиреб тургъандыла. Фронтдагъы госпиталдан джаралылары тылгъа ашырыргъа транспорт джетишмей джунчуучулары Гокканы эсине тюшдю. Ма, иш этиб, оюмлаб салынган план: джангы тартылгъан темир джол, нарлары бла джюз-джюз теплушкала, студбеккерле, сауутларын сауутсузлагъа буруб тургъан къара шинелли аскерле. Кимни башында туугъан болур дуняда болмагъан бу ачы план?!

Теплушка джырылдады. Эшелон атланды, джерде уа кыйчырыкъ, сыйыт эте энтда адамла къалдыла (адамламы?).

3

Эшелонну чархлары бирча тыкъырдаб, теплушка да бирча джырылдаб барадыла. Ичинде адамла шум болгъандыла: ачыкъ, джукъусузлукъ, орундукълада атылыб къалгъан ауругъанла, анда-мында къалыб кетген адамлары быланы къаруларын алыб, не айтыргъа, не этерге билдиртмей тохтагъанды. Эм ачы зат а не затды десенг, энди кеслерине адамбыз деб айталмай тебрегендиле. Эшта ала адамла болсала, быллай мал вагонлагъа къуюлуб, не ючюн, къайры баргъанларын билмей барлыкъ болмаз эдиле... Тѳрт джанында тешиклери сууукъ алыб баргъан бу мал вагон анга шагъатлыкъ этеди. Бу бир-бири юсюне тѳшелиб баргъан кыйжгъылла адамла болгъанларын къуру сабийле билдиредиле: ала аш, суу излейдиле, сийдик кюйдюрген эмчекдеги сабийле уа аналарыны сютлери къачхан эмчеклерин созуб кюрешедиле.

Теплушканы ортасында гитче къанджал пешчик барды, алай а аны джандырыргъа отун джюкъду.

Гокка адамланы орталарына кыйстырылыб, атасы

бла анасыны кьатларында олтурады, заман заманы бла аланы пульсларына тийиб-тийиб кёреди. Хабибат кесин эслерге кюрешеди. Мажай а юйюнден чыкьгъанлы бир-бири ызындан он сёзю айтхан болмаз. Емюрю Совет властха кесин бериб тургъан тюз адам, Мажай, бу бола тургъан затха не этиб да джууаб табмай, мынгырау болуб кьалгъанды. Аякълары джюрюмей тохтагъанлы ол ичинден кеси бла сёлеширге юренгенди. Бусагъатда да бютеу джашауун башдан аякь тинте: «Не затды да Совет власть, кьолума сауут алыб не ююн джакьлагъан эдим?» — деб кеси кесине соруу береди.

Гокканы джюрегин ашаб баргъан а, погонун джырытыб атхан лейтенантны этгениди. Ол погонла Гоккагъа бош берилмегендиле: 1941 джылдан башлаб, быйылгъа дери Гокка госпиталлада кечеси-кюню болмай айланганды. Операция этген столну джанында суткала бла сюелиучен эди, окъну-тобну тубюнде айланыб тургъанды. Джаралы болуб госпиталгъа тюшгенинде, кесини джазыууну юсюнден сагъыш этерге Гоккагъа заман чыкьды. Джазыуу уа насыблы эди: пионер, комсомол джылларындан огъуна башлаб, джамагъат ишлеге кьошулуб башлагъан эди. Институтда заманында да алай эди. Ата джуртха, бютеу дуняны пролетариатыны вожду Иосиф Виссарионович Сталиннге тюзлюкню Гокка да, аны тёлюсю да джашауларында эм баш затха санай эдиле, ол себебден кьралгъа джау чабханында Гокка кесини разылыгъы бла кьазауатха кетди. Гокканы дагъыда насыбларыны бири уа джюрегинде уллу суймеклиги бла Асланнга тубегени...

Гокканы сагъышын Абидатны сабийлерини бири бёлдю. Была Мажайланы кьатларындадыла. Тауушчугъу кючден чыгъа, сабий суу излейди. Абидат Хапаланы Сымайдан суу тиледи. Сымай аргъы мюйюшде олтурады. Джанында кьабыргъагъа сууу бла джерк бояулу гыбыт тагъылыбды. Сымай диабетден ауругъаны амалтын суусуз болмайды, ол себебден кёчюрген заманларында да гыбыт бла суу алыб чыкьгъанды.

— Бери бир сауутчукъ узат,— деб кычырды Сымай.

Абидатны саууту джокъ эди. Къайсы эсе да биреу, бир агъач чёмюшчюкню чыгъарыб, кьатындагъына узатханында, ол чёмюч адамланы башлары бла бара барыб Сымайгъа джетди. Тубчюгюн кючден джабхан бир сучукъ кьуюб, Сымай чёмючню ызына берди.

Сабий аны эрлай урглаб, «энтда» деб тохтады. Ол

алай айтханлай, былайда болгъан затны кѳрмез ючюн, эшитмез ючюн, Гокка тауну ауарлай болду: сабийле да, уллула да «менге! менге!» деб кычыра, кѳолларын Сымайгъа узатдыла. Сымай а эки кѳолу бла да гыбытны кыучакълаб тохтагъанды. Ауангы жарыкъда аны джюлюнмеген сакъалы кѳаралады. Четгъа бу кѳоллагъа кѳоркъуб кѳарай, акъылындан шашаргъа джетгенди. Чаулда аны ауруун билмеген киши джокъ эди, бусыгъатда уа ол эслеринде-бусларында да джокъду. Уллу адамла, сабийлени суусаб болгъанлары кѳзлерин кѳарангы этиб, уятны-хяятны да атыб, Сымайдан суу излейдиле. Ма, эки-юч тиширыу кѳобуб, адамланы юслери бла атлай, Сымай таба юрюлдюле.

— Адамла! Кесигизни эслегиз, не этесиз?! Суусуз Сымай джашаяллыкъ тюлдю! — деб Гокка кычыралгъанын кычыра, джетиб Сымайны аллына сюелди.

— Мени сабийим ёлсе уа суу амалтын?!

— Су-у-у...

— Мен да ёлеме суусабда-ан...

Гокка не сѳзю бла, не кѳоллары бла уруб келген адамладан Сымайны джакълаялмай тебегенлей:

— Бирерине бирер уртлам бер, ала ёлюб, сен кѳалсанг, дуняда джашаяллыкъмыса? — дей бир джаш эркиши аргъы джанында нарны тюбюнден ёрге кѳобду.

Чот ызына тешилиб, агъач чѳмюшчюк энтда бир кѳолдан бир кѳолгъа кѳчюб тебреди. Суусабын бир адам да кесмеди, алай а ауузларын суусутханлары да сеbeb болуб, бир кесек кеслерин эследи. Суу деб алай ушагъыусуз этгенлери ючюн, энди тартыныб, бир-бири бетлерине кѳараялмайдыла.

Чархла рельсалада бирча тыкырдайдыла, теплушка да бирча джырылдайды.

Гокка кѳайтыб орнуна олтурду. «Ол джаш кимди, Чаулдан эсе, аны мен нек танымайма? Не уа аны тенглиле бары кѳазауатдадыла...» — деб кѳлюне келе, почтаны тамадасы болуб ишлеучю кѳатындагъы тиширыугъа сорду.

— Ол Айдынланы Хасанды, кеси ташкѳпюрчюдю, кѳатыны тебердичиди. Кѳб болмай юйленген эдиле, бери джууукъларына кѳонакыгъа келгенлей, тюшюб кѳалгъандыла бу кѳыйынлыкыгъа. Кѳуру кѳоллары бла чыгъыб келе турадыла. Хасан кеси уа Микоян-Шахарда джарагъан иги кѳуллукъда ишлей эди, Ростовда финанс институтну бошагъанды. Саулугъунда не зат эсе да бир сакъагы болгъаны амалтын, военкомат урушха алмай

къойгъанды, дейдиле. Бу ауангыда алай кёрюнмейди ансы анда бир чырай, бир сыфат, барды,— деди.

Гокка халкъгъа джетген бу къыйынлыкъны магъанасын ангыларгъа не бек кюрешсе да, ангылаялмайды — бу бола тургъан зат адамны ангысына сыйынмагъан затды.

— Ой, анам, ой анам, чыдааялмайма...— деген тиширыу ауаз чыкъды. Бир тиширыу топ деб нардан энишге секириб, хатхусуну тюрб джанын къоллары бла къыса, полда адамланы юслери бла атлай, эшик юсюне барыб ийилди. Хасан тиширыуну къайгъысын ангылаб, не этерге табмай, барыб джумдурукълары бла эшиклени тюрб тебреди.

Чархла рельсалада бирча тыкъырдайдыла, теплушка бирча джырылдайды, къара кече уа гитче терезечикге джабланганды...

Тиширыу анда, эшикни джанында, полгъа ийилди, къычырыгъы тохтады. Орнуна къайтыргъа болалмай, тургъан джеринде къалды... Хар ким шум болду. Аны бютюн да джунчутмазгъа кюреше, ол болгъан джанындан къарамларын айырдыла. Аныча ахырына джетиб чыдамын таууса тургъан былайда аз тюрдю. Сабийле уа кереклилерин быстырлагъа этедиле. Теплушканы тешиклеринден кирген джел ийсни суууруб чыгъармаса, адамла эртде тунчугъурукъ эдиле.

Хасан, адамны адамлыгъын сындыргъан бу затлагъа тёзалмай (ол алкъын кесин адамгъа санайды), энтда эшиклени джунгюрдетиб тебреди:

— Адам къан ичгенле! Анда огъуна уруб-уруб къойсагъыз не бола эди! Сиз фашистледен да фишистсиз! — деб къайры къычыргъанын да билмегенлей къычырады

Чархла уа рельсалада бирча тыкъырдайдыла, теплушка бирча джырылдайды...

Арыб, джунчуб тургъан адамла энди ачыуларын тышына айтмайдыла. Чархланы юсюнде джашаулары неллай бирни барлыгъын киши да билмейди. Джукъну сан этмеу халгъа кирдиле. Алай а заман заманы бла бу болумну бузуб, къайсы болса да бири къычырыкъ, сыйыт эте, кимни эсе да къаргъыш тулукъ этиб, дагъыда шум боладыла.

Полда олтургъанланы бири «Сталинни бу къыйынлыкъдан хапары джокъду» деб къатындагъына айтханын эшитиб, Гокка энтда сагъышланды. «Кёзюбюз кёре тургъанлай келиб бизни юлерибизге кирген гюрджюле уа? — деди Гокка кеси кесине.— Бу затха не айтыргъа

боллукъду да?!» Гокканы джюрегинде Сталинге ийнанмакълыкъ асыры теренден ол аны не этиб да терслеялмайды. Сталинча тюз адам дуняда болмагъаныны юсюнден школ китабладан башлаб, газетледе, журналлада джазылгъанлай турады, радио эртденден ингирге дери аны айтады. Ол огъай, Сталинни аты асыры кѣб айтылгъандан, Ленин унутула башлагъанды.

Гокка къазауатда айланган джылларында инджилир, къыйналыр ючюн къалмагъанды, алай а кесини борчун джаны-къаны бла тындырыб тургъанды. Сталинге, Совет властха ийнаныу аны джюрегине байракъ эди. Бусагъатда аны ол тукъум ийнамы халыгъа такъгъанча болгъанды, ол себебден Гокка тюненеги кюнюне илиниб, анда «джашаргъа» кюрешеди: къазауатда тенглерин кѣзюне кѣргюзеди, Аслан бла кесини суймекликлерин эсине тюшюрюб, джюреги джылына тебрегенлей, темир джолда чархланы тыкъырдагъанлары, бу къанга къабыргъаланы джырылдагъанлары «келтириб» теплушканы ичине уруб къояды...

Кѣчюре туруб, лейтенантны айтханы эсине тюшдю «Фашистлеге болушханыгъыз ючюн кѣчюрербиз» деб. Да фашистле алгъан джерлени барында да алагъа болушханла чыкъмагъанмыдыла да? Чыкъгъандыла. Ол халкъланы нек кѣчюрмегендиле да? Джагъы болмагъан гитче халкъны кѣчюрюу къыйын болмаз, артыкъсыз да бек аны интеллигенциясы 1937 джылда къырылыб кетгенди, эркишиси бары урушдады. Тиширыуланы, къартланы, сабийлени малланы ургъанча мал эшелоннга джыйгъан къыйын болмады...

Джукъ билмей тургъанлай эшелон тыкъар-тукъур этиб тохтады. Бир кесек замандан теплушканы эшиги ачылыб, къыжгъыл къауумну юсюне эртденни сууукъ аяз урду. Кюндюзгю жарыкъ кѣзлерин къаматхандан бу жарлыла кирпичлерин ерге кѣлтюралмайдыла. Энди уа бизге не этерге излейдиле? деген къайгъы быланы джюреклерин алды. Алай а этгенлеринден аманны энди эталлыкъ тюлдюле. Солдат биягъы автоматы бла джерден ѳрге къараб:

— Чыгъыгъыз! — деб буюрду.

Адамла бири бирин теблей, къанганы басхыч этерге да тѣзмей, топ-топ деб тюбюне тюшюб, кѣзден таша джер излеб, дыгаласха кирдиле... Бир къауумла уа сагюнджюлерин алыб тюшгенлерин кѣрюб, солдат: «Хапчюк алмагъыз!», — деб къычырды. Кѣзюнг джетген джерни ба-

рын да тѣбечиклеча адамла чѣгюб-чѣгюб, бири бирини бетине кѣрамаз ючюн кѣоллары бла бетлерин джабыб олтурадыла. Бютеу эшелон тѣгюлгенди. Поездни тѣбюне киргенлени да саны-санауу джокъду. Дженгиллениб бошагъанлай, ызларына теплушкагъа кириб, сауут табханларын сермеб, суу излерге чабыб тебредиле. Былайы станция тѣлдю, не зат эсе да станциягъа джетгинчи бир полустанокду, алай анда джаппа-джангыз бир юйчюк кѣрюнеди. Юйчюкден узакъ болмай суу кранны кѣрюб, адамла чибинлеча аны тѣгерегин алдыла. Сууукъгъа да кѣрамай, тиширыула сабийлерини кѣуйрукъларын джууаргъа кюрешедиле, кече кѣрангъа кеслерини юслеринден тешиб атхан кѣнчеклерин чайкѣайдыла...

Полустанокну тѣгереди солдатладан толуду, кѣуршоуну ичинде уа биягъы джарлыла кѣжгъылдыла.

Бир кесек эс джыйыб, суу да алалгъанларыча бир алыб бошагъанларында, адамла, айырылыб кѣалгъан кѣызларын, джашларын, джууукъларын, тенглерин излеб кѣычырыб тебредиле. Алай а эшелон узунду, барына да кѣайдан эшитдиралсынла! Джууукъ джерде уа бары бирге кѣычыргъаны амалтын бир-бирин эшитген джокъду.

Теплушкада Хабибат бары да чыкъгъынчы сакълаб, Мажайгъа банканы бергенден сора тѣшдю. Барыб, поездни тѣбюне кириб чѣкдю. Аны алай кѣоюб Гокка кѣолларында болгъан джап-джангыз кѣанджал башлы бла суу алыб келиб, анасына ичириб, сора аны ѳрге миндириб, кесини кѣайын анасы бла Кемисханны излей, эшелонну узунуна атланды. Бу эшелондагъыла бары да Уллу Кѣарачайдан кѣре эдим. Муну ызындан да ненча эшелон келеди, кѣайдам... Адамла бары да бир бетден кѣрюнедиле, кѣалайгъа кѣарасанг да — кѣыжгъыл, киши кишини танылalmazчады.

Бир теплушканы аллында Гокка, сууукъ джерге олтуруб, эки кѣолун кѣкюрегине чалдыш этиб, ары бла бери кѣымылдай, шашхан кѣзлерини кѣарамын бир джерге ийиб тургъан джаш тиширыуну эслеб, кѣолунда кружка сууу бла асхай келген бир эркишиге соруу халда кѣарады.

-- Бу Зариятды, бизни элден. Баталпашинскеде бизни эшелоннга быстыргъан заманда муну ал сабийчиги алтыджыллыкъ джашчыкъ тас болгъанды. Ол кѣатышыуда кѣаллайла болду, кѣайдам. Ким биледи, биреуле алыб келе эселе уа... Бу уа акѣылындан тайгъанды, на-

сыбсыз. Сууукъ ётдюреди кесине, келчи ызына олтуртайыкъ,— деб кружкасын джерге салыб, Гокка бла бирге ол тиширыуну тутуб, теплушкагъа миндирдиле.

Гокканы бутунда джарасы ийне бла чанчханча чанчды. «Тигилгени айырылыбмы къалды эке?» — деб Гокка энтда атлаб кёрдю. Ачыгъаны тохтагъаннга ушады. Гокка теплушкасына келгенинде, аны ичинде эки солдат, бирер къоллары бла бурунларын джабыб, бирсилеринде автоматларыны бурунлары бла хапчюкню ары-бери чанчакълай тура эдиле. «Энди уа не этедиле эке?»

Бу кёзючюкде, быладан узакъ болмай бир теплушкадан, ачы кычырыкъ чыкъды. Гокканы къатында сюелген Хасан:

— Ёлгенни кимлеге эсе да бере айланадыла бастырыргъа. Кёремисе, кебинлигин да узатдыла. Аны кебинлеб, сыйы бла басдырлыкъдыла, деб акъыллары алайды насыбсызланы, алайлай кёмюб къоярыкъларын билмейдиле. Адам эт ашагъанла! Сволочла! Кёремисе бизге бу артыкълыкъны! Чыдаб кючюмден келмейди! Ёмюрде ауруб башын джастыкъгъа тийирмеген къарт, эшелоннга мингенлей огъуна, джан берген эди, дейдиле. Джашы уа урушда... Къартны, кёресе, ит мыллыкны багушха атханча атдыргъанларын. Энди уа солдатла ёлгенлени излеб, теплушканы къармай айланадыла! Тёзалмайдыла! Тёзалмайма! — деб Хасан бетин къоллары бла джабды. Бир кесекден а кесин тыялмай:

— Ёлтюрюб атайым да! — деб арлагъыракъда сюелиб тургъан солдатха мыллык атханлай, Гокка аны кючден-бутдан тыя:

— Сабыр бол, солдатны не терслиги барды, ол буюргъанларын этеди, этмесе, билесе болурун,— деди.

Хасан, уялгъан зат да этмей, тиширыуча джылады. Зуккочукъ этиб джылай тургъанлай:

— Ким... Кимди да терс?! Мен урушха барыргъа кесими атыб кюрешдим, алмадыла. Сен... ма сен офицер, Ата джуртну джаудан къоруулай, джаралы болгъанса, бюгюн бу дунягъа нек джетиб айланаса?! Мени атам бусагъатда урушдады. Ма бу адамланы джашлары, къызлары да андадыла. Ким ючюн къазауат этедиле, айт?! Болалмайма! Чыртда болалмайма!..

— Минигиз вагонлагъа! — деб буйрукъ болду.

— Вагонламы дейсе? Вагонгамы дейсе?! — деб Хасан джылагъанын тыйыб, солдатха джанды.— Вагоннга адамла олтурадыла! Биз а хайуанлабыз! Хайуанла!

Мал ташыгъан теплушкалагъа бизни аны ючюн джыйыб барасыз! — деди.

— Къычырма! — деб солдат Хасанны автоматны бурну бла тюртдю.

Хасан эрлай джетиб, солдатны джагъасындан алды. Ким биледи, аралары не бла бошаллыкъ болур эди, алайда адамла джетиб айырмасала. Хасанны кючден-бутдан теплушкагъа миндирдиле. Огъары джанында уа ол ёлгенни джылауу тохтамайды...

Кюн мутхуз кюндю, джангурчукъ эсе да, мылы къар эсе да бир зат джауады. Кёзюнг джетген джер бары тюз джерди, ёмюрде къаладжюк тиймегеннге ушайды. Полустанокну юйчюгю ёксюз атылыб тургъанча алайды.

Адамла энтда теплушкалагъа тыкъ урулуб тебретдиле. Саууту болгъан суучукъ алыб минеди. Саууту болмагъан, печде от этерге мылы къаураланы джыйыб келеди. Хапаланы Сымай гыбытын суудан толтуруб минди.

Гокка да ёрледи. Биягъынлай адамларын излеб къычырыу, ёлгеннге сарнау ачылыб тургъан эшикледен энтда чыгъады. «Эшиклени бир джаба кирге эдиле», — деб кёлюне келди Гокканы, бу сыйытха чыдаб болалмай.

Эшикде суукъ ётуб келиб, адамла бир-бирине бютюн да къысылышдыла. Сабийлени халлары джюрекледен бошаб барады — бетчиклери джер бетли болгъандыла, джаякъчыкълары ичлерине киргенди, кёзчюклеринде бу болумгъа сейирсиниу бла къоркъуу кёрюнуб турады.

Кеси джарауларындан дженгиллениб, суусабларын кесиб, мылы болса да таза хауаны солуб, ызларына джыйылгъанларында, энди джангы къайгъы тюшдю: ачлыкъ кесин билдирди. Хызенлерин, туюмчеклерин къармаб башладыла.

Эшелон тыкъырдаб, джолуна атланды.

Гокка, бишмеген къакъ этни чыгъарды, бир таба джарты нартюх гырджын да табды. Аланы чемоданны юсюне салды. Мажай гырджындан бир къабынчыкъ сындырыб, ауузуна бир кереден сора салмады. Хабибат да чайнагъан кибик этгенликге ашамайды. Гокка бла анасы ауузларындан сёз чыгъармагъанлай, бир-бирин ангыладыла: экиси да Мажайгъа къоркъадыла...

Мажай юйюнден чыкъгъанлы сакъалында бир къара тюгю къалмай, чыммакъ агъаргъанды. Кёзлери къайдан эсе да теренден къарайдыла. Саудан да кесини ич сагъышына кетибди. Биягъы чархла темир джолда тыкъыр-

дайдыла, биягъы теплушка джырылдайды... Джол къайры элте эсе да алыб барады.

Сымай кеси джыйгъан къаураларын алыб, пешчикни къатына барыб, от тамыза башлады. Джукъгъа да къарулары болмагъанын ангыласала да ёлюрге суйген киши джокъду. Кёчерге берилген эки сагъатны адамыча хайырландыра билгенле да бардыла. Ала юйде ашарыкъ табханларын алгъандыла, ол огъай, кёчюрген аскерчилени ичинде бир къауумла малла да кесдиргендиле, керти да джазыкъсынмакълыкъны танытхандыла. Бусагъатда ала отчукъну тегерегине басыныб, эт биширирге кёзюу сакълайдыла. Алай бла теплушкада джашау этерге юреше башладыла. Джашарыкъ болурбуз деб джюрекледен бир ышаныу барды. Анда Чаул элни майданында кырыб кёймагъанларындан ары, эшта къаллайла болса да джашау этдирлик болурла... Ол себебден не этиб да бел къатдырыгъа...

Хабибат биягъы къолун кёйнундан чыгъармай олтура, печни джанында кёзюулерин сакълагъанлагъа къарай, кесини сагъышына кетгенди. Ахырзаманны юсюнден ол кеси Къуранда кёб окъугъанды. Къарачайгъа ахырзаман келди. Кюн джарыкъ къарачайлылагъа къарангы болгъанлы эки сутка болду. Къарачайлыла энди бир-бири кёзлерине къалай къараялсынла: эркиши бла тиширыу бир джерде олтуруб, кеси джарауларына чыгъадыла сора... Андан эсе уруб-уруб кёйсала, ёлюклерибиз туугъан джерибизде къалыр эдиле... дейди. Уят кетсе, адамлыкъ да кетгенин ол биледи.

Гокка атасыны имбашына таяныб, чырым этиб тургъанлай, сырты суукъ болуб уянды. Картусун да башына бегирек басды. Теплушканы ичи тыкъ урулуб тургъанлыкъгъа, адам хауа суукъну хорлаялмайды — суукъ тешикледен кириб келеди.

Къолун джылытыр ючюн, кёйнуна салгъанында, кителини хурджунунда кандидат карточкасына тийди. Шаркъ деб эсине, не эсе да бир чегетни джанында, нёгерлери аны партиягъа кандидатха алгъанлары тюшдю. Къаллай багъалы сёзлени эшитген эди Гокка ол кюн кесини юсюнден! Анасыны мессилени тышындан кийген терен галошлу аякъларын шинелини этеги бла джабаргъа юрешди.

Полда башлары, аякълары да билинмей, мыжгъыл халкъ, ах-ох эте, ынычхай джатады. Нарлада да алайды. Кече тюшгенди.

Лампачыкъны ауангы джарыгъында эшик сюремде Гокка бир кёлекке эследи. Ол эшикни тюерге тебрегенча алайды. Гокка аны Хасан болгъанын билди.

Гокканы джукъусу кетгенди. Санлары туюлген адамча ауруйдула. Джарасы джангыдан байланыр керекли чанчады, башын а соруу алгъанлай келеди: «Тюзлюк къайдады? Къайдады тюзлюк?» Бу соруугъа ол джууаб табмазын биледи.

— Дохтур, бери чаб, анам ёледи! — деб ким эсе да нардан энишге къычырды.

Гокка джаралы аягъын суйрей, кючден-бутдан ёрге ёрледи. Тишируу кёлюне чабар оноу эте джатады, алай а къуру къолу бла Гокка анга не этсин... Пульсу билирбилмез урады. Къайсыдан эсе да суу алыб, Гокка тиширууну бетине себеледи, къолларын ёрге, энишге къымылдатыб, джан кийирирге кюрешди. Не эталгъаны да ол эди Алай болса да тишируу эс джыя башлады. Гокка аны танийды, аны джашы Осман бла бирге эл школда окъугъанды.

Заман ётер. Белоруссияда партизан аскерни командири, Совет Союзну Джигити Къасайланы Османны аты къралгъа белгили болур. Аны аты Могилёв областда элге, орамлагъа аталыр.

Гокка, Осман да комсомол джылларында, къарангылыкъны заранын элчилеге ангылатыб аз кюрешмегендиле. Кеслери уа не зат ангылай болур эдиле! Алай а Совет власть эт дегенни джанларын атыб эте эдиле 1937 джыл къралны ичинде джаула чыкъгъанларында, Гокка да, нёгерлери да Ата джуртну аладан тазалар ючюн уллула не зат этигиз деселе, этиб айлангандыла. Адамла ол джыл бири бирине ийнанмагъанларын, ичги сёзюн киши кишиге айтмагъанын Гокка унутмагъанды. Аталары кече тутулуб кетсе, джашы-къызы эртденбла аны харам этгенле да бар эдиле. Осман эсине келгени бла Гокканы башына бу сагъышла да келдиле. Ким биледи, ма бюгюн была чекген къыйынлыкъны ол джылдан къалгъан джаула чекдире тура болурламы?.. Уллу халкъ гитче халкъны эзиб атаргъа къолундан келлигине не сёз барды, алай а аны твйярыкъ бир зат болургъа керек эди. «Бу бизге тюшген ачыны урушха болушлугъу болурму?» — деб Гокканы башына бу тутхучсуз соруу келди. «Да сора халкъны былай джойгъан бла прави-

тельство къзауатда хорлам къалай табар? Алайсыз да къзауатда онг бусагъатда бизни джаныбыздады». Кеси кесине соруу бере, джууаб эте Гокканы башы тели болду.

Гокка башын ёрге кёлтюргенинде, гитче терезечикден бир джулдузну эследи. Терезечикни темир чыбыкъларына къабланыб, ол Гокка бла безири келгенча, кёз кысады. Гокка андан кёзюн айыралмай тохтады. Анасыны айтычусу эсине тюшдю: хар адамны кесини джулдузу болады, биреунюкю насыблы джулдуз, биреунюкю да насыбсыз, деучен эди. Алай эсе Гокканы эки джулдузу болургъа керекди. Биринчи джулдузу насыблы эди да, сора ол Гокканы атыб къайры думп болду? Ма бу терезеге джабланыб къараб тургъан джулдуз а адамны насыбсыз этген джулдузду. Энди уа анга не керекди?!

Джулдуз а, алайдан таяр акъылы болмай, кёз кысады, кысады...

Чачылыб къалыргъа джете, теплушка джырылдайды, чыкъырдайды — алыб баргъан джюгюню ачысымы этдире болур алай...

«Танг бир ата кирге эди» деб, кёлюне келди Гокканы, танг бла бирге игилик келиб къаллыкъча. Не кюрешиб да кирпич кысалмайды. Кесини фронтда заманы эсине тюшдю. Сутканы стол джанында операцияла этиб туруб, бир бош заманчыкъ чыкъгъанлай, бир джерге кысылыб джукълаб къалыучан эди. Он-онбеш минутну къалкыса, къобуб, биягъынлай стол джанына сюелиучен эди. Урушда не зат да белгили эди, не этеринги биле эдинг, миллион адамгъа рахат джашау этер ючюн, джанынгы берирге да къоркъмай эдинг...

Бу полда тёнгереп тургъан адамланы не бюгюнлери, неда тамблагъа ышаныулары джокъду. Быланы тюненелери барды, алай а ачлыкъ, суукълукъ, кеслери джарауларына олтурургъа излемеклик тюненелерин унутургъанды. Къарачайлыла неден да бек сакълаучу уятны уа айтма да къой — бир кере уятны амалсыз болуб атханлары амалтын, энди кеслерин адамгъа санаргъа да болалмайдыла...

Гокка кирпич кысмагъанлай танг атды. Эшелон тохтады. Адамла къайгыгъа кирдиле: дуняны башында былагъа джер бар эсе, ол джерге келиб джетген болурламы? Джыханимге чыгъарыкъ эселе да муну ичинден бир чыгъа кирселе... Кеси джарауна асыры ашыкъгъан ла адамланы юсю бла эшик сюремге мыллык атыб, эшик

ни джунгюрдетиб тебретиле, эшик ачылгъанында уа ала-ны артха тыяр чыртда кюч болмай, чынгаб-чынгаб, джерге-джерге тюшюб, вагонну тюбюне ташайыб-ташайыб кетедиле, анда орун табмагъанла да ачыкъ джерге чёгедиле. Дженгиллениб-дженгиллениб, отун, суу излей чабадыла. Бу джол да адам, мекам болмагъан бир джерде тохтагъандыла. Полустанокну юйчюгюню къошун башы анда узакъда къызарады. Бютеу эшелонну адамлары гурт тауукълача чёкгендиле, аланы орталары бла да бир къауумла сауутчукъла бла суу элтедиле, къучакъларына отунчукъла, къаурачыкъла джыя айланадыла. Анда-мында автоматла тёрт жанларындан алагъа бурулуб турсала да, насыбсызла, юренчек болуб, энди сан этмейдиле.

Солдатланы бир къауумлары биягъынлай бурунларын джабыб, теплушкалада хапчюклени къазадыла. Гокка бир-эки-юч теплушкадан басыхчла бла ёлюклени чыгъаргъанларын кёрдю. Джылау, сарын тауушла чыкъдыла. Биягъынлай кебинликле да узатадыла, ачхасы болгъан деюр этдирирге деб ачха да узатады. Деюр ким чачарыкъды, кебин ким тигерикди, деб аны сагъышы кишини да башына келмейди.

Къарачайлы ёмюрде да кесини ёлюр кюнюн унутмагъанды — ол кюннге керекли затны барын сакълаб турады. Кёче туруб да, неден да алгъа кебинлигин алыб чыкъгъанды. Бу ёлюкlege кебин салынныкъ тюлдю, деюр этиллик тюлдю, биремлеб къабыр да къазыллыкъ тюлдю деб кишини акъылына келмейди — алкъын была бир затлагъа ийнанадыла. Ёлюкле къалгъан джерлени къайдагъысын билмейдиле.

Гокка кеслерини теплушкадан бир сабий ёлюкню чыгъарыб келгенлерин кёрдю. Кимникиди? Къачан къатханды? Теплушканы ичинде аны киши да билмейди. Сабийни анасы кишини да кёрмей, къолларын ёлюкчюкню ызындан узатыб барады. Кёзлери шашхынлыдыла, адамла аллындан бир джаякълаб, анга джол бередице, алай а солдатла болгъан джерге джетгенинде, аллына автоматны кенделен тутдула... Ол не джыламайды, не къычрмайды — ичлеринден акъылы тайгъан кёзлерини къарамлары сабийни ызындан кетибди. Сора бираз сюеле туруб: «Не айтырыкъма мен атасы келсе?! Джангызыбыз эди. Къуру юч джылчыкъны джашагъанды... Къупкъуру юч джылчыкъны...» — деб, кишиге да къарамагъанлай, кеси бла сёлешеди.

Сабий кече ауушуб, анасы аны кишиге айтмай, юсюн быстырла бла джабыб, барыр джерлерине дери элтирге мурат этгенди...

— Адамла! — деб бир кычыргъан таууш чыкъды. — Адамла! Не хатабыз болуб төшеб келебиз джолну кебинсиз ёлюкле бла?! Бу затны былай кёрюб бармаз ючюн, юйдегими кесим кьолларым бла буууб, буууб атсам не болады?! Бу кьан ичгенлени алларында ауузубузну кысыб нек келебиз?! — деб тиширыу солдатны юсюне мылыгын атды. Солдат юсюнден тюртгенинде, тиширыу бузлауукъ джерге тийиб, бурнундан кьаны кьуюлду. Къайсы эсе да ёрге кьобара:

— Не излейсе, кыйынлы, бу солдатладан, была тюлдюле бизни бу дуниягъа джетдирген, аладан ёргедегиледиле, ёргеге уа бизни кьолубуз къайдан джетсин.. — деди.

— Микоян-Шахардан алай анда бир адамгъа тюбедим, — деди Сымай гыбыт бла суу кёлтюрюб келе. — Ол айтыугъа кёре, обкомну секретары бизни джакълаялмагъанды, аны кесин кёчюрмей кьойгъандыла. Бизни сатыб ийгенди ол!

— Ах биз джарлыла-а-а...

— Сен уллу адам, уллу дохтур, джолну узуну ауузуну кысыб келген болмаса, бизге бир акъыл нек юретмейсе? Биз не этерге керекбиз ахырсы, кысхасы. Эки джылдан кёбню кьазауатда айланганса, дейдиле. Ма муну ючюнмю кьазауат этгенсе?! — деб бир тиширыу Гоккагъа битиб, джайылыб тургъан халкъны кёргюздю

— Тюз айтады, энди уа не кёргюзюрюкдюле бизге сени акъылынг бла?

Ким биледи, Гокка быладан къалай кьутуллукъ болур эди, бир джанындан бир джашчыкъ чыгъыб:

— Мен билеме не этерге керек болгъанын: ызыбызгъа урулуб, эшик этилгенлей, полда кьанганы кьобарыб, тюбюне чынгаргъа керекбиз, кинода алай этедиле, — деди.

— Олтуругъу-уз! — деб буйрукъ чыкъды.

Сууукъдан джыйырыла, адамла ызларына буштукъ болдула. Теплушканы тышында мутхуз кюнню сууукъ эртдени кьалды.

Отунчукъла джыйгъанла биягъы пешчикни төгерегин алдыла.

— Анам, къайдаса? Анам, — деб бир тиширыу кьарамы бла теплушканы ичин аулай, анасын излейди

Анга киши да джууаб этмеди. Кючден атлай, ол эшик юсюне баргъанлай, эшик дыгъар-дугъур этиб джабылды.

— Анам поездни тубюнде къалды да кетди, мен жарлы-ы,— деб тиширыу эшиклени туюди, алай а биягъы чархла темир джолда тыкырмайдыла, теплушка джырылдайды.

Тиширыуу сарнагъаны джерни джарады. Джангы къыйынлыкъ юслерин басхан адамла шум болдула.

Алкын джаны ичинде тургъан адамлагъа бусагъатда ашарыкъдан бек керекли зат джокъду. Сууукъну да унутхандыла. Отуну болгъанла джукъчукъ къайна-тыргъа кюрешедиле, болмагъан да бишкеген къакъ этни джыртады, чий гардошну кемиреди.

Тиширыулары бири кезююу джетгенинде, къанджал башлычыкъ бла эт биширирге салды. Ол къайнаб башлагъанлай, аны эт ийиси бурунларына асыры ургъандан адамланы кезлери ол башлычыкъ болмаса джукъ кёралмай тохтадыла. Ашарыкъны, ичерикни да унутуб тургъан Гокка ол эт ийисден сарыуу кесиб, басар ташын танымазлай халгъа кирди. Анасы да къымылдады, къалгъанла да чыдамлары тауусулгъанын билдирдиле. Сабийле уа ханч-хунч этиб, «бер» деб излейдиле.

Башлычыкъны иеси, ичиндеги бишди, къалды эсе да, отдан алыб, бир бысдырлагъа чырмаб полгъа салды. Тегерегинден анча адам къараб тургъанлай, юйдегисине ашаталмады. Огъай, алкын уят барды...

Гокка къобуб барыб, тиширыугъа бир джангыз сёз да айтмагъанлай, джерде башлычыкъгъа ийилди.

— Меникиди! Эшитемисе, меникиди! — деб къоллары башлыгъа къарышыб тохтадыла тиширыуу.

— Къоркъма, сеникиле да джетдирирге тиллерине. Кёремисе, бу къараб тургъан сабийлени, ауузларына бир тийген атлы болсунла,— деб тиширыугъа акъырын айтыб, башлычыкъны башын ачды.

— Да алай эсе уа...— деб тиширыу бойсунду.

Бу исси суучукъ бла ичинде бишкеген этчикни къалай тукъум юлешсин? Кружкала, агъач чёмючле табылдыла. Гокка аланы бирерине бирер тамчы дегенча тамызыб, иесине этни къойду — не кюрешсе да аны юлешаллыкъ тюл эди. Эринлерине джетдириб, сабийле:

— Энтда! Энтда! — деб излейдиле.

Хасан къоллары бла къулакъларын джабыб, къабыргъагъа къысылды. Бир къауум тиширыу а сабийлени тилегенлерин кёлтюралмай, сыйыт болдула. Не эркин-

ликлери да джыларгъады, ол сеbebден эшелонну ызын-дан джыламукъ къобан къуюлуб келиб турады...

— Неди бу? Неди бу, биз джарлыла,— деди Хабибат, Гокка къатына келгенинде.

Бу не зат болгъанын Гокка билсе уа, айхай. Ол огъай, Гокка энди кеси да ким болгъанын билалмайды. «Бизни ариу дохтурубуз» деб полкда алай айтылычу Гокка тюлдю бююнню Гокка. Гражданлары Ата джуртну джакълайдыла, ол да аланы джакъларгъа керек эди, алай а джакъсызланы киши да джакъламай кереме.. Джанын, къанын аямай Совет власть ючюн кюрешген Гокка бююн былайгъа буштукъ болуб, къыйыналарын хорлам ючюн бериб тургъанла бла тамбла не болурун-дан хапарсыз олтурады, аны джандан суйген Асланы уа джукъ да билмей, Ата джурт ючюн къазауат этеди..

Анасы поездни тюбюнде къалгъан къатын джылагъанын тохтатмагъанлай келеди.

Гокканы сырты кючлю кичиб, джауорунларын бир-биририне ышыды. «Энди къуру битле къалгъан эдиле» деб кёлуне келди.

Мажай биягъынлай шум болуб келеди. Гокка заман-заманы бла аны пульсуна тиеди. Джаны бармыды, джокъ-муду дерлай алай тебеди. Атасыны ич сагъышын Гокка бек ариу биледи. Ол джолну узуну бютеу джашауун кюзгюдеча кёрюб келеди. Тюз урунуб, тюз джашаб туруб, эм артында атылыб къалгъанын кёреди. «Меннге неда этге эдиле да ма бу насыбсызланы орунларында къойгъа эдиле», дейди. Мажай ач болама, сууукъ болама деб да билмейди, тегаран, заман заманы бла бутларын кёзю-кёзю тюзетдиреди.

— Солумай тохтагъанды,— деб Гокка къатында Абидатны ауазын эшитди.

Ючджыллыкъ къызчыкъ Абидатны къойнунда сылыт болуб джатады. Ачдан сабийчик къарыучугъун тауусханды. Юйлеринде да бир къабын гырджын болмай чыгъыб, былайда ким нени къабдырса, аны бла келедиле Сабийлерини барындан да бошарын билиб:

— Адамла, меникиле ачдан ёледиле, болушугъуз, тилейме,— деб къычырды Абидат.

Къайсы эсе да бышлакъ кесекчик, бирси да эт кесекчик узатдыла, Сымай да чёмючню тюбюн джабхан бир суучукъ къуйду.

Урушну юч джылында адамла ашарыкъны къытлыгъын чегиб тургъандыла. Мюрзёню Къарачай къачан

да тышындан келтириучен эди, мында битмейди, кьазаутны заманында уа аргъышха барыргъа эркиши болмагъаны амалтын халкъ гырджынсыз джунчугъанды. Не ашлары да гардош эди, кёчюрген заманда уругъа бошлаб гардош алдырмагъанлары амалтын ол да джокъду.

Хасан кёбюсюне башын тобукъларына ийиб олтурады. Соргъаннга къысха джууаб этген болмаса сёлешген да этмейди. Къатыны, джаш тиширыучукъ, тёрт джанына соруу халда къарагъанлай келеди. Ариу бетине къркъуу мухурча басылыб къалгъанды. «Ариу» дедик. Кимни сьфаты къалай болгъанын былайда унутхандыла — барыны бети бирчады...

Чархла биягъынлай темир джолда тыкъырдайдыла, теплушка да джырылдайды. Къайры барадыла, къалайда барадыла, ким биледи... Эртден сайын эшикге бошлагъан джерлери бир тилли, бир джан болмагъан джер болуучанды. Сорургъа кишини табмайса, алай а соруб да не этериксе... Туугъан джерлерин тас этген адамлагъа энди не башхалыкъ барды... Мындан ары къалайда от тамызсала да ол былагъа киши джери болгъанлай турлукъду. Бурундан бери да бу адамланы ата-бабалары, туугъан джерлеринде таш тюбюнден топракъ чыгъарыб кюрешгендиле; тюрлю-тюрлю джауладан сакълагъандыла, тер тегюб джашагъандыла. «Къарачай Минги Тауну этегинде кишиге хьянаты болмай, кеси кыйыны бла джашагъан халкъды. Тюзлюгю бла, ариулугъу бла, джигитлиги бла белгилиди» деген бу сёзлени Лев Толстой джазгъанды.

Ол ариу халкъ кычырыкъ-сьйыт эте баргъан, ач, кирли буштукъ болгъанды, аны багушну кюрегенча, къайда болса да кюрёб атарыкъдыла. Къарачайны джашлары, кызлары къолларына сауут алыб, джауну сюрюб барадыла. Ма бу кыжгъыл-мыжгъыл болуб бара тургъан адамланы кёз туураларында быланы молклерине келтириб гюрджюлени салыугъа уа адамны джюреги къалай тёзсюн?!

— Къайда болса да бир джерге элтиб къуярыкъ болурла бизни, сора Сталиннге телеграмма берир эдик. Ол бизни ызыбызгъа къайтарыр,— деди эркиши ауаз.

— Кимни «бизни?» — деб сорду биреу. Ол Хасанны ауазы болгъанын билди Гокка,— бизни къалайда болса да къотарыргъа, бизден киши къаллыкъ тюддю. Биз бу гёзенде келгенли беш сутка болады, тышына уа джети ёлюкню атханбыз. Къалгъан вагонладан неллай бирни

чыгъарадыла хар тохтагъаныбыз сайын! Джолну ёлюкле бла тѣшеб келебиз. Аллах бу затны кечмез. Энди уа бит да болгъанбыз, тели ауруу да бир джаныбыздан кириб кырыб тебресе сейир тюлдю. Сиз а Сталин джо-л-даш-ха джазургъа деб айланасыз! — деб Хасан, чартлаб къобуб, биягъы эшиклени джонгюрдетиб тебреди

— Сталин билмей быллай зат боллукъ тюлдю,— деди тунакы ауазы бла бир къарт.

— Сталин Ленинни сохтасыды деб джазыб турадыла, Ленин чыртда былай этерик тюл эди, Сталин да билсе бизни бу дунягъа джетдирлик тюл эди, ол билмейди да билмейди,— деди анга джууабха бирси къарт.

Гокка ауузундан сѣз чыгъармай тынгылайды. «Суугъа кетген таш къармар» дегенча, эте турадыла.

Кюн бир джыл чакълы, кече уа андан да узун кѣрюнедиде. Эшелон джолуна баргъанлыкъгъа заман а тохтаб тургъанча алайды. Биягъынлай суткада бир кере эшикге бошлайдыла; биягъынлай джылай-сарнай теплушкаладан ёлюклени чыгъарадыла. Ала асламдан аслам чыгъа барадыла. Акъылы болгъан адам акъылындан шашарлайды (шашханла да аз тюлдюле), алай а адамла дюккюч болуб къалгъанлары амалтын нелерин да билалмайдыла, тегаран ашарыкъ излейдиде, сууукъдан джыйырыладыла.

Гокка Абидатны акъырын джылагъанын эшитди Соргъанында:

— Гитчечик къатханды, алай а киши да билмесин, таб мени сабийлерим да. Джукълаб турады дегенме Дженгилде джетер эсек а джетер джерибизге, къолум бла асырар эдим дей эдим,— деди.

Кѣзююлю тохтагъан джерлерине къар тюшюб тура эди. Анасын джерге тюшюре туруб, Гокка быланы теплушкагъа солдатла келгенлерин кѣрдю. «Абидат а ёлген кызычыгъыны джанын сакълаб къалгъанды», деб Гокка аны къайгъылы болду. Къалай алай болса да ёлюкню эшелонда къояргъа болмазлыгъын Гокка ангылайды Абидатны сабийчигин да чыгъардыла, аны джылар къаруу къалмай, ызларындан къараб къалды.

Энтда ызларына джыйдыла. Энди джылагъан, сарнагъан да джокъду — къаруу къалмагъанды. Сабийле кымылдамай джатыб-джатыб къалгъандыла. Кысхача айтыргъа, джашау джукъланнгандан джукълана барады...

Джашау. Бар эди да джашау, къазандача къайнаб

тургъан джашау. Аны, джангы джашауну, кириб, орун алыб келгенин Гокка кеси кѣргенди, къарыуундан келгенича аны бегитирге болушханды. Да, джашау бар эди.

Гокканы сагъышы Асланнга кѣчдю. Кеси джаралы болурну аллы бла Гокка Асландан письмо алгъан эди. Госпиталдан келген эди: «Джарам уллу тюлдю, иги болады, кѣб турмай фронтха кетерикме, джаным. Адресими билдирirme. Сени бла мени суймеклигибиз меннге къарыу бергенлей турады»,— деб джазгъан эди.

Бош джаралыны госпиталгъа ашырмагъанларын Гокка бек ариу биледи, алай а Аслан башха тюрю джазарыкъ тюл эди. Андан сора кѣб турмай Гокка кеси да джаралы болуб госпиталгъа тюшдю. Адреслери аджашды. Аслан юлерине джазыб, ала да Гоккагъа джазарларындан озуб, ышаныу къалмагъан эди. Энди уа ма..

Талай джылны бир-бирин суйюб туруб, бирге къалай аз джашадыла, ѳзге Гокка ол къысха насыбы ючю джазыуна разыды.

Фронтда джашауу эсине тюшдю. Не тукъум къыйын болумгъа тюсселе да, хорлам бизники болуруна Гокканы джюреги аз да ишекли болмагъанды. Энди уа башын да хар зат бары къатышханды, бусагъатха дери ачыкъ ангылаб тургъан затларын энди ангылаялмайды. Гоккагъа бютеу дуняа къуру бу теплушканы ичи болуб тохтагъанды. Акъылы сай болгъанды..

— Ах мен джарлы, мен хариб! — деб адамны джанын алыб къоярлай бир къычырыкъ чыгъыб, шаркъ-шаркъ деб джюреклени титиретди.

— Ах мен джарлы, Хасан къанына боялыб турады! — деб энди Хасанны къатыны тюл, башха къычырды.

Гокка секириб къобуб, «ой» деб къычырды — аягъыны джарасы ийне чанчылгъанча чанчыб къычыргъанды. Хасан болгъан джерге баргъанында, къайсы эсе да сернек тартыб джарытды — Хасан кеси кесини бойнун тартыб тура эди. Къаны тохтамай чынгаб барады, тегерегинде хапчюкле да къан джугъу болгъандыла. Хасанны онг къолу джюлгючню буууб турады.

Бу джаш адам кеси кесин былай этиб къойгъаны адамланы юслерине джангы къыйынлыкъ болуб тюшдю. Аны къатыныны джылагъаны уа джерни джарады. Тишируула бары да анга къошулуб сарнайдыла.

Хасанны джашаудан кетгени джассыгъа джууугъуракъ заманда эди. Джашауданмы? Огъай, ол джашаудан кетмегенди, къыйынлыкъдан кетгенди, ол себебден

терс этди деб, анга киши да айталлыкъ тюлдю.

Эшелон а, басхан эшелон, бу адамла билмеген, эшитмеген джол бла тыктырдай, джырылдай барады...

Хасанны къатыны чачын-башын джыртыб джылайды, уятны-хаятны да унутуб, Хасанны ариу чачын сылайды. Ёмюрледен бери да къарачай тиширыу адамланы къатында эрини джылауун этмегенди, бу гёзенни ичинде уа хар не да башха тюрлюдю.

Джангыз бир адам кирпич къысмайды. Хасанны алай болгъаны была тюшген болумгъа джангы кёз бла къаратды! тюненеги кюнюнг теблениб, бюгюнюнг джокъ болуб, тамблагъы кюнюнг да белгисиз болуб тургъанлай, джашауунгу созуб кюреширге керекмиди?! Не джаны бла сагъыш этсенг да, аджал мараб турады. Алай а... алай а... сабийле. Гюнахсыз сабийле, тегереклерин алыб, аналарындан ашарыкъ, ичерик излейдиле.

Дунияны башында эм ачы артыкълыкъ сабийлеге тюшген зорлукъду.

Танг джарыды. Эшикке иер заман джетеди. Ненча сутканы келе эселе да айталлыкъ тюлдюле.

Хасанны къатыны ёлюкню бир затла бла джабаргъа кюрешгенин эследи Гокка.

— Кишиге да берлик тюлме, джетер джерибизге джете болурбуз, кесим басдырлыкъма, кесим! — деб кёрюнмезлай къысдырады, къысдырады...

Эшелон тохтады. Быланы алларында ненча эшелон кетгенди, ызларындан ненча келе болур? Эшик ачылгъанында, Гокка узакъ болмай гитче станциячыкъны кёрдю, аны къабыргъасында «Уральск» деб джазыуну окъуду. Уральск къралны къалайында болгъанын Гокка не кюрешиб эсине тюшюралмды.

Джукъа къарчыкъ себелейди. Биягынлай адамла тышына тегюлдюле: бир къауумла энди уятны да унутуб чегедиле, бирле отуннга, суугъа чабадыла, башхала, джууукъда эт адамларыны ёлюклерине къадалыб, сыйыт этедиле. Хасанны ёлюгю да кетди...

Гокка бла анасы Мажай таза хауаны солурлай, эшик юсюне олтуртдула. Алай а Мажайгъа энди джукъ да керек болмагъанын къызы ангылады. Бети акъ къагъытча алайды, сакъалында къара тюгю къалмагъанды, кёзлери къайдан эсе да теренден къарайдыла. Атасы узакъгъа бармазын билиб, Гокканы джюреги ачы-ачы чанчды. Эшелон тохтагъаны сайып, Гокка Кемисханны сора безди. алай а киши джукъ билмейди — бу къатышыуда ким не билликди...

Биягъы чархла биягъы темир джолда тыкъырдайды ла, биягъы теплушка джырылдайды.

Сѣлешген джокъду. Сабийле сылыт болуб джатадыла. Адамла тиллерин унутханча болгъандыла. Гокканы башы бир-бирде тѣгерек айланыб тебреб, сора кюрешиб эсин джыяды. Ол тирилмесе, атасы бла анасыны бошалыкълары биледи. Аягъында жарасы тохтамай ауруйду, эшта, ашланган болур. Вещмешогунда бир кесек дарманы бар эди да энди ол да бошалгъанды.

Тешикледен сууукъ кючлю урады. Адамла табхан затларын юслерине атыб кюрешедиле. Отунчугъу болгъанла пешчикни тѣгерегин алгъандыла, алай а аланы джонгурчхалары бла къауралары не гардош биширирге, не эт биширирге, не суу къайнатыргъа джетмейди.

Адамланы бетлери бир-бирине ушаб къалгъанды — бары да бирча бузулгъандыла. Гокка уа, къачан да ариугъа саналычу Гокка, бусагъатда бит кесе олтурады Узунуракъ джаякълы бетинде къыйылгъан къашлары, къуру да кюле туруучу ала кѣзлери, инджилеча чыммакъ акъ тишлери бар, джокъ эселе да билинмейдиле. Фронтда къысха кесдирген чачы картусуну тюбюнде кичиб, чыдатмайды. Юсюнде къара тѣбен джаны бла кители буршу-чуршу болгъандыла.

Гокка бусагъатда къарыулуну, къарыусузну юсюнден сагъыш этеди. Къарыулугъа кесини саууту бла къарыусузну хорлагъан къыйын тюлдю. Джюрегинде джазыкъсынмакълыгъы, огъуру болмагъан къарыулу адам тюлдю, джаныуарды. Халкъгъа тюшген бу къыйынлыкъны юсюнден ненча сагъыш эте эсе да, ол тюшмей боллукъ тюл эди дерча бир сылтау табмайды. Ол ачы кюн аушдан аууб келиб, худжу къалгъан мюлкеге кирген гюрджюле энтда кѣюне кѣрюндюле. «Къарачайны дунягъа айтылгъан ариу джерлерин Грузиягъа къошар ючюн этген болурму Сталин алай» деб кѣлюне келиб, Гокка кеси кесине айыб этди: Сталинни юсюнден алай айтыргъа къолундан къалай келди...

Къалай алай болса да бютеу джыйырма бла беш джылында юреннген, кѣрген, ийнанган заты, ангысы — бары башы тюбюне айланыб къалгъанды. Неден тутхун, неден къадалгъын джашар ючюн...

— Джаханымге къуярыкъ эселе да къуяр джерлерине бир джете кирге эдик, — деди къайсы эсе да, Гокканы сагъышын бѣле.

— Джукъгъа да элтирик тюлдюле, хар кюнден кюн-

нге аздан аз болуб барабыз, артыбыз болгунчу ма былай айландырыб турлукъ болурла...

— Ашыбыз, суубуз да болмагъанын бек ариу биле диле, энди уа ма мычымай тели ауруу чыгыб, дынг эте рикди.

— Биз бу гезенни ичинде келгенли онбеш сутка болду,— деди санауну алкын унутмай тургъан къайсы эсе да.

Сёлеше келедиле да шум боладыла, сора бираздан дагыда бир затла айтыб башлайдыла.

Гокканы башындан Уральск деген ат кетерге унамай ды. Къалайда, къайсы джердеди эке ол? «Уральск» деген сёз Урал бла байламлы болур. Бизни Сибирге элте диле деб бир къауумла алай мурат этедиле, алай а Уральскеден ары къар джокъду, тешикледен тюз джерле кёрюнедиле.

Теплушкагъа олтургъанлы бери аузундан сёз чыгъармай келген биреулен барды. Ол Чаул школну устазы элли джыл чакълы болгъан, Ибрахимди. Урушдан къайтханды — бойнуна быргъычыкъ салыныб, аны бла солуб турады. Оккупацияны кёзююнде фашистле тюрге атахан эдиле — къачаргъа асыры ашыкъгъандан ёлтюралмай кетгендиле. Ибрахимни къатыны, орус тишируу, ол да школда устаз болуб ишлей эди. Ала бирге джа шагъанлы джыйырма бла алты джыл бола эди, эки джашларыны бири да фронтда.

Халкъны кечюрген кечелеринде, юдегиде башха миллетден адамлагъа сайлау берген эдиле: «сюсенг, была бла тебре, алай тюл эсе, къал» деб. Ибрахимни къатыны тебремеди, чемоданнга аны кийимлерин джыйыб къолуна тутдургъанында, Ибрахим шинелин юсюне къаблаб, джашы бла саламлашыб:

— Элт мени къайры элтирик эсенг да,— деб къатынына бурулуб да къарамай, чемодан зат да алмагъанлай, солдатны аллында чыкъды.

Адамла къабарыкъ узатсала да алмайды. Ашама гъанлай келеди. Неллай бирни гезалыр, къайдам...

Гокка аны школдан башлаб таныйды. Сыфаты-чырайы да былай болсун дерча бир адам эди. Анга бюгюн эки къат къыйынлыкъ джетгенди — ышаныб тургъан адамы джетген кюн атыб къойгъанды, къолуна сауут алыб джакълагъан власты да аны кёзкёрмезге алыб барады. Энди уа ёлюгюн къалайда чыгъарыб атсала да анга башхасы джокъду.

Гокканы эсине башха орус тиширыу Евдокия тюшдю. Ол кьойчу Асхатны кьатыныды. Юйдегиси бла бирге Гокка аны майданда керген эди. Бусагьатда эшелонда келеди.

Гокканы кьолу, джукъ билмей тургъанлай, шинелни тюбюнде орденине тийди, джыртыб алыргъа кесин кюден тыйды. Эсине, ол орден берилген кюн кьазауатда негерлерини алгъышлагъанлары тюшюб, кезлери кьарангы этди. Сабийликден огъуна да ГТО, ГСО, «Ворошиловский стрелок» деген знаклагъа, артыкъсыз да орденнге сый бере юреннген Гокка орденин сыдырыб алалмады, алай а аны бююнню болуму орденнге да учузлукъду деб келюне келди. Бу халгъа кириб баргъан адам юсюне аскер кийимлени кьерге керек тюл эди, айхай, Гокканы башха кийими джокъ эди. Бит кесген офицер, кекюрегинде ордени бла, юсюне автоматла кьурулуб барады... Къалай тюрлюдю джазыу деген зат...

Кёзююу джетиб, эшелон энтда тохтады. Адамла тышына тегюлгенлеринде, темир джолну эки джанында таулача, къаланыб-къаланыб тургъан тузну кердюле. Кими этегине, кими беркюне, кими сауутха алалгъанларын аладыла. Аны не этериклерин кеслери да билмейдиле, алай а Чаулда тузну кьытлыгъы эслерине тюшген болур эди...

Топракъдан ишленнген бир гитче мекамчыкъла керюндюле — аланы адам джашагъан мекамгъа санамадыла.

Шыф деб, телеграф бла джетгенча, эшелонну бир кыйырындан бир кыйырына хапар джетди: юч теплушкада келген адамлагъа сагюнджюгюз бла тюшюгюз деб буйрукъ болгъанды. Нек айтхандыла эке? Къырыргъамы, огъесе джашау этергеми?! Къалгъанлагъа аллай буйрукъ нек джокъду?

— Адамла кьайгъыгъа кирдиле: бир кьауум джууукъ-тенг башха-башха теплушкалада келедиле. Энди аланы кау-куу этерге тебрегендиле.

Бу станция Джамбул станция болгъанын билдиле, Къазахстандадыла сора...

Былайда эшелон тохтаучусундан аслам тохтаб, юч теплушканы кьотарыб, джолуна атланды. Къычырыкъ-сыйыт эте къалгъан адамлагъа кьайгъы эте, кеслерини джоллары да бошала айланнганын сезе, ол кече теплушкада кирпич кысхан адам болмай, тангнга чыкъдыла. Чыртада чыдам къалмагъанды — уруб ёлтюрюб кьоярыкъ эсе

ле да къалайда болса да бир тѣкселе, ёлюрден алгъа хауадан бир тояр эдик, ёлюклерибизни кесибиз басды рыр эдик, бир-бири бетибизге бир къарар эдик деб, ды галас олду. Башха затха ышаныу къалмагъанды. Сѣз ючюн, элтиб джандетге урсала да, бу чегиб келген джа ханимлери джандетге къууаныргъа къоярыкъмыды?! Бу ёмюрде унутуллукъ тюлду.

Гокка атасыны ауурлугъу юсюн басыб келгенин се зиб, джюреги чанчды. Юренчек къолу бла пульсун бас ханында, дынг болуб тура эди. Хабибат да чотну ангы лаб, ачы къычырды. Адамла къозгъалаyb, Мажайны юсю бла кеслерини ачыларын джылаб тебретиле, ёлюкню полда тюзетдиле.

— Къыйынлы, насыбсыз, былай ёлюргеми туугъан эдинг дуниягъа?! Аллах, былай нек этдирдинг бизге?! Биз ни сабийлени атасы къаллай тюз адам эди, нек джетдир динг анга быллай бир артыкълыкъны? — деб, Хабибат ча чын-башын джыртыб джылайды. Тиширыула анга къошу ладыла. Гокканы джыламулгъу джокъду — таш болгъанды

Эшелон энди кече тохтады. Терезечикни чыбыкъларыны арасындан сууукъ кѣкню миндеулери кѣрюнедиле Эшикни ачмайдыла. Тышында аякъ тауушла, джылагъанла эшитиледиле:

— Бизни степге къотара айланадыла! — деб, теплушкалагъа эшитдирир ючюн тышындагъыла къычыралгъан ларын къычырадыла.

— Мусса, къайдаса, сени эгечинг Зухра къычырады бизни джалан тюзге къотара турадыла-а...

— Атам, къайсы гѣзендесе, сени къызынг Бийчеме! Бизни тюшюргендиле!

Къычырыкъ-сыйыт къобду. Теплушканаланы ичиндегиле бла тышындагъыла бир-бирине къычыргъандан бир-бирин ангыламайдыла. Джууукъну-тенгни бир-бирине къошаргъа унамайдыла.

Биягъы чархла биягъы темир джолда тыкъырдаб башладыла, теплушкала да джырылдайдыла. Адамланы къалайда къотаргъанларын киши билмейди, теплушканы ичиндегиле да неллай бирни барлыкъдыла, къайдам..

Хабибат эрини юсюне мыллыгын салыб, не этиб да аны киши къолуна бермей, тюшген джерлеринде кеси асыраргъа дыгалас этеди. Джылагъаны тохтагъанды — къарыуу джетмейди. Кѣзюулю тохтагъан джерлеринде солдатла атасыны ёлюгюн чыгъарлыкъларын Гокка би леди. Не мадар этсинле анасы, кеси да?!

Эртденбла эшелон тохтагыанында, теплушкаладан биягъы ёлюклени чыгъардыла. Мажайныкъын да. Хаббат да Гокка да джукъ эталмадыла, эшелонда келген джюз-джюз жанча, адамларыны ёлюклерин киши къолуна бериб, ызындан къараб къалдыла. Гокка джерни атын билирге кюрешди, алай а ёлюкню элтген экеуленени эсе да мурулдаб кетген болмаса, айыртыб джукъ айтмадыла. Тегерек а къарчыкъ агъартхан бош тюздю.

Энтда тебрдиле. Биягъы чархла биягъы темир джолда тыкъырдайдыла, теплушка джырылдайдыла. Суукъ ийиреди. Джер-джерде къотарылгъан адамланы юсюнден селешгенлери тохтады. Хасанны къатыны адамла узатхан къабынны алмайды — ашамайды, ичмейди, кирпич къысмайды. Таш болгъанды. Аны ичинде алкъын тылпыуун тутхан джаш къарыучугъуду. Ибрахим да анычады. Джашаугъа, адамлагъа да ийнамын тас этиб олтурады. Ол сабийлени школда иги затха ненча джылны юретиб тургъанды: Ата джуртха кесин беринге, шохлукъгъа, къарнашлыкъгъа... Барындан да не чыкъды? «Юй бийчем тюз этген болурму мени бла чыкъмагъанын? — деб сорады Ибрахим кеси кесине. — Сабийни да, мюлкню-рыхыны да сакълагъанын иги этген болурму?», «Алай а керти юдегиде ата, ана, къууанчны, бушууну да бирге чегерге керекдиле. Евдокия келеди да несин да атыб! Эшта, мен дунягъа керек болмагъанлай туугъан болур эдим, къарыууму-билимими юдегиме, Ата джуртума да боппа-бошуна къоратханма, мен алагъа керек тюл кере эдим... Эки джаны да мени, сакъат адамны, къарыууму сыгъыб алыб, эшикге атдыла. Энди мен къайры барама? Джангыдан джашауму этерикме? Не ючюн, ким ючюн?» Фронтда ол кёб кере ёлюрге аздан къалгъанды. «Энди джангыз бир кере ёлсем болду», — дей Ибрахим, эки къолу бла кесини тешик бойнун бууду...

Кече бек къарангы кечеге ушайды. Къара джамчыча терезечикге къабланганды. Чархла темир джолда тыкъырдамайдыла, теплушка джырылдамайды. Эшик а джабылыбды. Былай бла иги кесек турдула. Адамланы селешген тауушлары чыгъады.

Теплушканы эшиги ачылгъанында, юслерине эртден суукъ урду.

— Сагюнджюгюз бла чыгъыгъыз! — деб буйрукъ болду.

Бу насыбсызла гезенге буштукъ болуб келгенли бюгюн джыйырманчы суткалары кереме.

Сагюнджюлери бла джерге тюшген адамла, кыйры кымылдаргъа билмей, сын-сын къатхандыла. Эшелон адетича, станциядан узакъда тохтагъан болур. Эртден ауангыда арлакъда шахар, эл эсе да бир зат кёрюнеди Кимле эселе да граждан кийимли бир адамла бу насыб-сызланы араларында чепкен сокъгъанча айланадыла Базарда сатылгъан атны тишлерине къарагъанча, быланы тишлерине къарамайдыла, ансы, башха болумларын тинтиб кюрешедиле: къартмыды, джашмыды юй тамада, сабийи кёбмюдю, азмыды...

Бу джарлыла уа джерде джюрюучюлерин унутуб, хауа да башларына чабыб, ачдан къарыусуз болуб, сууукъ джерде олтурадыла. Сабийле кысылыб-кысылыб, кёрмеген адамларына къоркъуб къарайдыла.

Граждан кийимли адамла бу тегерекде колхозланы тамадалары болуб чыкъдыла. Узакъда кёрюнген мекямла Къыргъызда Токъмакъ шахарчыкъ эди.

Колхоз тамадала былайда кеслерине ишчиле сайлайдыла, алай а сайларгъа джукъ джюкъду. Кёзлери джаш джашчыкълагъа илинеди, болмаз кълса, ала маджалдыла. Бир-бири бла дауур да чыгъарадыла.

Арбала келиб, быланы колхозлагъа ташыб тебретиле Гокка бла анасына кёзюу джетди. Абидатны юйдегиси бла Гоккаланы бир арбагъа олтуртдула. Мамукъ габрайлы арбачы сыбыртхыны кёлтюргенлей, тору алашаланы нал тауушлары чыгъыб тебретди. Арбачы колхозну атын айтды — «Трудовик».

Арба Къыргъызны джери бла онсегиз километр джолну барыб, Чу сууну кёпюрюнден Къазахстанга ётдю. Кёпюрюден юч километрни барыб, «Трудовик» элге кирди.

Элни экиге юлешген джангыз орамны эки джанына, чапракълары акъгъан бусакъ терекле тизилибдиле. Аланы ортасы бла кёрюнген гитче юйчюклени бу джалан терекле бир насыбсыз кёргюзедиле. Юйчюклери уа бары акъ сюртюлген, кълмиш башлы юйчюкледиле. Кебюсюню оджагъындан бурма айланыб тютюн чыгъады.

Гокка болгъан арба колхозну майданына келгенінде, бери кёб адам къотарылыб, кыжгъыл болуб тура эди. «Трудовикни» юйлеринде бир адам кълмагъанча келиб, быланы юслерине сюелгендиле. Былайдан узакъ болмай, колхоз хамамчыкны тютюню чыгъады. Бу келгенлени хапчюклерин, кийимлерин дезинфекциягъа алыб, кеслерин кёзюу кёзююу бла хамамгъа ашырыб тебретиле.

Былайда оноу этген аскер кийимли бир адамды. Аны

чыны не болгъаны белгили тюлдю, джагъасы наныкъ бетлиди. Бети кып-кызыл, бурун къанатлары да кенгине керилибдиле. Ол адамны къутсузлугъу джюрегинге къоркъуу береди. Бу элни адамлары андан сескекли тургъанларын Гокка эследи.

Оноу этген былайда дагъыда биреулен барды: уллайгъан адам, огъурлу бети болгъан фельдшер. Юсюнде боялгъан кысха къара тону, башлы чурукълары, башында къоян бёркю. Бу адамлагъа аны джюреги тамам да къыйналгъаны бетинде танылыб турады.

Кёк мутхузду. Адамланы башларындан къара къаргъала кычырыб, ары-бери учадыла... Арбала келиб-келиб, хамамдан чыкъгъан адамланы мекамлагъа ташыйдыла. Арбала айланыб ызларына къайтхынчы, хамамдан чыкъгъанла сууукъда аланы сакълай, бирден джётел этиб башладыла...

Колхозну тамадасы былайдады, заман заманы бла фельдшер анга барыб, «Гавриил Яковлевич» деб сёлеши.

4

Гокканы врач болгъанын билиб, фельдшер, къолдан келгенча, анга джараргъа излей, джашаргъа аны баракга иймей, ким эсе да Ишина Фрида деб бир тиширыуну юйюне ийди. Фриданы юйчюгю да, къалгъанлача, саман юйчюкдю. Эки джанында эки бёлмечиги, эшиклери ортада узун, тар сенчачыкъгъа ачыладыла. Ол сенчачыкъ кухнялыкъ да этеди. Гокка бла анасына ол бёлмечиклени бирин бердиле. Гокка артдан ангылагъанына кёре, бу комнат былагъа насыб эди. Аны ичинде бир уллу агъач орундукъ бла бир узун стол барды. Башха джукъ джокъду. Гокка юсюнде шинелин тешиб, орундукъгъа анасын таяндырыб, кеси да къатына чёкдю. Топракъ полдан сууукъ тартады, уллу болмагъан эки терезеге къачхы кюнню мутхуз джарыгъы къабланнганды.

Гокканы башы гырынчады, ичинде чыртда джукъ болмагъанча алайды, сагъыш асыры кёб болса болуучанды алай. Анасыны бети кып-кызыл болуб тургъанын эслегенлей, Гокканы башына акъыл кире тебреди: Хабибатны температурасы барды. «Энди анамдан да бошаргъамы тебрелим» деб. Гокка къайгъыгъа киреди. Вещешогуида дарман болуб джугъу къалмагъанды, ол себебден юйню несинден аспирын тилерге керек болду, ол

а юч сабийин да, анасын да юйге джыйыб, эшикге бетин къаратмай тохтагъанды.

Гокка эшикни къакъгъанында, Фрида къыйырын ачыб, соруу халда къарады.

— Бар эсе, бир таблетка аспириин беригиз. От этерге отун а къайда табаргъа боллукъду? — деди Гокка.

— Аспиринибиз болур дейме, отун а мында болмай ды, биз суугъа кириб, къамиш орабыз, неда сабанлада къаура джыябыз,— деди Фрида.

Артындан къабланыб тургъан сабийлерин ыхтырыб кириб, Фрида эки (эки!) аспириин таблетканы чыгъарыб бериб, кеси да сенчагъа чыкъды. Сенчада печни джанында бир кесек къамиш тура эди. Тапхачыкъдан сернек тобну алыб, эки этиб, бир джартысын Гоккагъа узата

— Бу къамишчикни ал да от тамыз,— деб ызына кирди.

«Сиз» демей «сен» деб къойгъанын черте, Гокка къамиш кесекни алыб, кеслерини комнатда пешчикни джанына атды.

Гокка кесини джашауунда къамишни биринчи кере кёреди (урушда айланган джерлеринде да кёрмегенди), ол от тутарыкъмыды, билмейди. Сернекни джетдиргенлей, дуу джаныб, эрлай учхун болду. Олтуруб, хаман отха буштукъ этиб барыргъа кереклисин ангылады, алай а къамиш къайда?..

Хабибат таблетканы кючден джутуб (суу джокъду) иссиден кюе джатады. Юйде хауагъа аз-буз джылыу ургъанды, Гокка уа ууакъ къалтыраб, кесин тыялмай тебреди (эшта, нервалары этдире болурла). Бусагъатда аны башында къабарыкъ излеу бла джылыгъа талпыгъандан башха джукъ джокъду. Бир амал, такъал керекди, не зат болса да бир амал, алай а не амал?!

Эшик ачылыб, андан бир къанджал башлы, аны ызындан да юйню иеси кёрюндю. Башлыны башында эки нартюх гырджын туурагъан, бояулары ашалгъан эки агъач чолпу.

— Ауузланыгъыз,— деди Фрида, башлыны стол юсю не сала. Башха къарыуум джокъду, баш ием урушдады, мен а тёргёуленни асырайма, кесим бешинчиме,— деди.

Гокка башлыны алыб, анасыны къатына олтурду, алай а ол бурулуб да къарамады — бир джанындан температурасы къоймайды, экинчи джаны бла уа тонгуз эт бишген эсе уа деб къоркъду...

Гокка кеси джангыз ауузланды. Ноябрьны экисинден

башлаб, бюгюн ноябрны джыйырма бла экисине дери Гокканы юйде этилген ушхуургъа ауузланнганы буду

Бираздан Гокка башын эшикге къаратды. Хауаны эркин солуб, джерни эркин басаргъа боллугъуна Гокканы джюреги ийнанмагъанчады — чархланы темир джолда тыкъырдагъанлары, теплушканы джырылдагъаны энтда къулагъындан кетмегендиле. Кёзю джетген джер бары сабанды, тюздю. Къайда эсе да узакъда джер бла кёкню этеги бир-бирине джетиб тургъанча алайды. Бир тау, не дуппур ышан кёрюнмейди. Орамны эки джаны бла бирча гитче саман юйчюкле тизилгендиле, башлары барыны да къамишди. Ариу акъ сюртюлюбдюле. Эки джаны уа къымыжа бусакъ терекле. Арбаздан тышына чыкъгъанында уа, джолда букъу инчигине джетерча кёрюндю. Къоюб келген Ата джуртунда къуру да кирсиз, таш орамла кёзюне кёрюнюб, джюреги ачы-ачы чанчды. Бу элни тюрсюню уа джюрегине мыдахлыкъ келтирди.

Эшелон Токъмакъгъа келиб къотарылгъанында, Гокка Чаулда устазла болуб ишлеген эгечле Халимат бла Разиятха тюбев къалыб, къууаннган эди. Ючюсю, да, къууанч этиб, энди не этиб да бир джерге тюшерге кюрешейик деб, тилеб-джалыныб «Трудовикге» келгендиле. Мында къалайгъа тюшгендиле эке?» — деб, Гокка сагъыш этди. «Къайда табсын адам аланы?» — дей, Гокка мугур орамны къарамы бла аулайды.

Фрида, арбазгъа чыгъыб, тегерегине басыннган тауукълагъа къолан хотасындан арпа чачды. Хуюдан челек бла суу алыб, къызыл бузоугъа ичирди. Гокка сагъатына кёз джетдиргенинде, заман онбеш сагъатдан озгъан эди. Къурчха ушагъан кюн да сууукъ тартыб башлады.

Фриданы арбазыны аргъы джанында, аны юйюне ушаш юйчюкден, бир токъ тиширыу чыгъыб, была таба айланды. Ышарыу бетине огъур бериб тургъан бу тиширыу, арбазгъа кириб саламлашды. Гокка арбазны орамгъа чыкъгъан джеринде сюеледи (артдан билгенине кёре мында бир джангыз юйню да къабакъ эшиги джокъ кёре эдим. Агъач къытды). Гокка немец тилни эшитиб, илгениб арбазгъа къарагъанында, Фрида да ол келген тиширыу да немецча селеше тура эдиле. Ала Гоккадан кёз айырмай селешедиле.

— Сиз насыблысыз дерге боллукъду, — деди ол тиширыу Гоккагъа. — Бизни джалан тюзге келтириб къотаргъан эдиле да, джубранлача, джер къазыб бизге бир дуния джетген эди...

— Сизни да?! — деб Гокка не эсе да уллу сейир-синди.

— Хо, биз да спецпереселенецлебиз, бизни отузунчу джыллада келтириб къуйгъан эдиле. Кулакласыз деб,— деди Фрида.

— Кулаклыгъыбызны уа сорма да къой. Мени атамы юч ийнеги, эки да алашасы бар эди, сегиз башлы юдегиге ол не зат эди?! Қолхозгъа джазылыргъа унамагъан эди, кулак этиб, бери джерни этегине аны ючюн ашыргъан эдиле,— деди тиширыу.

— Сора былайда неме... немелеми...

— Хо, спецпереселенецле джашайдыла,— деди Фрида.

— Башхала да бардыла. Ёмюрлери Немцев-Повольжъя республикада джашаб тургъан немецледен да бардыла. Энди ол республика джокъ болгъанды. Къазауат башланганлай, аны адамларын кау-куу этиб, Сибирге, Орта Азиягъа чачхандыла. Былайда азербайджанлыла, орусла, мордвинле да джашайдыла, барын да бери кулак этиб ийген эдиле.

— Ол бюгюн бизге оноу этген комендант да сизникимиди?

— Бизникиди, къан къусарыкъ, энди сизники да боллукъду. Кузнецовду тукъуму, тукъуму къурурукъ,— деди Христина. Фрида анга алай айтыб селешеди.

— Сизни не ючюн кёчюргендиле? — деб сорду Христина Гоккагъа.

— Билмейме. Халкъыбызны саудан кёчюргендиле

— Бандитлени келтиредиле деб, бизге алай айтхан эдиле, келгенле уа сабийле, къартла, тиширыула. Ма Сизни уа Сизни, не ючюн? Юсюгюзде командир кийимле-ригиз, орденигиз? — деб сорду Христина.

— Билмейме. Мен госпиталдан он кюннге бошлукъ алыб юйге баргъанлай...

— Мен барыб сизге бир къабарыкъ джыйышдырайым,— деб Христина юйчюгюне кетди.

— Кеси джангыз джашайды, сабийи джокъду, эри уа къайда эсе да ишчи батальондады,— деб Фрида джазыкъсына айтды.

— Мени былай орам бла барыргъа эркинлигим бармыды, билемисиз? — деб сорду Гокка Фридагъа

— Алай джорюрге уа боллукъсуз, ёзге ол адам ашагъан Кузнецовну башына не тукъум къатылыкъ келирин биллик тюлсе,— деди бузоуну баучукъгъа ашыра

Гокка юйге суукъсураб кирди. Мычымай аны ызындан

Христина да хотасына не затла эселе да салыб къанга лада джатхан Хабибатха джазыкъсыныб къарай, ызын дан кирген Фридагъа немец тилде не зат эсе да айтды Гокка бу тилни билмейди, институтда француз тилни окъугъанды.

Христина столгъа эки гаккыны, эки тузланган огурчаны, бир нартюх гырджын туурагъанны да салды.

Тиширыула экиси да чыкъдыла, Хабибат орундукъда олтурду:

— Не адамладыла бу биз тюшген адамла? — деб сорду анасы.

Гокка аланы хапарларын айтды.

— Былай юйчюкледэ къалай джашайдыла, насыбсызла, огъесе бизми тюшгенбиз быллай тыгъырыкъгъа? — деди Хабибат кесини уллу агъач юйю эсине тюше.

— Былайда юйле бары да мунуча болурла дейме. Мында джашагъан адамланы къачан эсе да кулак этиб, кёчюрюб келтиргендиле.

— Да сора къуру биз тюлбюз кёчюрюлген, — деб Хабибат кесине кёл этерге кюреше, былайыны адамларын да джазыкъсына айтды.

1917 джылдан башлаб, къралны адамларына ненча тюрлю къыйынлыкъ тюшгенди! Адамла граждан къа зауатда къырылгъандыла, тели ауруу, ачлыкъ аланы джоппу-джоппу къоратханды. Кеси къыйыны бла джашаб тургъан элчилени, кулак этиб, кёзкёрмезлеге ашырыб ёлтюргендиле. 1937 джыл къралны эм ашхы адамларын чалкъы бла чалгъанча этиб атхандыла. Бир къауум халкъны саудан кёчюрюу адамланы тюзлюкге ийнамларын экили этгенди. Къазауатда джыйырма миллион адам къырылгъанды. 1948—1950 джыллада да неллай бир тюз адам ачыгъанды. Адам тамбласына ышанырлай кюн чыгъарыкъмыды эке...

— Сен таян, анам, мен ким къалайгъа тюшген эсе да бир хапар билирге кюрешейим, — деди Гокка, белибауун тартдыра.

Бу кёзюучюкде, эшик ачылыб, андан Христина къолтугъунда биченчиги бла тюшдю. Биченни орундукъгъа сала:

— Бу сизге тёшеклик, джастыкълыкъ да этер бир башха амал чыкъгъынчы, — деди.

Гокка анга уллу разылыгъын айта, биргесине чыкъды. Андан айырылыб, элни ортасына, акъ сюртюлген узун

юйле кёрюннген джерге атланды. Бу ариу сюекли аскер кийимли тиширыугъа джолда тюбегенле бурулуб-бурулуб къарайдыла.

Узун юйлени бирине джетгенинде (аны аты барак кёре эдим), аны аллында хапчюкле бла, сабийле бла кюреше тургъан къарачайлылагъа тюбеди. Алагъа бурулду. Чаулда Асланбекни гюрбеджисича бир мазаллы меямда тогъуз-он юйдеги къызгъыл болуб тура эди. Ол меямны ортасы бёлюнмегенди. Адам джатарча нарзат джюкъду. Ортасында — уллу орус печь. Къабыргъаны кенглигине ишленнген бир ушагъыусуз зугул терезеси. Сууукъ джер полгъа джайылыб сабийле, къартла бу тюрлю меямны сынадыла. Не эсе да биягъы тиширыула бир затла этедиле. Бу адамланы арасында сансыз джюрюб айланган къолан киштик да Гоккагъа бир къуджур кёрюндю.

Гокка баракдан чыкъгъанында, фельдшер пункту бояуу онгнан джазыуун эшик башында эслеб, ары бурулду. Ол да баракды. Эшикни ачыб киргенлей, шагърей дарман ийис Гокканы бурнуна уруб, шаркъ деб эсине фронтда госпиталны тюшюрдю.

Къарт фельдшер кеси тура эди, адамлагъа къараучу заманы бошалгъан болур эди. Гоккагъа акъ боялгъан шиндикни кёргюзе:

— Къаллайла джарашдыгъыз? Сизге не эталгъаным да баракга иймей, ол юйге салалгъанымды, андан башха джукъгъа къарыуум джеталмады,— деб бир уллу терслиги болгъанча айтды. Аны къансыз, джыйрыкъ бети, огъурлу кёк кёзлери Гокканы джюрегине джагъылдыла.

— Сау болугъуз, мындан ары уа не этерими билмейме,— деди Гокка.

— Не этергеми? — дей фельдшер юренчек къоллары бла столдан стетоскопну алды.— Джашаргъа керекди, не да этиб джашаргъа. Бусагъатда сизни ич болумугъузну мен бек ариу ангылайма, кесим да къачан эсе да бу затланы чекгенме. Сиз бизден эсе насыблы болгъансыз — адам джашагъан джерге тюшгенсиз, бизни уа онбир джылны мындан алда джалан джерге келтириб, къотарыб кетген эдиле. Бу колхоз кулакладан къуралгъан колхозгъа саналады, алай а аланы бир джангъызы джалчы джекмегенди. Терсликлери не болгъанды десенг — колхозгъа кирирге унамагъанлары. Кесими юсюмден айтсам а, граждан къазауатны аллындан артына дери фельдшер болуб къуллукъ этгенме, бери атам кулак болгъаны

амалтын тюшгенме. Энди ёлюр тюгом чыкыгъанды, Сиз а не да этиб джашаргъа керексиз,— деди.

— Джашаугъа илинирге кюрешиуню джашаугъамы санайсыз? — деди Гокка.

— Огъай, илиниб джашауну мен джашаугъа санамайма, джашаугъа не болуб джашаргъа керекди, алай а не этейик, бизден ол эркинлик сыйырылды эсе... Болду муну юсюнден селешгенибиз. Эм баш зат Сизге бусагъатда ишди. Бу болумсуз амбулаториячыкыны Сизни кюлу-гъузгъа бериб кюяр эдим, алай а бизде айтыугъа кере, кесинги келегинг кесинги этинге неден да джууукъду, меннге да кыбын керекди. Районда врачла джетишмейдиле, Георгиевский станседе, ол районну арасыды. Ары барыр ючюн, комендантдан эркинлик керекди, ол а... ол а... — деб фельдшер шыбырдаб айтды.

Бу айтылгъан зат бары да Гоккагъа деб айтылмагъанча, джокъ бла барны ортасындача бир тюрю халда тынгылады. Фельдшер джан аурутханы ючюн бюсюреу этиб (алай этерге кереклисин эследи), Гокка саламлашыб чыкыды. Джолну узунуна тизилген кымыжа бусакъла бла саман юйчюкле аны джюрегине бир тукъум бир мугурлукъ келтиргендиле. Кыалайда эсе да хуюну агъачы джызылдаб, Гокканы илгендирди. Бир джерде бир инсан кёрюнмейди — хар не да кюрккюб кысылыб тургъанча алайды. Эл, сакълаб, кюлакъ ийиб, «энди уа не болукъду эке?» дегенча турады. Ач-джалангач адамланы келиб кююлгъанлары элге игилик этмезлигин биледиле. Табханларын фронтха бериб, бир битимден бир битимге дери дыгалас бла джетиб тургъанлы юч джыл болду. Артда белгили болгъанына кере мында джерле сугъарылмай битмейдиле, сугъаргъан а эркишиле болуучан эдиле. Орус, азербайджан, мордвин эркишиле фронтдадыла, немец эркишиле — ишчи батальонлада.

Бир юйчюкню аллында Гокка Халиматны эслеб, аллына дженгилирек атлады. Гокка бла ала тюшген юй бир-биринден узакъ тюл кере эдим.

— Бизни ма бу юйге келтиргендиле,— деб Халимат Фриданы юйюнден онглуракъ юйню кёргюздю.— Тукъумлары Ишинди, бир киши бла кыатыны, кызы джашайдыла. Биз сенчаларына тюшгенбиз,— деб хапар айтды.

Гокка артдан билгеннге кере, Фрида быланы келинлери болуб чыкыды. Аны эри Иван фронтда эди.

Кюн ингирги бет алды. Аны кыарангысы Гокканы юсюнден басыб келгенча алай ауур тийди.

Халимат да, Гокка да саггышха кирдиле: къалай этейик, не этейик?

— Бери бандитлени келтирликдиле деб мында хапар алай болгъан кёреме,— деди Халимат,— бир айны мындан алгъа айтхандыла. Къарт Ишина биз бандитле болмай, къарыусуз къартла, тиширыула, сабийле болуб чыкъгъаныбызгъа сейирсиниб ёледи. Быланы Сибирге кёчюрюб, бизни да аланы орунларына келтиредиле деген айтыу болгъаны амалтын сухарла къатдырыб, кеслерин джолгъа хазырлаб тура кёреме. Ишин айтады бу хапарланы.

Биразны тынгылашдыла.

— Къарнашым Исхакъ ёлгенди деб, кёчер кюнубюзню ал кюнюнде фронтдан похоронка келген эди. Аны ачысы анамы тёшек этиб кёйгъанды. Ахырсы, ким ючюн, не ючюн ёлдю мени къарнашым?! — деди Халимат.

— Мени къарнашым а?

Гокканы къайсы юде джашагъанын билир ючюн, Халимат аны биргесине тебреди. Арбазгъа киргенлеринде, Хабибат тонуна чырмалыб, джолгъа къараб тура эди.

— Не тау, не чегет, не Къобан кёрюнмейди, кёзюнг илинир джукъ джокъду, мында адамла къалай джашай болурла? — деди.

Анасыны къобаргъа кюрешиб айланнганына Гокка къууанды, алай а ол энди оюлуб къалмазлай Гокка не мадар этсин...

Халимат алаша, сууукъ комнатчыкъгъа кирди.

— Юсююз бла джюрюмегенлери да игиди,— деди.— От этиуню юсюнден бизде такъылды — Ишинлери отну сенчада этиб, ушхуур да анда эте кёреме, бизни юсюбюзде дегенлигимди. Алай а биз да отун юлюшюбюзню къошмай боллукъ болмазбыз. Сизде уа чот башхады — комнатачыгъыгъызны ичинде печигизге кесигиз от этерге керек боллукъсуз.

Хабибат кириб, орундукъгъа миниб, аякъларын бичен бла джабды:

— Къалай джумушакъ болджар салам болуучан эди бизде,— деди Хабибат ахсыныб.

— Ол къамиш деген зат къайда ёседи эке? — деди Гокка.

Джашауну Гоккадан эсе маджалыракъ билген Халимат:

— Бар да юйню иесине сор, тамбла барырбыз да джыярбыз,— деди.

— Анга джаяму барадыла, огъесе арба бламы барадыла эке?

— Билмейме, билмейме, Гокка, мен билген бир зат барды: былайгъа джаныбыз саулай джыйылдыкъ эсек, энди аякъ тирерге кюреширге керекбиз.

Гокка артха созмай, Фриданы эшигин къагъыб сорургъа изледи. Эшик ачылгъанлай, алгъы бурун сабийлери башларын къаратыб, аскер кийимли тиширыуну башдан аякъ сынай тургъанлай, аланы чиркитиб Фрида чыкъды. Къамишни юсюнден Гокканы соруууна ол:

— Элни аякъ сюреминде сууда ёседи къамиш,— деди.— Мен оракъ берейим аджашдырмагъыз ансы, джангыз бирди,— деб ызына кириб, алыб чыкъды.

Алай бла тамблагъа иш чыкъды.

— Эртденбла мен сени сакълаб турурма,— деб Халимат да кетди.

Гокка бла анасы, аякълашыб, биченни юсюне джатыла: анасы тонуна, Гокка да шинелине чырмалыб. Аякъ кийимлерин тешмедиле, сууукъдан къоркъдула. Бюгюн эртденбла хамамгъа киргенлеринде Гокка джарасыны байлауун тешиб, джангыдан байлагъан эди Байлауу иринден суу болуб тура эди — игитда дейсе, джыйырма сутканы къаралмай тургъанды. Бюгюн амбулаториягъа киргенинде байлауун джангыртыргъа эсине келмеди — джолну узуну аны къыйнагъанына юрениб бошагъан болур. Бусагъатда уа чыдаб болмазлай чанчыб тебреди...

Къачхы узун кече бошалыргъа унамайды. Ол башынга келтирмеген аман сагъыш джокъду. Терезечиклеге къарангы къабланганды. Ингирден огъуна да юй къарангыгъа тартыбды, бир джангыз гитче лампачыкъ кючден-бутдан джарытады. Юй джарыкъ болса, сууукъ былай бузлатырыкъ болмаз эди деб, Гокканы кёлюне алай келеди.

Аппа-ачыкъ кёзлери бла къарангыгъа къарай, Гокка сагъыш этеди, алай а олсагъатлай сагъышы учхун болуб кетиб, башы тоблукъ болуб къалады, ол тукъум халгъа киргени сайын шашамы айланама эке деб джюреги къоркъады. Сагъыш этер заты болмаймы къалды? Джаханымде тура шойду да... «Тамбла почтаны табыб, Асланнга письмо атаргъа керекди, барыб къаллыкъ эсе уа,»— деб кёлюне келди, алай а алгъыннгы адреси бла ненча письмо ийген эсе да бир джангызына джууаб келмегенди.

Кече суукъдан, къайгъыдан кирпич кысмай чыгъыб, Гокка эртденбла оракъны да алыб, Халиматлагъа кетди. Халимат аны сакълаб тура эди. Гоккаларыча болмай, быланы сенчалары джылы эди. Алгъы бурун почтаны соруб табдыла. Ол да амбулатория болгъан баракда кёре эдим. Бу барак, къалгъан бараклача болмай, бёлюнб-бёлюнбю. Бир бёлюнбюнде тюкенчикни кёрдюле. Анга алкъын кирит салыныб эди. Фельдшер кеси джашагъан фатар да бу баракда.

Почтада ишлеген кыздан къагъытчыкъ тилеб алыб, Гокка алайда Асланга письмочукъ джазыб, югюл бюкледи. Былайгъа кёчюрюб келтиргенлерини юсюнден бир сёз да джазмады. Къызгъа былайыны адресин соруб джазды: Къзах ССР, Джамбул область, Курдай район, «Трудовик» колхоз.

«Бу адресни кёрсе, Аслан не айтыргъа да биллик тюрдю...»

Гокка бла Халимат элни аягъына атландыла. Баракланы аллында къарачайлылагъа тюртюле барадыла: азгынла, джукъусурагъанла, не этерге, неден башларгъа билмей, тентек болуб тургъанла.

Кёб бармай, Чу сууну джагъасына эннгенлеринде мийик, субай ёсген къамиш алларына къабыргъа болуб сюелди. Былайгъа аладан алгъа къарачайлыла келиб тура эдиле: аланы бир къаууму къамишни къолу бла сындырыргъа кюрешеди, ол а сынмайды, оракъла Эла келгенле да тыйыншысыча ора билмей, джунчуйду. Аякълары, аз-буз къабырчакъланган суугъа батады. Адам орурлай джерде къамиш къалмагъанды, чегет болуб тургъан къамиш суудады.

Гокка бла Халимат къамишге джеталмазлыкъларын ангыладыла. Къамишни оруд ючюн, узун резин чурукъла керек болгъанларындан да хапарсыздыла. Былайы элни мал къыстаучу джериди. Гокка бла Халимат къатхан къаура излеб не кюрешдиле эселе да, джукъ табмадыла — тил бла джаланганча джер алайды.

Гокка къучагъында къаура кесекчик бла арбазгъа киргенинде, Фрида бауну джанында чалыныб тургъан къамишини тегерегин къысыра, юсюне белги сала тура эди. Гокканы кёлю аз болду — Фрида, Гокка урламазлай, джаба турады. Бу затха уа адам къалай чыдасын! Алай а ноябрны экисинден бери Гокка чыдамагъан джукъ къалдымы?!

Гокка келтирген къаурала пешчикде дуу деб джаныб,

эрлай къара учхун болдула. Юйде уа джылыуну ышаны да джокъду. Ингирге бютюн да сууукъ болду. «Джылы болса, ачлыкъгъа да тѣзерик болур эдик» деб, кѣлюне келди Гокканы.

Христинаны юйчюгюню аргъы джанында анга ушаш бир юйчюк агъарады. Андан, бир уллаяракъ тишируу, сормай-ормай келиб, Гоккалагъа кириб, ауузундан сѣз чыгъармай, башын булгъай, биразны скеелди. Мамукъ габрайындан энишге чыгъыб тургъан къара хотасыны учу бла кѣзлерин сюртдю...

— Кел,— деб Гоккагъа къысха буюруб, кеси аллында чыкъды.— Меннге не тѣтка Марья дейдиле, неда Трифониха деб къоюучандыла,— деди Гокканы аллында юю таба бара. Сора тохтаб,— Фрида асыры къызгъанчдан адамгъа суу да уртлатырыкъ тюлдю. Эри кетгенли бютюн да къызгъанч болгъанды,— деб шыбырдаб айтды

Аны арбазында, Гокка, чал сакъаллы уллайгъан эркишини кѣрюб саламлашды. Ол бричканы къатында ат керекни джамай тура эди. Эркиши бир къолунда мизи, бирси къолунда къайиши бла, тартынмай Гокканы башындан аягъына дери сынады. Джамчылача чал къашларыны тюбюнден Гокка, тѣтка Марьяны кѣзлерича, огъурлу кѣзлерин эследи. Юсюнде джау сингген мамукъ габрайы Тѣтка Марья джер уругъа тюшюб чыкъгъынчы бу экиси бир-бирин сынар ючюн къалмадыла. Къарт сѣлешди

— Ма быллай погонларыгъыз бла Сизни да? — деб уллу сейирсиниб сорду. (Гокка погонланы сыйларын алгъынча сакълай, ол лейтенант сыдырыб алгъан погонун да орнуна тикген эди. Джаралы болуруну аллында салыб башлагъан эдиле погонланы.)

Гокка къартны соруууна имбашларын кымылдат хандан ары джууаб эталмады. Кесини кѣлюне уа, «погонланы алыб къояргъа керекди» деб, элай келиб, дагъыда кеси кесине айыб этди: «аланы мен урлаб алмагъанма, сыдырыб къалай атайым. десе да погонлары да, картусунда джудузу да энди аныкъыла болмагъанларын ангылады...

Тѣтка Марья урудан чыгъыб, юйге кириб, узун къошун чукъ бла бир сют, газетге чырмаб ачыгъан бышлакъчыкъ келтириб, Гоккагъа тутдурду, ъенча эсе да бишген гардошну кесини хурджунларындан чыгъарыб, Гокканы кыылагъа салды.

— Сен быланы ал да бар, мен ызынгдан къучагъым бла къамиш элтирме,— деди.

Быллай бир «рысхыны» алыб, Гокка ызына къайтханында, анасы орундукъда олтуруб, бузлагъан бармакълары бла марджан мынчакъларын тарта тура эди. Эшелонда да аланы къолундан тюшюрмегенлей келди. Тётка Марья да къамиш алыб кирди.

Ашагъан да, бираз джылынган да этгенлеринде арыб, ахырларына джетиб тургъанларын ангыладыла. Эртдеракъ огъуна биягъынлай аякълашыб джатдыла. Кёзге уа джукъу кирмейди. Хабибат кызын аяб, тышындан джукъ сёлешмейди, ичинден а Мажайны ёлюсю къайда эсе да атылыб къалгъанына кюеди, кюеди... Чокъракъча таза иннетли адамгъа ол ачы джазыу нек тюшдю?! Неда кызы уа? Къыз сабий къайда атыла айланады? Не аманлыкъ этгенди ол Совет властха?! Джашы Харун а ким ючюн, не ючюн джан берди?! Кюёю Аслан а не бола айланады?! Ма бу тешексиз, джастыкъсыз тёнгерев тургъан кызы уа ким ючюн къазауат этгенди?! Къарт Хабибатны сорууу кёбдю, джууаб а бирине да джокъ... Мажай бла бирге къалыб, ол аны бла бир топракъгъа кирирге керек эди. Алайда огъуна ол зат башына келген эди, алай а кызын джаппа-джангыз къоялмады... Алтын къаланы ичине элтиб салсала да, Хабибатны ачысы джюрегинден таярыкъ тюлдю.

Гокканы джукъламагъанын билиб, Хабибат:

— Къалай тукъум излегин Кемисханны, Асланны, къайынларынгы? — деб сагъышлы айтды.

— Сени кюёюнге фронтха бююн письмо атханма эски адреси бла, ким биледи, къайдам, алырмы, алмазмы. Кемисхан а къалайгъа тюшген эсе да шахарчыла бла тюшгенди, — деди Гокка.

— Мени къарнашым а, къарнашымдан туугъанла уа, энди мен аланы къараб керюрмеми, ахырсы?! Аллах, бизге бу кыйынлыкъны нек салдынг эке?! Мындан эсе ма ол джарлы Хасанча кесибизни бошаб къойсакъ, не бола эди...

— Анам, къой энди кесинги къозгъама, — деб анасына алай айтса да, джашаудан кетиб къалыуну Гокка кесине бир тюкге да санамайды. — Мен ишге джарашырма, Кемисханны да табарбыз, — деб анасыны джюрегин джапырыргъа кюрешсе да былайда иш табмазын, танг джарыгъанлай, джашау дыгалас этиб башларын биледи...

Къачхы узун кече бошалыргъа унамайды, джукъу къачханды. Бичен джаякъларынгы ачытады, сууукъ ётуб барады.

Фриданы гугуругу кычырды. Танг белги берди, алай

а бу танг да насыбсызлагъа болушлукъ келтирмейди.
Анасын уятмазгъа кюреше, Гокка къобуб санларын тюзетди.

— Мен уяума, кёзюме къалкъыу кирмегенди,— деди Хабибат.

— Къоб да къымылдаргъа бир кюрешчи, анам, бир кесек джылыныр эдинг,— деди Гокка кеси ары-бери къымылдай.

Хабибат унамады, аякъларын ёрге сюеяллыкъ тюлдю, къурушуб къалгъанча алайдыла. Саман къабыргъала бла джер полдан сууукъ урлаб турады.

Гокка сенчада челек таууш эшитди, Фрида ийнек сауаргъа айлана болур. Челек тауушну Хабибат да эшитиб, эрлай къобуб, орунда олтурду.

— Мен джарлы, мен хариб, мен да ма былай аныча эртде къобуб, ийнегим болгъан заманда ийнек саууучан эдим. Мени юйюмде бусагъатда кимле эселе да джашай, кимлени эсе да ийнеклерин сауадыла, мени тауларымы кёредиле. Джыйырма кюнден асламны мен намаз этерге мадар табмайма. Мени аллахым, былай нек этдинг? — деб джылады.

Гокка аны къучакълаб, башын кёкюрегине къысды

— Анам, кесинги бир эсле, джылагъан бла неге болушурукъса, бюгюн мен сени Халиматны анасы Бибагъа элтирме, аны бла да бир олтурурса,— деди.

— Мен биреуню джалан орундугъундама, столда биреуню къалгъан-булгъанлары, джер юйден юсюме къабыр сууукъ уруб! Не ючюн, къызчыкъ, не ючю-юн? — деб кесин тыялмай джылайды. Аны къыйынлыкъ бузгъан бетин джыламукълары джууб барадыла. Гокканы джюреги сагалланган болур, алай а кесин къолгъа джыаргъа керекди. Суу табаргъа керекди, Фрида хуюсундан алыргъа къоярыкъ болур, алай а не сауутха алсын... Фрида сенчасында чыртда джукъ къоймай, кеси тургъан комнатха джыйыб къойгъанды — Гокка аллыкъды деб къоркъгъан болур, бу зат да Гоккагъа бек къыйын тийди.

Гокка, биченин ариуларгъа тешген шинелин да къабламай, тётка Марьягъа барды.

— Асыры къызгъанчдан не этерин билмей джашагъан Фрида суунудамы къызгъанады? — деди тётка Марья, челекни хуюсуна ийиб, суу чыгъара.

— Мен анга джукъ айтмагъанма,— деди Гокка

— Да аны ол хамхогун кёрюб, адам андан джукъ излерикиди?! Биледи да сизге суу керек болгъанын, кеси

эслѣб айтса уа, гыбыр зат, хар барыбызны арбазыбызда хую барды, кѣлтюрюбмю кетерикди — деб ачыуланды Чыгъаргъан сууун бир эски челекге къуюб берди, — керек болса, кел да ала тур, — деди.

Гокка челек суу бла бирге, тѣрт джаны батхан бир алюминий кружканы да келтирди. Фрида арбазда тюрт-мюрт эте тура эди, Гокканы суу алыб келгенин эследи, алай а джукъ айтмады. Аны онеки-онючджыллыкъ джашчыгъы Шурик сенчаны эшигинден башын къаратыб:

— Анам, ары къара, ордени болгъан бандитге! — деб кычырды.

Гокка къолундан челекни ийиб къоярлай болду — бу сѣзню эшитгенлей, кѣзлери къарангы этиб, юсюн къара тер басды. Джашчыкъны къаты бла аманны кебинде озуб, анасына бетин кѣргюзтмезге кюреше, кружка бла суу бериб, бет-къол чайкъаргъа бачхагъа чыгъарды. Арбазда джуудурургъа Фридадан къоркъду. Кесини кѣзлери толубдула, джыламугъу къуюлуб къалыргъа хазырды. Гоккагъа бу орден берилген кюн аны къазауатда тенглери къалай алгъышлау этген эдиле! Кѣчюрген кечелеринден башлаб а орден Гоккагъа кыйынлыкъ болуб чыкъды: лейтенант бу орденни самаркъау этиб кюлген эди; теплушканы ичинде да «ма, кѣремисе, орденнге, чынынга, да къарамай, сени бери атыб къойгъанларын!» деген магъананы билдириб келдиле. Бу джашчыкъ да уллудан эшитгенин айтады.

Джашчыкъны айтханы Гокканы джюрегине энтда бир джара тюшюрсе да, аны къайгъылы болур заман джокъду — джашау дыгаласланы этерге керекди. Энтда аллында ненча унугъуу, ненча ачы зат сакълагъанын Гокка билмейди...

Орденни кѣкюрегинден алыб къояргъа Гокка болалмады — Гокка аны энтда тохтамай аягъындан чыгъыб тургъан къазны бла алгъанды.

Гокканы къайгъысы башыны тюгюнден эсе кѣбдю: отун, къабарыкъ къайдан табсын! Эт адамларындан хапар къалай билсин? Иш къайда табсын? Бу соруулагъа къаллайла болса да, джууаб излерге керекди. Тѣтка Марья бла Фрида айтханнга кѣре, комендантха барыргъа керекди, алай а адам ълтюрген къаны болгъан ол комендантха салыб къалай барсын?!

Келген кюнлерини ючюнчю кюнюнде комендант къарачайлыланы кесине чакъырыб башлады. Хыны

сёзле бла болгъанны ангылатды: бюгюнден ары атлары спецпереселенецле болгъанын; айда эки кере былайгъа келиб къол саллыкъларын; колхоздан тышына чыгъаргъа эркинликлери болмагъанын, чыкъсала каторгагъа ашырыллыкъларын; бары да колхозда ишлерге борчлу болгъанларын. «Алтын погонлула да аланы ичлеринде» деб бу сёзлени Гоккагъа къараб айтды. «Комендант Кузнецов окууу-билими болгъан адамны кёрюб болмайды» деб тётка Марьяны айтханы шаркъ деб Гокканы эсине тюшдю.

Былайда огъуна, тартынууу заты болмай, комендант эркишиле бла тиширыуладан төрт-беш адамны айырыб тыйды. Артдан белгили болгъанына кёре, эркишилени кесини бачхасындан нартюх сабахланы юйге ташыргъа ийгенди, тиширыулагъа да хар кюнде аны юйюне келиб джумуш этиб туругъа буюргъанды. Алагъа хакъ телемезин да, ашатмазлыгъын да айтханды, «алайсыз да заманым сизге кетеди» деб къойгъанды.

Кёчгюнчю къауумну комендатурагъа бу биринчи келгенлери болду. Комендант былагъа айтхан затла буйрукъ болуб джазылыб, анга А. М. Суслов къол салгъанын да айтды.

Андан чыгъа келиб адамла:

— Суслов къол салгъан эсе Сталинни хапары джокъду. Сталиннге бусагъат телеграмма берирге керекди,— деб кёбюсю алайгъа келишди.

— Да Суслов Сталин бла бирге ишлейди!

— Да, ишлесин, Сталиннге айтмай этерге боллукъ эдиле...

Суугъа тюшген таш къармайды...

Ишни юсюнден комендант бла сёлешиу джукъ да бермезин Гокка ангылады — къысхакъыл адам тутханын къаты тутады. Комендант Гокканы кёрюб болмагъанын Гокка ангылады. Кесини властын кёргюзюр ючюн, бурун къанатлары керилиб тургъан бу къутсуз адам, Гокканы ишлерге районнга иймезин Гокка сизди. Кузнецов биледи кесини ишин — бу адамланы джазыулары, не скойсенг да эт деб, аны къолуна берилиб къалгъанды. Трифониха айтханнга кёре, Кузнецовдан кишиге тарыгъыр къаруунг джокъду, аллай затынгъ эшитсе, дерт джетдириб кюреширикди, неда бир сылтаула табыб тюрге джыярыкъды. Кесини учу-къыйыры болмагъан эркинлигин суйгенича хайырландыра биледи. «Онбир джыл болду,— деб хапар айтадыла мында джашаб тургъан адамла,—

Кузнецов бизни къаныныбызны ичиб джашагъанлы, энди уа сиз да къошулуб, зауукъ андады. Кесини да байлыгъы сыйыныб болмайды. Джарты адамны къолуна власть берилсе, халкъгъа андан уллу къыйынлыкъ не барды?!»

1937—1938 джыллада салынган къыйынлыкъны керти болумун Гокка алкъын билмейди. Ол джыллада бютеу къралны халкъларында ашхы адамланы Кузнецовчаланы къоллары бла бууб атхандыла.

Кузнецовдан юсюнге ёлюм сууукъ уруб тургъанча алайды. Бети топракъдан ишленгенча, джер бетли, кёзлеринде хынылыкъдан башха джукъ джокъду. Жангы адамла келгенлерине, алагъа не суйсе да этерге эркинлиги болгъанына кирпилдеб айланганча Кузнецов алайды. Сейир тюлмюдю, халкъны тамыры бла кёчюрюб келиб, не суйсегиз да этигиз деб кузнецовланы къолларына тутдуруб къойгъанлары?!

Гокканы эсине 1937 джыл тюшдю. Ол джыл НКВД-ни уполномоченныйи Басият райондан элге келиб, юч комсомол къызны Советге чакъырды. Аланы бири Гокка эди. Ючюсюн юч джерге олтуртуб, кеси кабинетде ёрге бла энишге бара, кёзюу-кёзюу джаздырыб тебреди. Элде бу къызла таныгъан юч адамны юсюнден ол джаздырмагъан аман зат къалмады. Ол айтыудан, Чаулда кърал джаула кёбдюле. Бу затны эшитиб, къызла къатышдыла: Басият былагъа джаздыргъан адамла къайгъысыз, тынч адамладыла, алай а, кёресе, къралны джаулары болуб чыкъдыла. Къызла къралгъа не бла болушсунла аны джауладан тазаларлай?! Ол юч адамны къызла джазгъан къагъытла бла тутуб иериклерин ала къайдан билсинле...

Басият бла Кузнецов бир-бирине эгизлеча ушайдыла.

Алай болса да сагъыш эте туругъа заман джокъду: бютеу заманынг, бютеу акъылынг-эсинг къабарыкъ дыгаласдады. «Анамы бир джылыталсам, анама бир джукъ къабдыралсам» деб къайгъысы олду.

Госпиталдан чыкъгъанында Гокканы бир кесек ачхачыгъы бар эди. Санагъанында юшджюз джыйырма бир сом болду. Муну ачхалыгъы джокъду, къазауат башланганлы ачханы къарыуу аздан аз болуб барады. Бу ачхачыгъын алыб, Гокка тюкеннге барды, алай а анда къабар зат сатылыб кёрмеди. Бир уллу къара кирит джау джугъу болуб, чуйге тагъылыб тура эди, ол Гоккагъа неге керек эди. Сауут кибикчикле да сатыладыла. Орта джыллы

тукенчи тиширыу огъурлу къарамы бла Гокканы сынар керекли къалмады.

Джукъ табмай юйге келиб, Гокка не зат болса да бир къабарыкъ сатса деб Фридагъа барды. Фрида узун къара кирпичли кёзлерин Гокканы къолунда къагъыт ачхагъа ийиб, ышармыш этди — ачханы бусагъатда не сыйы къалгъанды, билмеймисе дегенча бютеу халы алайды. Фрида кёзю-башы бла Гокканы бармагъында алтын джюзюгюн кёргюздю. «Огъай» деген маталлы Гокка башын булгъаб, сенчадан кеслери тургъан комнатха кирди: Аслан бармагъына салгъан джюзюкню сатхандан эсе, ачдан ёлсе игиди...

Спецкёчгюнчюле орамлагъа тёгюлгендиле: кими садакъа тилейди, кими ашарыкъгъа ауушдурургъа джукъчукъла алыб айланады. Ач, сууукъ азабын чекген адамла, кёлеккелеча, юйлени аллында сюелиб-сюелиб, юслерине да итле юре, юйден адам чыгъарын сакълайдыла. Юйлени иелери терезеден къараб бу насыбсызланы кёрселе, кёбюсуне джашыныб къаладыла, бир къауумла да къалгъан-булгъанларын чыгъарыб узатадыла, башхалары да ала элтген затчыкъланы тинтедиле.

Фрида да, къалгъанла да хар нелерин къыстырыб, джашырыб кюрешедиле. Алагъа айыб джокъду: къазауат баргъанлы ишлегенлери бары ары кетиб турады. Кеслери да он джылны мындан алда былайда ачлыкъ сынагъанлары амалтын бу ач адамладан къоркъадыла.

Гокка анасыны аяблаб къысхан кашемер джаулугъун бериб, бир сары къаб алды. Тётка Марьяны челегинде аны биширир ючюн (бу челек бла суу да алады, ичинде джукъ да биширеди) Гокка Фриданы бачхасында къаурала джыяргъа кюреше айланганын Фрида кёрюб:

— Бизде хар ким къаураны кесини бачхасында джыяды, киши бачхагъа кирмейбиз. Мен от этиб, плитада орун къалса, челегинги салырса,— деб бурнуна ургъанча этди.

Гокка къучагъында къаурачыкъланы ийилиб джерге салыб, тётка Марьялары таба кетди. Бу тиширыу къолундан келгенча Гокка бла анасына болушуб кюрешеди. Аны эри алтмышджыллыкъ дядя Вася бла онбешджыллыкъ джашы да кесича халал джюреклидиле.

Спецкёчгюнчюле бери келген кюнлерини ючюнчю кюнюнде эки баракда экеулен ауушдула: бир къарт бла бир сабий. Элни къыйырында къарачай къабырлагъа деб берилген дуппурлу джерде орун алыб бу экиси башладыла. Кёб турмай, былайы тарлыкъ этиб башларыкъды...

Джашаргъа Не да этиб джашаргъа деген дыгалас бла къарачайлыла кѣлеккелеча айланадыла. Бетлеринде къан ышанлары къалмагъанды, чачлары замансыз агъаргъанды.

Гокка бла Халимат ишни юсюнден колхозну тамада-сына туберге оноулашдыла. Ол, Волынкин Гавриил Яковлевич, мордвинди, эде аны бек махтайдыла. Джашауну не джаны бла да билген, чекген, адамны джарсыуун ангылай билген адамды дейдиле. Гокка бла Халиматха эс ийиб, тынгылаб:

— Сизни халыгъызыны бек ариу ангылайма,— деди.— Кесим сиз тюшген болумгъа тюшюб чыкъгъанма, энди уа, кѣресиз, колхозгъа башчылыкъ этеме, ёлмеген къул алтын аякъ бла суу ичер деб меничалагъа айта болурла. Колхозубуз бютеу республикада иги колхозланы бирине саналады. Хар неден планыбызны артыгъы бла толтургъанбыз, бизге алайсыз боллукъ тюлдю... Сизни усталыкъларыгъызыны юсюнден айтсам, мени не райздравотделге, неда районогъа сѣзюм ётерик тюлдю, бу зат комендантны къолундады. Колхозда бусагъатда шекер чюгюндюрню джыйыу барады, барыб ишлерге кюрешсегиз... Тюнене колхозну правлениеси джыйылыб, сизден хар юйдегиге бешишер кило арпа ун берирге оноу этгенбиз. Къарыуубуз алайды. Ма сизни юлюшюгюз,— деб джазыб экисине эки къагъытчыкъ узатды.

Гокка бла Халимат чюгюндюр бачхагъа баргъанларында, барыны юслеринде мамукъ габрайлары бла тиширыула мазаллы чюгюндюр кирени тѣгерегин алыб, бычакъла бла башларын ариулай тура эдиле. Барыны аякъларында кирза чурукълары.

Гокка бла Халимат да аланы орталарында чѣгеледиле. Бычакълары уа джокъду. Шекер чюгюндюрню джашауларында кѣрмегенлери хакъды.

Эки тиширыу бычакъларын экисине бердиле. Джарылгъан эринлеринде аз ышарыулары бла тиширыула бары ишни тохтатыб, бу экисине къарайдыла. Бу кѣзюуде былайгъа, атыны джюгенин алыб, бир уллаяракъ тѣртсандыкъ эркиши келиб саламлашды. Ол бригадир Пахно болуб чыкъды. Къарыусуз кийинген кѣчгюнчю тиширыуланы тюрт-мюртлерине мыдах кѣзлери бла биразны къарады. Сууукъ аяз ийиреди.

Бригадир шинели болгъан суюмлю тиширыуда къарамын тохтатды. Хирург тиширыу келгенди деб эшитгенди. Сууукъдан къызаргъан къоллары бла, чюгюндюрню та-

бына тюшалмай, ариуларгъа кюреше тургъан Гокканы артыкъ да джазыкъсына, «хирургну къолларына бу тукъум къыйынлыкъ джетергеми керек эди» деб джюреги къыйналды.

Къарачай тиширыулары бири чюгюндюрню зыгъырын ариулаб, ашаб тебреди:

— О-о, къалай татлыды! — деб ол алай айтханлай, бары да ашаргъа мыллык атдыла.

Элден тиширыула алагъа джазыкъсыныб къарайдыла.

Чюгюндюр, чыммакъ акъ чюгюндюр, керти да татлыды, алай а не зат эсе да бир татыусуз заты да барды — чий болгъаны ючюн болур. Гокка бир къабыб кёргенден сора ашамады. Къалгъанлагъа да:

— Ашамагъыз, хатхугъузну бузаргъа боллукъду,— деди.

Анга тынгыламай ашайдыла, чюгюндюрлени къоюнларына, хурджунларына сугъуб дыгалас этедиле. Бир тебеден бир тебеге айлана тургъан Пахно, тиширыулары чюгюндюр урлагъанларын кёрмегенча этгенин Гокка да, Халимат да ангыладыла. Тиширыула уа юдегилерине бюгюн къабарыкъ элтирикдиле...

Гокка бла Халимат ызларына бирер чюгюндюр да алмагъанлай къайтдыла — алкъын аланы бир аякълары анда, бир аякълары мындады...

Кесини сууукъдан буюкъгъан, сыдырылгъан, кесилген бармакъларын джолда эслеб, Гокканы джюреги ачы чанчды. Хирург! Бу усталыкъны ол къалай суйюб алгъан эди, къалай джанын бериб да ишледи. Къралда врачла, артыкъсыз да хирургла джетишмей тургъанлай, ол чюгюндюр ариулаб келеди...

Халимат да, Гокка да сёлешмей, ич сагъышларына кетиб келедиле. Гокка имбашларындан погонларын джыртыб-джыргыб алыб, хурджуна салды. Аны алай кёрюб, Халимат аллына атлаялмай, сын болду.

— Меннге алай къарама,— деди Гокка,— Мен бу погонлары къанымы, джанымы аямай алгъан эдим, былайда уа ала джукъ да тюдюле. Урушну къатына бармагъан комендант мени погонларымы учуз этиб сёлешеди. Ма бу къоллагъа да бир къарачы, была хирургну къолларымыдыла?! Ол къолла бла уа мен джюз-джюз джараланы джанын къалдыргъанма. Бусагъатда, билемисе, къолла меникиле болмагъанча, кесиме алай кёрюнеме. Къолларымы да сыйыргъандыла мени! Къолларымы да! — деб, джыламугъу тамагъына тыгъыла айтды.

— Киши кьолла! Билемисе, ол бир кюн Фриданы джашчыгъы Шурик меннге не айтханды? «Ордени болгъан бандитге къара!» — дегенди.

— Бизге ол ат аталгъанын билеме, джакълар адамыбыз а джокъ — дей, Халиматны кёзю Гокканы чурукъларына джетди: ала букъудан чыммакъ агъаргъандыла, Халиматны сахтиян тигилген уюкълары да алайдыла

— Курортха келтирмегенлерин барыбыз да биле эдик, алай болса да, биз ёмюрюбюз ийнаныб тургъан Тюзлюк къайры думп болуб къалды?! Бизге быллай артыкълыкъ нек джетди? Бу соруула башымдан кетерге унамайдыла, — дей, чюгюндюр джюкленнген арбаны орамда арбачы асыры бек чабдыргъандан чюгюндюрлени чартлаб-чартлаб букъу джолгъа тюшгенлерин кёрюб, арбачыгъа кычырды.

— Къралны аллында тургъан адамдады иш! — деди Халимат.

— Бу затны Сталин билмей къалмагъандымы дейсе? — деб, Гокка тохтаб Халиматха къарады.

— Да кърал тамада билмей къалай боллукъ эди?!

— Сагъыш этсенг алайды, алай а бу бизге тюшген кыйынлыкъда Сталин терсди деб айтыргъа тилибиз бурулмайды. Юч джыл чакъланы мен Сталин ючюн джанымы берирге хаппа-хазыр болуб айландым, — деди Гокка.

— Бизни насыбсызла уа Сталинни хапары джокъду ол билсе ызыбызгъа къайтарлыкъды деб сакълайдыла

— Не кючюбюзню да бир къабын гырджын излеуге беребиз, неда этиб джашаргъа деб. Не ючюн джашаргъа керекбиз, аны сагъышын а эталмайбыз. Бизни идеалыбыз сыйырылды, суйген ишибизни табмайбыз, суйген тауларыбыздан айырылдыкъ. Эт адамларыбыздан хапарсызбыз, мен суйген адамымдан да айырылгъанма. Биз энди тюненеги адамлабыз, да сора джашаугъа илиниб нек кюрешибиз да?!

— Мен анам бла Разият ючюн джашаргъа кюрешеме, — деди Халимат.

— Да ма барыбызны да аллай бирер сылтауубуз барды, — деб энтда сёз башлады Гокка. — Ол бараклада чотну кёремисе? Адамла асыры тардан бир-бири юсюне къаланыбдыла. Къартла, сабийле, эркишиле, тиширыула сууукъ полда кыжгъыл болуб турадыла. Печде от этерге отун табылмайды, къамиш оургъа къарыуу болгъан адамгъа резин чурукъла табылмайдыла. Неден да ачы

кёрюннген а неди десенг, бизникилени джайылыб садакъя джыйгъанлары. Ишни суйген, ёмюрде араларында садакъячы джюрюмеген адамладыла дерик тюлсе алагъя,— деди Гокка, джюреги кюе.

Сейир неди десенг,— деб кьошду Гокка энтда,— бизни не бек тебледиле эселе да мен энтда кесими адамгъя санаб турама.

— Ол сезимни бизден сыйраллыкъ тюлдюле,— деб Халимат башха сёзге кёчдю,— Разият бла мен нени ауушдурургъя билмейбиз, мени бир чепкениме кьупкьуру бир къяб бериб кьойгъандыла.

— Мени уа ауушдурурлай кийимим джокъду,— деди Гокка,— мен тели, урушха кете тебрегенимде, кьонакъягы барыб къяйтырыкъяча, бютеу затыбызны барын Микоян-Шахарда фатарыбызда кьоюб кетген эдим. Кемисханни бир затчыкъларын алгъанма, алай а аны кесине сакъларгъя керекди.

Халимат келе тургъанлай, бурулуб Гоккагъя кёз джетдирди: бютеу къярачайлыланы бетлерича бети кёгерибди, узун къяра кирпичлери бла кыйылгъан къашлары айырылыб кесгин кёрюнедиле. Джулдузу болгъан картусуну тюбюнден къысха къяра чачы, сууукъяда къызаргъан кьулакълары кёрюнедиле. «Къалай арну келише эдиле Аслан бла бу!» — деб кёзюне кёргюздю Халимат, аякълары букъугъя бата. Кесини уа алаша сюегин, юсюнде къысха къатапа палтончугъу артыкъ да гитче кёргюзеди. Къуру да токъ бети азыб, аны юсюнде базыкъ эринлери болмаса, джукъ кълалмагъанча алайды.

Джолну узуну, арбала букъуну кьобара, чюгюндю ташый, чепкен сокъгъанча ёрге бла энишге джюрюйдюле.

Фриданы юйюне джетгенлеринде:

— Суйсек, суймесек да ишни юсюнден комендантха тюберге керекбиз. Мен анама бир джукъ къябдырайым да сора сеннге барырма,— дей, Гокка арбазгъя бурулду.

— Мени юсюнден не айтыры белгилиди, Гокка, бандит устазны школгъя ким аллыкъды! Сени юсюнгден а сёзюн эшитирбиз, врачла табылмай тургъанлай, сени былай къалай тутарла,— деб Халимат джолуна кетди.

Хар юйдегиге бешишер килограмм арпа ун, кёкден тюшгенча, байлыкъ болуб тюшгенди, алай а отун болмай инджиледиле — сууукъ ачлыкъдан артха кълалмай джунчутады. Хабибат тонуна чырмалыб, биягъы биченде джатыб тура эди. Столда бир тузланган агурча бла бишген гаккыны джартысы. Ол Гокканы юлюшю болуб

сакъланады. Быстыргъа кысылыб а — ун! Уллу байлыкъ!

Гокка бусагъатда комендантха барыб, алайда къа-мишге джетиб, бир джукъ джыялыб, гюттюле биширалсам деб кълуне келди. Эсине Фриданы айтханы тюшдю: Гоккалада патефонну къргининде, тирменчи азербайджанлы аны ун бериб аллыкъ эди деген эди. «Тирменчиге тюберге керекди»,— деди.

Гокка бла Халимат Кузнецовгъа баргъанларында, ол конторунда ёрге бла энишге бара тура эди. Эшик юсюнде уа бир къарачай джашчыкъ юсюнде да ичиклерине джетген мор къапталы бла сын болуб. Джашчыкъны бети джыламукъ джугъу. Джауорун сюекчиклери ёрге-ёрге турубдула.

— Бу джолдан сора мен сени тюрге ашырсам кёрюрге къобустаны къалай урласанг да! Къора кёзюмден! — дегенинде, джашчыкъ окъча чартлаб чыкъды

— Сизге уа не керекди менден? — деб бу экисине хыны кёзлери бла битди. Аны бетинде кызыл гамгъала тегюлгендиле, биягъы бурун къанатлары керилгендиле

— Биз ишни юсюнден келгенбиз,— деб Гокка алай айтыр-айтмаз, комендантха от тюшдю..

— Ишми?! Иш барынга да бирди, бир! Сабаннга барыгъыз да ишлегиз, ма олду сизни ишигиз! — Ана..

Гокка кесин тыялмай:

— Не тукъум тилде селешесиз бизни бла?! Биз алкъын адамлабыз, адамла! Сизге адамгъа келгенча келгенбиз Врачла джетишмейдиле, мени не районнга, не Фрунзеге ийигиз да ишлеме къоюгъуз, мынга да, сиз эркинлик берсегиз, школда орун табыллыкъды. Оноу сизни къолугъуздады,— деди.

— Ма ол сеbebден мен кесим суйгенча этерикме! Кесим! Мени уа бусагъатда сени хамхотунгу бузарым келеди. Районнга барыб ишлергеми излейсе, къралгъа дуняны хатасын этиб келиб?! Не-е? — деб кесин къюдюрген кибик этди.— Киши республиканы ара шахарына барлыкъ эдинг, алаймыды? Анда сенсиз да джашаялыкъдыла, сен а бар да джер къаз! Кёрюб зат этиб болмайма бу чирик интеллигенцияны. Кёресе, кесин адамгъа санаб келгенин меннге! Болмагъа эдинг адам, сен бандитсе, бандит! — деб Кузнецов кесин тыялмай, къалтыраб селешеди. Аны халы ачыды.

— Къой, кетейик, кел,— деб Халимат Гокканы эшик таба тартды.

Ма бу болумда да мен адамлыгъымы юсюмден

атмам, сен а джаныуарса да джаныуарса! — деб Гокка да кесин тыялмай айтыб, эшикге атлады.

— Тохта, мен ким болгъанымы сизге кѳргюзюрме КПЗ ишлетгенлей, аны ичине чынг алгъын сен тюшерсе, бюгюн сени атар джерим болмай кыйналама,— деген сѳзле Гокканы ызындан ташлача кыуолдула.

Гокка асыры ачудан кыалтырагъанын тыялмай барады. Экиси да шумдула. Бу кѳрген, эшитген затларыны юсюнден сѳлеширлай сѳз табмайдыла.

— Кел суу ызына энейик, бу сыфатда мен анамы кѳзюне кыараяллыкъ тюлме,— деди Гокка. Экиси да тыгъырыкъ бла суугъа тюшюб, Чу сууну таза толкыунларындан кѳз айырмай биразны сюелдиле. Бусагъатда аланы кѳз алларында туугъан Кыобанлары бара тургъанчалы...

Сууну аргы джагъасында, Кыыргызыда, орус стансе узунуча орналгъанды. Анда суу агъачла бла Чудан суу алыргъа келген тиширыуланы да эследиле. Кыарачай лыланы ары да келтиргендиле дейдиле. «Асланны анасы анда эсе уа» деб кѳлюне келди Гокканы, алай а не келсин, кѳпюрден атларгъа эркинлигинг джокъду.

Халимат суугъа кыаурачыкъланы ата да, ызларындан кыарай:

— Кузнецов мурдарчады, аны кыайдан да табхан болурла? *Комендантла бары да мунучадыла деб ийнанмайма мен, бизни насыбыбыз тутмагъанлыгъыды ансы. Аны кѳзюне тюртюлмезге кюреширге керекди,— деди.

— Мурдар кыаны уа барды, мени сейирсиннгеним, кыайдан чыкыгъан болур аллай адам? — деди Гокка.

1937—1938 джылла, кыуру тилчилени тюл, мурдарланы да туудургъанларын не бу экиси, неда башхала алкыын ангылаялмагъандыла. Джашы атасыны юсюнден тил этгенди. Адамланы джюреклеринден огъур кетиб, аны орнун бир-бирине ийнанмау алыб тохтагъанды. Аталарыгъыз халкыны джауларыдыла деселе, Гокка бла Халимат да аталарына арт бурлукъ эдиле. Совет властны, Сталинни аты бла айтылгъан сѳзге ийнанмакылыкъ алай уллу эди

— Аны кыайдан чыкыгъаныны сагъышын этер кюнюбюз кыайда. Сууукъдан ѳлебиз, кюн джылтырагъанлыкыгъа джылыу джокъду, кел кетейик,— деб Гокка суудан кыарамын айырды.— Мен бусагъатлай тирменчиге барыб, ол патефонну аллыкъ эсе, сорургъа керекме. Ачха

кесегиме къамиш табарыкъ эсем да сорууларгъа излейме. Сизни насыбыгъыз, сиз джашагъан юнню неси от этмей болмайды да сиз да джылынасыз,— деди Гокка.

— Отун юлюшюгюзню къошугъуз,— деб билдиргендиле бизге,— деди Халимат.

Кюн кюнортадан атлагъанды. Экиси да ызларына къайтдыла.

— Кемисханны юсюнден бир хапар келтирлик болур деб, анам мен эшикге чыкъгъаным сайын сакълаб турады Алай а къайдан табайым, айт. Къайда атыла айлана болур къыз тиширыу ачхасыз, артыкъ кийимсиз.

— Билмейме не айтыргъа да, джюрегим джара табханды, кесибизни унутханма. Бизникиле, сагъыш этчи, садакъа джыйыб айланадыла, эркишилерибиз а фронтда! Хар кюнюне бу къырылыб баргъанлары уа? Ёлюкню къабыргъа тиширыула саладыла! Гокка, джаным, мени энди тѳезерге чыдамым джетмейди...

— Бир къауумла, урушда адамларына келгенлей письмола ийиб, энди аладан болушлукъ сакълаб турадыла. Алай а ма мен урушда болгъанма, адамларыма уа не хайырым?!

— Ол больницалада, юйледе атылыб къалгъан ауругъанларыбыз а? Ды-ды-ды-ды, биз ташдан ишленмеген эсек къалай тѳзюб турабыз ол ачылагъа? — деди Халимат.

— Ол ауругъанла ёлюмге аш болгъандыла.

Сууукъдан джыйырылыб барадыла. Ноябрьны арт кюннюю аязы бетинги чимдеб юзеди. Кюнню джылтырагъаны сууукъну хорлаялмайды.

Комендантны къычыргъаны бусагъатда да Гокканы къулагъындады. Андан тарыгъыб джазар джеринг а джокъду — письмоланы барына къараб ашырады деб мында джашаб тургъанла алай айтадыла.

Элни экиге юлешген джаппа-джангыз орта орамгъа чыкъгъанларында:

— Ары къара, ары къара терек джанына! — деб кѳргюздю Халимат.

Гокка Абидатны кѳрдю. Терекге къысылыб, юйден кѳзюн алмай тура эди. Была экиси да туракъладыла Арбаздан Абидатны къызчыгъы чартлаб чыгъыб, анасына нени эсе да бериб, башха арбазгъа сугъулду. Бирси юйден Абидатны бирси къызчыгъы чыгъыб, ол да анасына нени эсе да узатыб, башха юйге кетди.

Гокканы эсине Абидатны эри Абдулкерим тюшдю

Ол агъач уста эди, неси да джетишиб джашаучан эди. Кёбден бери къазауатдан аны письмосу джокъду.

— Кюн сайын бу затланы кёрюб тургъандан эсе, ёлген кёб да игиди,— деди Гокка. Джашау алагъа андан да ачы «саугъала» хазырлагъанын Гокка билмейди.

Барадыла. Шум болуб, биразны барыб:

— Пух джаулугъуму ауушдуралсам дей эдим,— деди Халимат.

— Кел, тирменчи Хайдаргъа барайыкъ да патефонну да, джаулукъну да алса кёрюбюз, колхозну унун аямай берлик болур,— деди Гокка.

Мында джашаб тургъан адамла къоркъуб, кеслерин къысдыргъандыла, кёчюрлюкдюле деген хапар да басар ташларын танытдырмай тутады. Машокла бла сухарла къатдыргъандыла, чемоданларын, тюйюмчеклерин хазыр этиб тутадыла. Малларын-мюлклерин а таукел этиб саталмайдыла. Джангы келген спецпереселенецледен багъалы затланы уа учуз-учуз аладыла: сагъатланы, джюзюклени, сыргъаланы, бууунлукъланы. Джыйырма бла алты джылны ичинде бир джерде орналыб тюкленирге мадар табмай, юле-юйдегиле кау-куу болуб айланганларын была бек ариу биледиле, кеслерини юслеринде чекгендиле. Была алкъын билмеген бир зат барды — къуру колхозла къурауну юсюнде юч миллион адам къырылгъанды.

Хайдар экиине эки челек нартюх ун бериб, патефонну да, пух джаулукъну да алды. Бир кёзюуге дери ашарыкъны къайгъысы шош болду.

Гокка бла Халимат энди къамишни къайгъысына кирдиле. Мында джашагъан эркишиле къамиш оруб, кюлтечикле этиб сатадыла. Багъаны уллусун излейдиле. Не мадар — джюз кюлтечикге Гокка ачхачыгъыны барын да, Кемисханны габардин пальтосун да бериб алды. Алай бла ашарыкъны, отунну къайгъысы бир кесекге дери тохтады. Бу къайгъы тохтаса, башха къайгъыла джюрекни саудан алыб кююучандыла.

Кече кетерге унамайды. Къачхы сууукъ кечени узунлугъу, къарангылыгъы ёмюрде бошалмазча алай кёрюнеди. Гокка джукълаялмай ары бла бери айланса, тюблериндеги бичен джыр-джыр эгеди, анча сайын анамы уятама деб къоркъады. Алай а бош къоркъады: Хабибат джукъуну эртде унутханды. Джаны ичинде къалай тукъум тура болур — къабарыкъны сылтаула бла кызына аяб,

ашамагъанча турады, джукъусу уа тасды да тасды Джашы Харунну, къызы Кемисханны, ёлюсю къайда эсе да атылыб къалгъан эрини сагъышлары аны бошаб барадыла,..

Гокка да джукъалаймайды. Сагъыш башын баса келиб, Чаул элде сабий кюнлерине джетди. Биринчи классда «Интернациональны» ана тилде юреннгенлери эсине тюшдю. Бу гимни магъанасын гитче къызчыкъ Гокка кесича ангылай эди: къайда эсе да бир узакълада бир джарлы къауумгъа кыйыныкъ, артыкълыкъ джете тургъанча, Чаул элде джашагъан гитче къызчыкъ Гокка къарыуундан келгенча алагъа болушургъа керек болгъанча ангылай эди. Бир джолда уа Германияны ишчилерине болушлукъгъа ачха джыйгъанларында анасындан тилеб алыб, джыйырма капекни къууанч тыбырлы болуб берген эди. Школгъа бара да, андан келе да сабийле «Интернациональны» джырлаб джюрючен эдиле, сёзлерини магъанасын айыралмагъанлыкъгъа, ала ол джырда иги затла айтылгъанларына джюреклерин бла ийнаныб эдиле. Пионерле болгъанларында да джангы джырлагъа юрегдиле: «Ильич ёлгенди, алай а къазауатны ахырына джетдиррге бизге осият этгенди» деген джырны да Гокка кесича ангылай эди. Лениш айтхан джарыкъ джашау ючюн къазауатны Гокка да этсрге керекди, алай а къалай тукъум?

«Пионерле-аллахха аз ийнанганла» деген джыр а? Гокка аны джангы джырлаб келгенинде анасыны урушханы бюгюн да эсиндеди. Аны энди джырласанг, школгъа иерик тюлме деб тохтагъан эди. Хаман да орусча джырлагъанлары себебли Гокка джырланы магъаналарын билмей эди, ёзге, джырлай эдиле, джырлай эдиле. Джыр бла бирге ёсген эдиле. Джыр халкъны къазауатха да къобарды.

Биягъы Аслан кёзюне кёрюндю. Бир элде, бир классда окъуб, бир-бирин гитчеликден биле эдиле. Чыбыкъ кибиб къалай ариу санлы эди ол! Гоккагъа суймеклиги аны бетине нюр тёгюб туруучан эди, алай а Ата джуртха суймеклиги неден да уллу болуб, анга джау чабханында къобуб кетиб къалгъан эди. Асланны къалын къара чачы, кюле тургъан ала кёзлери, аз муккуруракъ бурну, ол огъай бетинде гитче сепкилчигине дери кёзюне кёрюнюб, Гокка тыхсыды.

— Къызчыкъ, аман тюш кёреми тураса, уян да башынгы таб салчы,— деди анасы

Аман тюш огъай, Гокка насыблы кюнлерине къайтыб турады. Ма, юсюнде акъ кофтачыгъы, бойнунда кызыл галстукчугъу бла Чаулну ташлы орамында къууанчы ичине сыйыналмай барады. Сабийлиги, джашлыгъы, джыр бла бирге ётгенди. Халкъны бюгюнню кыйынлыгъы сыйынырча джыр а табыллыкъмыды?!

Къурч бетли эртден терезеден къарады, Гокка да кирник кысмай тангын атдырды. Кечени узуну алгъыннгы джашауу бла «джашаб» туруб, эртден аны бюгюнню джашаууна, джалан орундукъгъа, сууукъ юйге къайтарды. «Къобуб, от тамызырмы эдим», — деб кёлуне келди, алай а эртдеден от этсе, ингирге юйню джылыуу къаллыкъ тюдю. Кийимлеринден сууукъ ётюр барады. «Мен, аскер джашаугъа юренген адам, былай сууукъ-сурагъан, анам а къалай тёзе болур», — деб кёлуне келди. Ол алгъыннгы джашауунда «джашаб» туруу къалай насыб эди! Анда сууукъдан да юшюмей эди, ангылашынмагъан зат да джокъ эди. Кёзлерин энтда кысды, алай а ол джашауну кёз туурасына «къайтаралмады...» Сууукъ «къайтарыгъа» къоймады. Бир кесек «анда джашаргъа уа» къалай бек сюе эди...

Мында джашагъан эски спецкёчгюнчюле айтханнга кёре, къарачайлыланы быладан узакъ болмагъан хоншу элlege — Каракуруз бла Шортюбеге да келтиргендиле. Ол элlege дунганла джашайдыла дейдиле, ала къачан эсе да бир заманлада Къытайдан кёчюр келгендиле, дейдиле. Асланны адамлары, Кемисхан анда эселе да ким биледи, «Трудовикден» чыгъаргъа жангы спецкёчгюнчюлени эркинликлери джокъду.

Юч къарачай тиширыу комендантны джумушчулары болуб турадыда. Хоншу элlege барыб келирге комендант алагъа эркинлик бериученди. Ала ол эки элге тюркенге къайдан болгъанларын билдиле, алай а аланы ичинде не Кемисхан, не да Асланны адамлары джокъ эдиле. Гокка НКВД-ни район бёлюмуне, аланы излерге тилек къагъыт берди, алай этерге эркинлик барды.

Спецкёчгюнчюлени ичинде ауругъанла асламдан аслам болуб тебретиле: ачлыкъдан, тарлыкъдан, хауаны тюрленнгенинен ауруйдула.

Къарт фельдшер Василий Андреевич кеси билмеген затны Гоккагъа сорур керекли къалмайды, ашарыкъ-ичерик бла болушалмагъаны ючюн да Гоккадан кечмеклик излейди.

Декабрь сууукъду, боранлыды. Гокка бла Хабибат,

хар къамиш чёбно санаб салгъанча, отну алай тамыз-адыла. Джылыу джокъду: юйню саман къабыргъалары кърау тартыбдыла. Челекде биямукъча бир зат этедиле, плитада да арпа гюттюлени къатдырадыла. Бу ашарыкъ алапат ашарыкъгъа саналады.

Тётка Марья бу экисин бир кюнню да унутмайды: не узун къошунчукъ бла сют, неда тузланган къобуста келтириученди, бир-бирде уа ётмек кесек да узатыучанды.

Ишсиз турууу Гокканы башын суугъа атдырыгъа джетдиреди. Бош айлана юренмеген адам не этерге билмейди, алай а бир джары да джол джокъду.

Кёчгюнчю къауумну ичинде, бомба атылгъанча, бир хапар чыкъды: урушда джашы Магометден Баладжаннга письмо келгенди. Анасы да къарнашчыгъы Борис да Къарачайдан узакъгъа нек тюшгендиле деб, къайгъылы сорады. «Мен а сау-эсенме, энтда бир кере джаралы болуб, сау болуб, ызыма, бёлегиме, къайгъанма», — деб джазады капитан Магомет. Андан ары письмода ол къатыны Клава бла джашчыгъы Владимирсизни бла нек тюлдюле деб сорады.

Къарачайлыла былайгъа тюшгенлей огъуна урушда адамларына эрлай письмола джазгъан эдиле, алай а аланы бери зор бла кёчюрюб келтиргенлерини юсюнден письмода бир сёз да джазылмагъанды — эркинлик джокъду. Ол себебден, фронтдан келген письмоланы барында да соруу...

Гокка уа Асландан письмо алмайды. Джашауда таянчакъ излеб дыгалас этеди. Не этерге, къалай кечинирге керекди? Алай а бу соруулагъа кишини джууаб этер акъылы джокъду — келтирдиле да къотардыла, унутдула да къойдула. Гокканы джашаугъа байлагъан анасы бла Асландан бир хапар чыгъыб къалса уа деб дыгалас этиудю. Анасы кёбюсюне джатханлай турады — ачлыкъ, суукъ, джюрек къайгъысы аны къарыусуз этгени амалтын Гокка аны джанына къоркъгъанлай джашайды.

Иш керекди. Адамны аджалдан алыргъа къарыуу болгъан къолла боппа-бошуна турадыла. Ким биледи, ол къолла керекли ма бусагъатда ким болса да биреу дуниядан кетиб бара эсе уа?! Алай а не этгин, комендантха учу-къыйыры болмагъан эркинлик берилгенди, ол Гокканы кишенлеб тутады. Акъылы джарты адам кесим айтхан деб турады деб Гокка Пушкинде да окъугъан эди былайда уа кеси да кёрдю. Билими, окъуу болгъан адамла комендантны къанлы джауларыдыла

НКВД-ни районда бѐлюмюне письмо джазармы эди? Айхай, комендант билликди, билсе уа Гоккадан бошаргъа сылтау табхан анга къыйын тюлдю. Ол заманда анасы къалай болур?! Таукел эгиб, районнга баргъан мешина бла районнга джетиб къайталса эди — андагъыла бары да кузнецовла болмазла. Алай а джашаб тургъан джеринден тышына чыкъгъаны ючюн тутуб тюрге атаргъа боллукъдула, районну тюремеси барды. «Къачаргъа излегенди» деген статьяны джабышдырыб, каторгагъа ашырлыкъдыла.

Гокка юйден чыгъыб, Халиматха атланды. Джолда аны ызындан, бир ат джегилген арбачыкъ бла Гавриил Яковлевич джетиб тохтады. Гокка анга кесини сагъышларын айтды.

— Сени болумунгу мен бек терен ангылайма — хирургла джетишмей тургъанлай, сен ишсиз айланаса. Мен бу эки-юч кюнде районнга барлыкъма да райздравотделге бир кирирге, ала сени НКВД-ни юсю бла районнга алаллыкъ эселе, хапар билirme. Кесимде... Кесимде колхозда уа сабий садны тамадасы бир айдан декрет отпускагъа чыгъады, айтыргъа тилим да бурулмайды, алай а аны орнуна алыргъа боллукъ эдим, — деб врачха бу къуллукъну теджегени ючюн джунчуй, планшетине ийилди. Блокнотун чыгъарыб, нелени эсе да джазыб, Гоккагъа къагъытчыкъны узатды. Ол кладовщикни аты бла, Гоккагъа юч килограмм будай ун (будай ун!) берирге деб джазылгъанын окъуб, Гокка Гавриил Яковлевичге кѐзюн кѐлтюренинде:

— Къайгъырмаз, сен тилемегениликге мен болумну билеме, колхозда да къарыу азды ансы, — деб джюгенлени къымылдатыб, атны джолгъа салды.

Джер бузлабды. Къар джаумагъанлы иги кесек болады. Мында джашаб тургъанладан орамда бир джан къымылдамайды — сууукъ хар кимни юйге джыйгъанды. Къарачай тиширыулары, сабийлени уа кѐрлюксе. Ала, итле ызларындан къууа, арбазладан къачыб чыгъадыла, неда чалдышлагъа бугъуна, итледен джашыртын юйлеге кирирге дыгалас эте айланадыла.

Гокка шинелини этеклери джел эте барады. Картусуну тюбюнде къулакълары ачылыб, чюгюндюрча къызаргъандыла. Ит юрген таууш бла джелни сызгыргъаны Гокканы джюрегине бир тукъум бир къатылады.

Гокканы аллында юйню арбазындан къычырыкъ этиб, чартлаб бир къызчыкъ чыгъыб, Гокканы бутларына

чырмалыб тохтады. Аны ызындан, джыланнга ушаш башы бла бир къара ит да къууб джетиб, къызчыкны сермерге кюреше, тохтамай юреди. Сууукъдан кѣм-кѣк кѣгерген къызчыкны бир кълчугъунда Гокка эки гардошчукъну эследи.

— Къалайда джашайса? — деди Гокка ийилиб. Къызчыкъ итден асыры къркъгъандан сѣлешалмайды. Гокка аны арыкъ кълчугъун кесини кълунда джылыта, алларында баракга кирди. Аз-буз джылыуу болгъан мазаллы орус печни тѣгерегинде адамла кыжгъылдыла: бичен кесеклени юслеринде къртла джатадыла, сабийле айланадыла. Тиширыула не эте эселе да ары-бери кымылдайдыла. Гоккагъа киши да эс бѣлмеди. Ол алыб келген къызчыкъ а полда адамланы юслери бла атлай барыб, джатыб тургъан къртха кълундагъы гардошчукъларыны бирин узатды. Къызчыкны ол къртдан ѳзге кишиси болмаз эди.

Гокка келгенича сансыз чыгъыб, Халиматха барыуун кълуб, не эсе да анасына ашыкъды. Анасы тобукъларын хатхусуна тиреб, биягъынлай джатыб тура эди. Бу мазаллы орундукъда биченде джатыб тургъан анасы Гоккагъа джумдурукъчукъча бир кѣрюндю. Алкъын чырайын тас этмеген, ариу сюекли анасы кълайдады? Кълсха заманда бети джыйырылыб кългъан, чачы агъаргъан бу тиширыу Гокканы анасына ушамайды..

— Ишни юсюнден районда хапар билirme деди председатель,— дей, Гокка анасыны аякъ джанына чѣкдю Хурджунундан кългъытчыкны чыгъарыб,— будай унга,— деб кълшду.

— Биз кесибизчаланы кълуб кетиб, бир джерде да насыблы боллукъ тълбюз. Былайдагъыла ачдан кълрыла тургъан заманда биз барыб кълайда эсе да гырджын кълалай кълбарбыз?! Бирге ѳлсек керекди,— деб, Хабибат бирден эки болмазын билдирди.

— Ашыкъма, анам, ашыкъма, районнга кетерге бизге алай эркинлик бериб къларыкъдыла деб мен айталмайма Эшта, Кузнецов сау болуб, усталыгъы болгъан адамлагъа иш чыгъарыкъ болмаз. Майна, урушну сакъаты инженер Ахмат къларауул болуб ишлейди, физикадан окълутуб тургъан устаз атыды.

Хабибат Гоккагъа джууаб этмей:

— Мария келиб кетди, мен аны тюз ангыладым эсе эри ауруй болур дейме, сен барыб бир кѣз джетдирсенг эди,— деди.

Гокка челекде суучукъ къайнатыб, анасыны ичин джылытыргъа анга уртлатыб, кеси тётка Марьялагъа кетди.

Дядя Вася хатхусуну онг джанындан тутуб, ынычхай, джатыб тура эди. Гокка тинтиб кёрюб, сокъур ичегиси къозгъалгъанын айтды. Дженгил джарыргъа керекди, алай а къайда, къалай? Дженгил районнга ашырыргъа.

— Сен арбаны хазырла,— деди Гокка быланы джашчыкъларына,— мен барайым да фельдшерден къагъыт алайым,— деб чыгъыб тебрегенлей, Трифониха Гокканы тыйды:

— Галя (Гоккагъа ол алай атагъанды), кесинг эт не этерик эсенг да, Вася джолну келтюралмаз, кёресе, сенден уллу дохтур районда да боллукъ тюлдю,— деди.

— Тётя Марья, мени эркинлигим джокъду, дядя Васяны мычымай элтирге керекди,— деди.

— Сенича дохтурну былай тутханла дуниядан къуруб кетсинле! Мени аллахым, не дыгалас этейим, Вася, сеннге?! Къыркъ джылны сени бла джашаб туруб, сеннге болушалмай къалама,— деб джылады тётя Марья.

Джашчыкъ атны-арбаны хазырларгъа чыкъды, Гокка да фельдшерге кетди. Гокка бла бирге ауругъаннга фельдшер да келди. Гокка неге да къарамай ауругъанны кеси джарлыкъ болур эди, алай а амбулаторияда керекли зат джокъ эди, асептиканы, антисептиканы уа къой да къой. Дядя Васяны арбагъа джатдырыб, тегерегин къысдырдыла. Тётка Марья бла джашы да олтуруб, районнга кетдиле.

Къарачайны къара джылы, 1943 джыл, бошалады. Джангы спецпереселенцлени бир къауумлары урушда адамларындан письмола аладыла, Азияда нек джашагъанларыны юсюнден письмолада соруума деген берилсе да, алай ол соруу джууабсыз къалады — джазаргъа эркинлик джокъду.

«Трудовикде» кюнюне бир ёлюк басдырылмагъан кюн кетмейди. Джолда кыйынлыкъ чегиб, ахырына таяныб келген адамла, мында ачдан, сууукъдан кетиб барадыла, мындача сууукъну уа къарачайлыла кеслеринде кёрмендиле. Сууукълукъ къыркъ градусха джетеди. Гокканы акъылы бла Орта Азияда, Къазахстанда къуру да иссиди деб тура эди, мында уа исси болса бек исси, сууукъ болса да бек сууукъ бола кёре эдим.

Гокка суткада бир кере от тамызады, ол себебден юй джылынмайды. Хабибатны кюмюш джюзюгюн да бир

аякъ гардош бла бир къабха ауушдургъан эдиле. Ауушдурургъа энди джукълары къалмагъанды. Алай болса да Гокка арасы бла кесин аламаг джашагъаннга санаргъа боллукъду.

Къарачай тиширыу ёмюрледен бери да джюн ишлеб келгенди, алай а халы этиб сатаргъа джюн джокъду, экинчи джаны бла уа — мындагъы тиширыула кеслери да джюн ишлейдиле.

Аз-буз аякъ юсюнде туралгъан къартла бла джашчыкъла, сакъат эркишиле не къамиш джыядыла, не колхоз ишге джюрюйдюле.

Бир кюн бомба атылгъанча бир хапар чыкъды: Сталин къарачайлылагъа джетген артыкълыкъны билгенди да, энди ызларына бошларыкъды деб. Бу хапаргъа ийнаныу уллу болуб, адамла не да этиб, ол кюннге дери джашаргъа дыгаласха кирдиле. Алай а кюнден кюннге къабырла кёбден кёб болуб барадыла. Къабыр ташы болмагъан (мында таш джокъну орнундады) тёбечикле элни къыйырында дуппурну толтурадыла.

Гокка бу джангы хапаргъа ийнанмайды. Сталиннге сюймеклиги, ийнаныуу да алгъынча турса да бютеу дуняны пролетариатыны вождуну бир-бир айтханы бла этгени бир-бирин тутмагъанларын айыра башлады 1937 джыл Гокканы атасыны къарнашы Ибрахимни джойдула, не ючюн къоратханларын киши да билмеди 1931—1932 джыллада колхозгъа кирирге унамагъанлары ючюн кулакла этиб, Чаул элден талай юйдегини кёчюрдюле. Ма бу «Трудовикде» джашаб тургъан адамла уа неллай бир къыйынлыкъ чекгендиле!

Гокка логика джаны бла сагъыш эте тебрегенлей Сталиннге ийнамы аны акъылын бир джанына буруб иеди...

Сууукъ джел джауа тургъан къарны келтириб бетинге урады. Гокканы картусуну тюбюнде къулакълары юшюйдюле. Аллында келе тургъан биреуге тюртюлдю. Ол, бешинчи бригаданы бригадири Семен Иванович Пахноду. Пахно тохтаб, саламлашыб, ары-бери бурдура турмай:

— Галя (Гоккагъа энди бары да алай айтадыла) тамбла ингирде бизге келигиз да джангы 1944 джылгъа бизни бла бирге тюбегиз, мени юй бийчем бек разы боллукъду. Сакъларыкъбыз,— деб, Гокка ауузун ачыб джууаб этгинчи, джолуна кетди. Гокка бурулуб, ызындан къарады: төртсандыкъ эркиши, джетмиш джыл болгъан

болур, валенкалары къарда къарала, джигер атлаб барады. Ол Фридадан узакъ болмай джашагъанын Гокка биледи. Узун, алаша юйюю аллында хамамындан бир-бирде бохсураб тютюн чыгъыучанды. Элде бу бригадирни бек джаратадыла.

Элде адамла Гоккагъа ариу кез бла къарагъанларын, суюб селешгенлерин Гокка ангылайды, кередиди. Ала юйлерине да чакъырадыла, алай а юйде анасы инджилиб тургъанлай, къонакыгъа барыб бир маджал зат къабаргъа Гокканы келю бармайды. Бирси джаны бла да Гокка кесин адамла джазыкысынадыла деб къроркъады. Ол энтда кесин адамгъа санайды.

Алай болса да анасындан да эркинлик алыб,— Пахнолагъа барды — бу иги адамны сезюн джерге тюрлююрге суюмеди. Аны юй бийчеси, джашы, келини Гоккагъа бек джарыкъ тюеб, джангы джылны тепсинине олтуртдула. Гокканы юсюнде биягъы кители (башха кийими джокъду), погонлары джокъдула. Кекюрегинде орденин а алмагъанды. Къолу барыб алалмайды. Гокканы бусагъатда болуму бла орден бир-бирине келишмегенлерин биледи, алай а кърал саугъаны сыйын кере билмеклик Гоккада энтда джашайды.

Бу байрам тепсини юсюнде болмагъан аш джокъду, неден да бек джумушакъ будай етмек! Къаллай бир суюсенг да! Тюрлю-тюрлю ичлери бла хычынла, бекрекле! Тузланган агурча, къобуста бла чоюнда бишген гардошла. Мени аллахым, бу хантлагъа бир къара! Гокка былагъа къарамаз ючюн не этерге билмей, дыгаласдады Къарамай а къалай болсун...

Столда графин бла бир баламутка да турады. Аны шекер чюгюндюрден кеслери этедиле. Аны этиб башлагъан мында бир орамны атына уа Баламут орам деб аталгъанды.

Иегили стаканнга къуюлгъан баламутканы Гокка тилине тийирди, къалгъанла ичиб-ичиб салдыла. Ол джангы джылны тосту эди. Адам сез бла айтыб айталмазлай бир ачы Гокканы келиб басыб кюйгъанча болду: не бу келе тургъан джангы джыл, не аны ызындан келлик джылла Гокканы туугъан халкъына кыйынлыкъдан башиха джукъ келтирирча керюнмейдиле. Ма бу байрам тепсини юсюнде Гокканы башы бир тукъум бир тюрлю къуу-шуу болуб къалыб, джюрегинде ышаныу джукъланды. Джыламугъу тамагъына тыгъылды Джангы джылланы биринде Асланны Ростовгъа келгени

да эсине тюшдю... Къысхасы, таула келиб юсюн басыб къойгъанча бир халгъа кирди. «Унутургъа! Болгъан затны барын унутургъа керекме!» — дей, Гокка къолун баламуткасы болгъан стаканнга узатды... Бир тамчысын къоймай ичиб бошарыкъ эди, алай а уятны, айыбны сакълай билген Гокка къолун стаканнга джетгинчи тыйды...

Бу татлы хантладан Гокка эркин ашаялмады — сууукъ юйде ачлыкъ чеге джатхан анасын къалай унутсун!?

Олтургъанладан кечгинлик алыб, Гокка тепсиден къобуб, анасына кетди. Ач къарынны токъ билмез дегенлейми этдиле, къонакъбайла «ананга ала бар» деб Гокканы къолуна джукъ салалмадыла, огъесе, къызгъанчлыкъмы этдиле, къайдам...

Гокка джыламугъун кючден тыя барады. Сууукъ Ай тохтаб анга къараб тургъанча алайды. Айгъа Гокка неге керекди, великге сынайды, Гокка тюнене адам эди, бюгюн а? Бюгюн джукъ да тюдю... Юйледе гитче электро-станциячыкъны мутхуз джарыгъы джылтырайды. «Трудовик» къайгъысы, бушууу бла бирге 1944 джылгъа киргенди.

Фриданы къонакълары болгъаннга ушайды — дауурла эшитиледиле. Хабибат, адетича, сууукъ юйде, джалан орундукъда кирпич къысмай, Гокканы сакълаб джатады.

Гокка ауузундан сёз чыгъармагъанлай, чурукъларын тешди. Анасыны анга къараб тургъанын сезе, бетин андан бир джанына тутады, алайсыз да лампачыкъны тунакы джарыгъында Хабибат эслеялыкъ болмаз эди. Анасыны, кесини аякъларын да бичен бла къысдырыргъа кюрешиб джатды. Кёчюрген кечелеринден бери джукъу Гоккадан къачханды, бир-бирде джокълаб бу ачы джашауну бир кесекге унутурса не бола эди...

Хабибат да уяуду, алай а къызы бла нени юсюнден сёлеширикди, къуру сёлешиу джукъ да бермейди. Хабибатны санларында алкъын къарыу бар эди, алай а къыйынлыкъ къарыуун алыб бошагъанды, кесин тиреялмайды. Кесини баш иесини тёнгеги къалгъан джерде нек къалыб кетмеди Хабибат?! Алай а анга да эркинлиги джокъ эди... Къызына джюк болмай, энди былайда ёле кирсе не бола эди... Джазыкъ Гокканы кюнлери, къабарыкъ излеген бла, Асланнга ючкюл письмола джазгъан бла кетиб барадыла. Гитчеси Кемисхан, къайда атыла айлана болур, саумуду, шаумуду эке деб Хабибат аны сагъышын эте келиб, Чаулгъа кёчеди. Джангы джылгъа

тюбеучюлери эсине тюшдю: юйдеги бары туугъан отджагъагъа джыйылыучан эди. Мажай къойларындан эм семизин союб, Хабибат да андан думияны ушхуурун этиучен эди: джёрме, сохта, хычын, тишлик! Баш-аякъны да туураб, къазаннга ата эди. Боза уа, боза?! Кеси салат салыб, арпадан этиучю бозасын къалай сюйюб ичиучен эдиле. Сора ёлген джарлы кеси гоппан бла бозаны ёрге кёлтюрюб сёз айтыучан эди: «Джангы джыл,— деб башлаучан эди,— къралыбызгъа джангы насыб келтирсин, кърал насыблы болса, биз да боллукъбуз»,— деб биринчи сёзю ол болуучан эди. Кертиси да алай болуб турду, къралда тынчлыкъ бузулгъунчу юйдегиле да рахат джашагъан эдиле. «Алай а, тохта,— дейди Хабибат кеси кесине.— Насыб деген зат бек тюрюлю эди: Совет власть хар адамгъа бирча эркинлик берген эди, джерсизле джерли болгъан эдик, джангы джашаугъа кесибизни бериб ишлей эдик. Бу бары да насыб эди, алай а аны бла бирге джюрегибизде къоркъуу нек джашай эди? Колхозгъа кириу башланганлай къоркъуу башланды, андан сора кеси къыйыны бла джашаб тургъан бир къауумну кулакла деб ашырдыла. Кулак этиб къоядыла деген къоркъуу башхаланы да джюреклерин сенгилчек этиб тутду. Аны ызындан къралны джаулары деб бирле чыгъыб, Чаулда аты айтылгъан бир адамны къоймай сибириб кетдиле. Мажайгъа къоркъгъандан Хабибатны джюреги къалтырауукъ болуб, кечеги шыкъыртха къулакъ ийгенлей, тангын атдырыб къоюучан эди. Мажай къолуна сауут алыб Совет властны джакълагъанлыкъгъа анга да къоркъуу бар эди. Кеппе-керексиз джерге тюз адамланы чарпыгъанларын кёзюбюз бла кёрдюк, не эсе да бир табсыз ишле уа этиле эдиле»,— дейди Хабибат кеси кесине. «Бу затла уа келиб башыма къайдан кирдиле»,— дей, Хабибат къолларын дженглерине сугъады.

Узун къышхы кече, джукъламасанг бютюн да узун кёрюнеди. «Не мадар этсин адам,— дейди Гокка кеси кесине. Сорууну къарангы эрлай джутады.— Мен не зат этейим? Бютеу Орта Азиягъа, Къзахстаннга туюча тёгюлген халкъым не этсин? Эркиши болушлугъу болмай къалгъан халкъымы сабийи, къарты бошалыб барады. Не бла болушсун адам алагъа? Бу ачы терсликге адам не этсин? Бу ачы сюдню этерге кимни къолундан келди? Олсагъатлай комендатурада раманы ичинде тагъылыб туруучу буйрукъ кёзюне кёрюндю. Ол буйрукъгъа кёре

спецпереселенец джашагъан джеринден беш километр чакълыдан тышына чыкъса, джыйырма джылгъа каторгагъа ийиб къояргъа комендантны эркинлиги барды. Джуккаланы Юсуфну алай бла ашырыб ийиб, думп этдиле. Ол, будай башла излей, башха колхозну джерине кирген эди...

Джюреклени бир тукъум бир затха ышандырмай, 1944 джылны сууукъ тангы атды. Бнягъы къайгъы келиб адамланы башларына кирди: бюгюн кюнню уа къалай джашайыкъ? Адам дунягъа джаратылгъан эсе, джашаргъа керекди, джашаргъа къоймай эселе, къалай джашасын?! Джашаргъа къойсала, Гокка джашау эталмаймы къаллыкъ эди?! Урунууну суйген къарацайлыла джашай биллик тюлмю эдиле? Не уа ма бу элде адамлагъа джашаргъа къойгъанмыдыла? Ала кючденбутдан аякъ тирегендиле. Былайдан узакъ болмай Уллу Чу каналны ишлеген, ачлыкъ чеге тургъан полякка уа? Аланы да джашаргъа къоймайдыла. Тёрт джанын лагерь этиб, тегерегин кузнецовла бла къуршоулагъандыла...

Гокка къобуб, от тамызды. Экиси да къолларын печь аллына тутуб джылытхынчы, ичинде къамиш учхун болду. Энтда бир кюлтчикни салыргъа излеб, Гокка кесин тыйды — аямай болмады. Къатхан гюттю бла джылы суучукъ эртден азыкълары болду. Кёблени аллай бирлери да джокъду. Микоян-Шахарда эм ариугъа саналыучу Гокканы бет джууаргъа сапыны, тишлерин джууаргъа порошогу, ауушдуруб киерге кийими джокъду. Кемисханны кийимлерин да ауушдургъандыла, алай болмаса да ала Гоккагъа тенг боллукъ тюл эдиле.

Гокка Гавриил Яковлевичден ашыгъыб хапар сакълай туруб, болмагъанында анга кеси барды. Гокканы кёргенлей, ол джунчугъанында, Гокка аны джолу болмагъанын сезди. Бир уллу терслиги болгъанча, кёзюне къараялмай хапарын айтханында:

— Къыйналмагъыз, Гавриил Яковлевич, мен энтда Кузнецов бла сёлешиб кёрейим,— деди Гокка.

— Кузнецов бизни барыбызны да ууучуна джыйыб тутады,— деб къабыргъадан ол эшитиб къояр дегенча председатель шыбырдаб айтды.— Биз эски кёчгюнчюле болгъанлыкъгъа аны аякъ тюбюнде джашайбыз. Джашларыбыз урушда сермешедиле, кесибиз кечибиз-кюнюбюз болмай фронтха урунабыз, алай а бир чыкдан тайгъанлай, «сиз кулакка, спецпереселенце, аллайла-быллайла» деб атабызны, анабызны тойдуруб тебрейдиле. Кузнецов а

къаныбызны эмиб бошады. Колхоздан джыртхан байлыгъы сыйыныб болмайды, колхозчуладан да джыртыб кюрешеди. Ол излеген затны колхоздан анга берме да бир кёрчю! Аякъларынгы бузда бардырыр, нек десенг, сеннге ийнанмайдыла тамадала, анга ийнанадыла, не акъылы, не билими болмагъан ачы адамгъа,— дей, столда папъемашени алыб бир джерден бир джерге салды. Аны ала кёзлю акъыллы бетине кёлекке чабды.

— Аны акъылы, билими болмагъанлыкъгъа, Гавриил Яковлевич, ол НКВД-ни адамыды,— деди Гокка, бу зат неден да кючлю, неден да магъаналы болгъанын черте

— Мени халкъгъа не джаулулгъум болгъанды, Галя,— деб Гавриил Яковлевич джюрегин тегерге изледи.— Джангы юй болуб, кесими къарыуум бла джашаб тебрегенлей, колхозгъа кир дедиле да, аллымда малымы колхозгъа берирге кёзюм къыймады, сен алай эте эсенг а дедиле да кулак этдиле, бери ашырдыла да джибердиле. Бери келген кюнубюзден башлаб, колхозгъа тамадама, колхозну иши бютеу республикагъа айтылыбды, биз кесибиз а харамбыз,— бир джангыз адам саугъаланмагъанды,— деб сёзюн бошаб, джанындан таракъчыгъын чыгъарыб, джукъаргъан сары чачын тарады.

— Гавриил Яковлевич,— деди Гокка,— Сиз джашауну кёргенсиз, чекгенсиз, бизни правительство да, Сталин джолдаш да тюз халкъны, тюз адамланы джазыуларын кузнецовланы кьолларына тутдуруб нек кьойгъандыла? Мен джукъ ангылаялмайма,— деди.

— Сен мени къызымча алайса, Галя, мен ангылаялмайма сора сен къайдан ангылагъын. Сизни халкъны алыб айтсакъ, ол къартла, сабийле, тиширыула къралгъа не джаулулукъ этерик эдиле?! Бу терсликге тюздю деб айтыр ючюн, адамгъа къаллай баш керек болур?! Ма сен, военврач, хирург, баш иенг фронтда, сен халкъны джаууса деб мен къалай айтайым, не? Бу болумгъа мен чыртда сёз табмайма,— деб башын эки кьолу бла тутду.

Гавриил Яковлевич кёлюндегин айтыргъа эртдеден да излеб тура болур эди.

— Билемисе, Галя,— деди ол,— хирург районнга бек кереклисин меннге райдравотделде кеслери огъуна айтдыла, алай а НКВД-ни бёлюмю бла ала сёлешмей, кесинг сёлешсенг сюедила. Артда бир джукъ болса, «биз келтирмеген эдик, кёчгюнчю адамны кесигиз ийген эдигиз», деб ауузларын тутарча. Ол тёрт хариф барыбызны да къоркъутуб тутадыла Энтда муну бла бир селешиб

кёр,— деб артында къабыргъаны кёргюздю. Комендантны контору къабыргъаны аргъы джанындады.— Ким биледи, усу тутмагъан кёзюуге тюшер асенг а,— деб къошду.

Гокка былайдан чыгъыб, комендантха кирди. Кузнецов, сырты эшикге бурулуб, темир сейфни ачамы, джабамы тура эди. «Бизден сыйырыб алыннган паспорт-ла аны ичинде болурла» деб кёлуне келди Гокканы. Саламлашды. Кузнецов, адетича, салам алмады. Сейфден да айырылмады. «Мени сан этмегенин билдире тургъан-лыгъыды» деди Гокка кеси кесине.

Джабыуу болмагъан эски столну джанына сюелиб, Гокка иги кесекни сакълагъандан сора, комендант дыгъар-дугъур этдире сейфни эшигин джабыб:

— Нек келгесе, не керекди? — деди.

— «Сен» деб нек сёлешесиз мени бла, мен Сизни ишлеген джеригизге келгенме, тенгчигиз тюлме, чыным бла да Сизден уллума,— деб тёзалмай айтыб ийиб, Гокка олсагъатлай сокъуранды.

— Ха-ха-ха! Уллуду чыны бла! Эшителисиз, уллуду! Да билемисе, бандитка, мен сени чынынг-башынг бла да эзиб атаргъа боллугъуму?! Бек ариу билесе, алай а кесинги тыялмайса ансы. Сизни, азиатланы, башхасы болмай, теригизни союб алырма! Билеме нек келгенинги — уллу билимли адам! Сени билиминге тюркюрюрге да турсунмайма мен! Марш! Къора былайдан! — деб къыстагъанында Гокка джюреги джер тенгли бола, алайдан чыкъды. Районнга джолу кесилди. Нек сёз къошду Кузнецовгъа? Алкъын кесин адамгъа санагъаны ючюнму? Адамны адам этген затны къурутурлай быллагъа болум алайды, анга Гокка алкъын бой бералмайды.

Къалай атлагъанын да билмей, сууукъ бетин кюдюре барады. «Бу артыкълыкъланы юсюнден Сталин джол-дашха джазаргъа керекди» деб кёлуне келди. «Бу къыйынлыкълардан аны хапары болмагъаны хакъды. Халкъны аты бла джазаргъа керекди. Алай а почтагъа адам къалай берсин?

Гокканы эсине тётя Марья тюшдю. Дядя Васяны сокъур ичегисин алгъандыла, ол анга районнга кюн сайын дегенча барыб турады. Алай а Сталиннге письмону районда почта да аллыкъ болмаз. Фрунзе шахардан иерге боллукъ эсе уа, «Трудовикни» адамлары кеслерини районнга Фрунзени юсю бла да джурюйдюле. Айхай, Сталинни аты бла джазылгъан письмону анда да тыярыкъ

болурла... Не этсин адам?! Къолланы къююннга салыб, олтуруб къалай турайыкъ?!

Гокка джолундан Халиматлагъа къайтды. Ала джашагъан аш юйчюкде джылыды. Джылыу бютеу Гокканы санларына былай бир татлы джайылыб башлагъанлай, сууукъ юйде гыз-гыз эте тургъан анасы шаркъ деб эсине тюшдю...

Юйню неси къатын плитада ушхууур этеди. Къууурула тургъан соханны ийиси Гокканы ашарын келтириб, басар ташын танытмай къойгъанында, ол кетерге ёрге къобду, Халимат аны ашыра чыкъды. Не сёлешгин? Гокка комендант бла хапарын къысхасыча айтды.

— Ахырсы, мен ангыламагъан бир зат барды,— деди Халимат Гокканы тюбюнден ёрге къарай,— Сталин мингле бла адамланы джазыуларын Кузнецовчаланы къолларына бериб къалай къойду? Трудовикчилени айтыуларына кёре, бютеу Орта Азия, Къзахстан лагерледен толудула дейдиле.

— Сибирь а? Колыма уа? Соловка уа?

— Лагерле болгъан джерлени барыны атын биз къайдан билейик. Ахырсы, къралны джартысы бары джаула болуб къалай къалдыла? — деди Халимат.

— Акъырын сёлеш, эшитдиресе,— деб Гокка алай айтыб,— Сталиннге письмо джазаргъа излейме,— деди.

Халимат не огъай, не хо демеди. Аны тегерек, токъ бетинде Гокка джукъгъа да ийнанмагъанлыкъны эследи.

Гокканы эсинде, къайда эсе да чыракъ джанганча, Аслан бла кесини суймекликлери джашайды, алай а энди ол бекден бек тюшге ушаб тебрегенди. Ол суймеклик асыры уллудан бир-бирде Гокканы джюрегинде шынкъарт джанганча джаныб, санларына къарыу киреди. Алай болгъан кёзюучюгюнде, алгъыннгы джашау энтда къайтыр, бу ачы кюнле тюшюбюз болурла деген халгъа киреди. Алай а тюн тюшню дженгил хорлаб атады... Къзауатда нёгерлери да тюшде кёрюнгенча, кёзюне дженгил-дженгил кёрюнюб ташадыла... Тынгылар джер табханлай, Гокка эси кетиб, Совинформбюронун билдириулерине къулакъ салады. Джауну сюрюб баргъанларына къууана, кесини урушда нёгерлерине сукъланады, ала бла бирге болса, бусагъатда кесин эм насыблыгъа санарыкъ эди. Саумудула эке? Гокка Къарачай кечер заманнга джаралы болмаса не бола эди... Анда ким ючюн, не ючюн уруш этгенинги биле эдинг, былайда не ючюн къырылыб баргъанын билмеген-

лей, халкы кырылыб барады. Къалай джашагын сен къралынгы гражданы тюл эсенг,— дей, Гокка къа-миш кюлтчикни алыб, юйге кирди.

Бир кюн Гоккагъа къарт фельдшер салыб келди. Юсюнде чубур къара тончугъу, аякларында къара валенкалары, башында къоян бёркю. Огъурлу кёзлери бла, бузлагъан къабыргъаланы аулай, юйню ортасында биразны сюелди. Хабибат аякъларын кысдырыб олтургъан орундукъну кыйырына чекдю. Гокка сюелиб, ауу-зундан сёз чыгъармай, анга къарайды. Фельдшер къолунда агъара тургъан быстырдан бир ётмек джартыны чыгъарыб, ууалыб къалады дегенча столгъа акъырын салды. Тонуну джагъасын энишге эте:

— Ма, бу амбулаторияны ачхычыды, бюгюнден ары аны иеси Сизсиз. Мен пенсиягъа эртде кетерге керек эдим — джетмишден атлагъанма,— деб ачхычланы да хурджунундан чыгъарыб, столгъа салды.

— Огъай, Сиз меннге атамча багъалысыз, Сизни къолугъуздан къабыныгъызыны тартыб алаллыкъ тюлме. Бизге энди джашаугъа тырнакъларча затыбыз джокъду — бюгюн, тамбла ёлсек да не башхасы барды! Бизни джашаугъа къайтарлыкъ джангыз бир зат барды-туугъан джерибизге бошлау. Бошларыкъ а тюлдюле, ол себебден, бюгюнбюзю-бюгечебизми, не башхасы барды.. Сизни адамлыкъ этиб келгенигиз меннге неден да багъалыды. Сау болугъуз. Аны тышында да мен джалыныб, «меннге амбулаторияда ишлерге эркинлик бер» деб комендантха бараллыкъ тюлме,— деб Гокка къарт фельдшерни бу тукъум халаллыкъ этгенине джюреги разы болуб айтды.

Фельдшер ауузундан чыгъарыб сёз айтмай, къолун тонуну хурджунуна ийиб, андан бир къагъытны чыгъарыб, Гоккагъа узатды. Гокка аны окъуб, кёзлерине ийнанмагъанча фельдшерге битди. Къагъытда: Боташланы Мажайны кызы Гокка, врач, «Трудовикни» амбулаториясында бош орунга фельдшерлик этерге салынады деб джазылгъанды.

— Курдайгъа (районну арасы Георгиевский станседе болса да, Курдай деб анга районну атын айтыб къоюучандыла) барырымы аллы бла комендантха сёлешген эдим. Комендант, белгилисича, НКВД-ни адамыды, ала уа къралда кимден да тамададыла, законлары биргелеринеди. Мен анга «къартма, ишлеялмайма, джаш дохтур а бошуна турады» деген эдим. Аны тышында айтха-

нымы да джашырмазма. Комендант окъууу, билими болгъан адамны кѣрюб болмагъанын билебиз, ол себебден мен анга: «аскер врачха, хирургга фельдшер болуб ишлеу учузлукъду» дегениме ол разы болду.

Къалай алай болса да бу хапар Гокканы тентек этди — «фельдшер орнун меннге бериб, кеси не бла кечинникди» деб кѣлюне келди, «пенсиясы кесек зат боллукъду...»

Фельдшер аны сагъышын сезгенча:

— Мен бир кесек ачхачыкъ къысдыргъанма, бачхабыз да аман битмеген эди, къаллай бир болса да пенсиячыгъым да боллукъду. Къарт юй бийчем бла меннге бола барлыкъды. Джаппа-джангыз бир джаш бар эди да, аны да къазауат джуханды,— деди Василий Андреевич, тамагъына тыгъылгъан джыламугъун джута. Гокка уа нени да унутуб, Василий Андреевични бойнун къаты къучакълаб джылады. Ол джыламукъла насыбны джыламукълары болдула. Гоккагъа къабар къабын келтирген насыбны тюл. Огъай. Тѣгерекде ашхы адамла энтда къурумагъанларыны насыбы. Ашхы адам, Гокканы джюрегинде чыракъ джандыргъанча, джашаугъа ышаныу туудурду. Джыйырма бла бешджыллыкъ Гокка уа джашаргъа бир суйюу этеди...

Василий Андреевич, атасыча, Гокканы имбашына къагъыб, къарт адамча ауур атлай, юйден чыкъды. Гокка аны арбаздан джолгъа чыгъарыб, ызына кирди. Анасы бла сѣлешалмай биразны турду — джыламугъу сѣлеширге къоймайды. Хабибат къобуб барыб, юйню ортасында сюелиб тургъан къызына:

— Джашырма, Кемисхан бла Асланны юслеринден аман хапармы келтирди ол къарт, нек джылайса? — деб сорду.

— Огъай, анам, аладан джукъ да билмейме, кюѳюнге уа хар кюнде дегенча джазама. Фельдшер меннге амбулаторияда ишлерге буйрукъну да ачхычланы да бериб барады. Аны этген адамлыгъы джюрегими къозгъаб джылайма,— деди.

— Кесини оноумуду?

— Хо. Нени да кеси джарашдыргъанды.

— Керти да аллах суйген адам кѣре эдим — деди Хабибат. Ол хар неге да динни юсю бла багъа берирге юренгенди. — Да биз энди ачлыкъдан башыбызны алырлай болдукъ, къалгъан насыбсызла не этсинле ансы. Ала ачдан къырыла тургъанлай, тамагъыбызгъа къабын бараллыкъ тюлдю,— деб инджилиб айтды.

Сатыб алгъан къамишлеринден джангыз бир кюлте-

чик къалгъанды. Джюреги бир кесек эс табхан Гокка аяб кюрешмей ол кюлтечикни печь ауузгъа бысдырды. Къалай кружкада суу джылытыб, фельдшер келтирген ётмек бла ушхуур ашадыла.

Ашаргъа джугъу болмай, бараклагъа джыйылыб тургъан адамланы юсюнден анасыны айтханы, Гокканы да сагъышлы этди. Гоккагъа энди къабар къабын тюшдю, садакъа джыйыб айланган къарачайлыла уа? Да, Гокка бу ишге кирмей къалса, алагъа аны хайырымы боллукъ эди да?!

Кёчюрюлген кюнлеринден башлаб, бююннге дери Гокка аман тюшдеча джашаб турады. Ол тюшде тётка Марьяча, Василий Андреевишча, Гавриил Яковлевишча, Пахноча, Христинача адамланы джашагъанлары дуня алкъын ичине оюлмагъанын ангылатады. Фельдшерни этгени Гокканы джюрегин кючлю къозгъагъанды. Гокканы ётгюрлюгю къаллай бир сынганды. Ариулугъу бла да, институтда иги окъугъаны, хар не ишге да иги къошулгъаны бла айтылыб, фронтда да кесин аямай ишлеб туруб, бу тукъум ачы джашаугъа тюшюб къалгъанын Гокка энтда ангылаялмайды.

Фельдшер кёб затха сагъыш этдирди. Огъай, Россия къуру ол къара шинеллиле тюлдюле, тюзю, къара шинеллилене не терсликлери бар эди — ала ёргедде креслода олтуруб тургъан адамны буйругъун толтургъандыла Россия ма, Василий Андреевичле, тётка Марьяладыла Бююн бу терсликlege къыйналгъан адамладыла.

Былайда джашаб тургъан адамланы болушур къарулары джокъду. Урушну аллында кюнден-бутдан аякъ тиреген эдиле. Колхоздан иш кюнлерине джукъ алмагъанлыкъгъа, налог төлер ючюн, заёмгъа джазылыр ючюн къалмагъандыла — болгъанларын сыдырыб алыб тургъандыла. Къазауатны иши уа белгиледи — не ни да ол джутуб барады... Аны юсюне ач къарачайлыла..

Мында джашагъан тюрлю-тюрлю миллетледен адамла, миллет айырмай, бир-бири бла ариу джашагъанларын Гокка эслегенлей турады. Бирге чекген къыйынлыкълары быланы бир-бирине байлагъан болурла

Гокка, адетича, анасыны башын-аягъын къысдырыб:

— Анам, ишге барайым да болумну кёрейим. Ингир ушхуургъа къаб кесегибиз барды, — деб чыгъа тебрегенлей, эшикден сууукъ хауаны алыб, тётка Марья тюшдю

— Не эте джашайсыз? — дей, адетича, столгъа къошун бла сют салды. Мамукъ габрайыны хурджулла-

рындан бишген гардошла бла алмала да чыгъарды.

— Ишге тебрегенме,— деди Гокка.

— Къалай? Къайры?

— Амбулаторияда фельдшерни орнуна.

— Ой, къалай иги болду! Уллу дохтур ауругъанлагъа къарарыкъды. Ауругъанма деген къуюллукуды сеннге! Андреич а?

— Пенсиягъа кетеди.

— Тамам да иги адамды. Ол бир ишексиз да энгда ишлерик эди, сени ючюн кетеди,— деб алай айтыб, башха хапаргъа кѣчдю.— Мени Васям бюгюн ишге чыгъа айланыды, атлагъа къараргъа. Васяны орнуна сизникиледен биреу ишлеб тургъанды да, Вася энди анга иш излерикме дейди. Къыш, айхай, колхозда иш азды,— деб къошду.

Аны Гокка да биледи. Урушдан сакъат болуб къайтхан къарачайлыла, ишлер къарыуу болгъан къартла маллада ишлейдиле. Урунууну суйген халкъны адамлары энди юйсюз, арбазсыз къалыб, къоллары джумушха талпыйды.

— Къалай иги болду, Галя, сени ишге джарашханынг,— деди тѣтка Марья,— сенден къалай кѣб адам тилей эди бир къара деб?! Энди уа ма барсынла да къаратсынла. Сени къалай ишлегенинге къараргъа мен да барырма,— деб узун къошундан къалай кружкагъа сют къуюб:

— Ишчигиз, сют суугъунчу, джангы саууб келтиргенме,— деб Хабибатха узатды.

— Спасибо,— деб Хабибат аны къолундан алды.

Гокка ишге барады. Аякъ тюбюнде къар джырылдайды. Къарт фельдшерни къабыныи ауузундан алама деген сагъыш Гокканы башындан кетмейди. Барыб, ачхычланы кесине къайтарыгъа керекди деген оюмгъа келиб, фельдшерни фатарыны эшигин къакъды. Огъурлу бети болгъан уллайгъан тиширыу эшикни ачыб, Гокканы ичгери чакъырды. Фатар джаппа-джангыз бир уллу комнатды, баракны бир къыйырында бѣлюннгенди. Ичи джылыды, тазады. Мазаллы орус печни юсюнде акъ, къара валенкала кеберге салыныбдыла. Фельдшер агъач тапчанда таяныб тура эди. Гокканы кѣргенинде аякларын энишге-энишге ийиб, джылы къаблауучланы къаблады.

— Болалмайма, Василий Андреевич,— къартлыгъыгъызда Сизни къабыныгъызны алыб, къабынсыз этиб къоялмайма,— деб шинелини хурджунундан чыгъарыб,

ачхычланы да буйрукъну да джабыуу болмагъан стол-
гъа салды.

Тапчанда олтуруб тургъан фельдшер, джукъа чачлы
чал башын Гокка таба бурмады. Аны ууакъ сызла джыр-
гъан джукъа бети салкъын тартды. Юй бийчеси къолан
хотасыны тюбуне къолларын салыб, огъурлу кезлери
бла экисине кезюу къарай сюеледи. Фельдшер анга бу-
рулуб:

— Бизни сберкнижкабызны былай алчы,— деди.

Ол аны агъач кюбюрден чыгъарыб, таб махтанаракъ
огъуна Гоккагъа узатды.

Гокка алмады, къарамады. Фельдшер алыб ичин
ачыб:

— Ма, Галя, бери къарагъыз, бу ачха биз экибизге
озуб джетерикди, бир кёбмю джашарыкъбыз... Амбула-
торияны Сизге берирни аллы бла мен барыны сагъы-
шын да этгенме. Тюзю, Сизни къолугъузгъа берирлай
амбулаторияда джукъ джокъду, билесиз кесигиз, дар-
ман-дары да къазауатха кетиб барады. Берген-алгъан
къагъытны джарашдырыгъыз да мен къол салырма.
Барыгъыз, ауругъанла сакълай болурла, мени ючюн кес-
игизни къыйнамагъыз, чыртда Сизде терслик джокъду,—
деб сёзню бошалгъаннга санай, ёрге къобду.

Амбулатория да бу баракдан бёлюниген бёлмедеди.
Гокка фельдшерден ары баргъанында, ол ачылыб тура
эди. Ал комнатда адамла толу. Гокка киргенинде, ала
бары да бирден сёлеше, эки бёлюнуб, ичине джол къой-
дула. Гоккагъа онгсунган кез бла къарагъанларын
Гокка сизди. Гокка ауругъанлагъа къараучу джерге ки-
риб, бурнуна дарман ийис ургъанында, кеси кесине
ийнанмагъанча халгъа кирди. Мамукъ габрайыны ты-
шындан акъ халаты бла орта джыллы бир тиширюу печни
аллында чёгелеб, отха къамиш сала тура эди. Гокка
киргенинде, ёрге къобуб саламлаша:

— Мен санитаркама, атым Настяды,— деб шагърей
болду.

— Мен Гокка Мажаевнама. Танышдыкъ. Меннге ха-
лат беригиз,— дей, Гокка шинелин тешди.

Настя халат берди. Эшта, фельдшерни халаты болур-
джууулгъан да этмегенди, итиу да урулмагъанды. Аты
Настя болгъан санитарка джангы дохтургъа халатны
джууб хазыр эталмагъанды. Хар неде да джорукъну
сюген Гокка анга урушургъа излеб, кесин кючден
тыйды

Гоккагъа биринчи кирген, онджетиджыллыкъ къыз болуб чыкъды. Гокканы аллында шиндикге олтурур-олтурур-олтурур:

— Санитарка чыкъсын,— деб шыбырдады.

— Ол кесини джумушун эте турады, чыгъаргъа эркинлиги джокъду.

— Сен («сен» деб башлады) чыкъ де анга.

— Мени аллай эркинлигим джокъду. Къысхасы, сенге не керекди? Комната уллуду, ол сени не айтханынги эшитген да этмейди. Не керекди сеннге? Адамла мени сакълаб турадыла, заманымы алма,— деди Гокка.

— Меннге аборт эт, къарным барды, эрге уа чыкъмагъанма, мен сени хакъынги къызгъанчлыкъ этмей телерме.

— Ол зат боллукъ тюлдю, аборт этерге эркинлик болмагъанын бек ариу билесе. Бар, адамланы алларын тыйма,— деди Гокка.

— Мен сени юйюнге бир пуд нартюх элтирме...

— Нартюхюнг, башынг бла да къора былайдан

— Машок бла бир элтирме.

— Болду! Тыйма. Былай болуругу билирге керек эдинг...— деб Гокка шиндикден къобду, къыз да болмазын билиб, къуйругъу сынган итча, чыкъды.

«Кёреесе, биринчи къарагъан адамым къаллай адам болуб тюшдю» деб, Гокка орнуна олтуруб, экинчини аллына къарады.

«Уллу дохтургъа» кеслерин кёргюзтюрге келген кыркъ адамгъа къараса да Гокка арыгъанма деб билмей, амбулаторияны джабды. Юренчек иши анга къарыу берди.

Ишден (ишден!) биягъы узун джол бла юйге атланды. Къуру да уруб туруучу сууукъ джел Гокканы этегинден, дженгинден кириб сууукъсуратады. Башлы чурукълары аякъларын джылытмайдыла (мындагъыла уллу, гитче да валенкала киедиле). Алай болса да Гокка бусагъатда не джарсыуун да сан этмейди — бююн ол адамлагъа къошулгъанды, джашаугъа хайырым тиерге боллукъду деген акъыл анга кёл бериб, кирпичдеб барады: эт адамларыны да табыллыкъларына, халкъы да адамгъа къошулуруна, ачлыкъ-джалангачлыкъ да къуруруна, дуняда осал адамладан эсе ашхы адамла кёб болгъанларына да ийнаныу бююн Гоккагъа эс джыйдырыб барады.

Джашаугъа ийнаныр ючюн, адамгъа кёб зат керек болмай кёреме

Орамда киши кымылдамайды, сууукъ хар кимни юйге джыйгъанды. Джер бетли узун эл бу учу-кыйыры болмагъан тюзде кир тамгъачыкъча алай кёрюнющен эди, бюгюн а Гоккагъа ол джарыкъ кёрюнеди — ариу сюртюлген юйчюклени башларында оджакъладан бохсураб рыхат тютюн чыкыгъаны ючюн болурму?

Бу шошлукъну, элни ортасында багъанагъа бегиб тургъан къара табакъны — радиону сёлешгени бузады. Къазауат баргъан джерледен тузакъда болгъан бу элде, къайда эсе да урушла бара тургъанын радио эсинге салады. Бизникиле джауну сюрюб барадыла. Гокка фронтда тенглери эсине тюшюб, джюреги чанчды. Къайда болурла, саумудула?

Джукъ билмей тургъанлай къатында баракдан бир сыйыт чыгыб, Гокка сын болду. Ол сыйытны джел да джуталмады. Гокка баракга бурулду. Анда джашагъанла бир сабийни ёлюкчюгюню юсюне тегереклешиб тура эдиле. Сабийни анасы, къарачай тиширыу адамланы къатында не эрини, не сабийни джылауун этмегенин унутуб, несин да билмей бузулуб, таралады. Беш сабийинден къалгъаны бу болуб, энди муну да къабханды.

Тиширыуну кебинлик болуб энди джугъу къалмагъанды, ол себебден мында джашагъанла кеслерини ёлюмдюк кюнлерине асыраб тургъан къумачларындан бирер кесек бердиле. Сабийни анасы несин да билмейди, кебин тиге тургъан тиширыула да бар, джокъ эселе да хапарсызды.

Ким эсе да, ёлген джашчыкъны атасындан урушдан тюнене келген юкчюл письмону чыгъарды. Гокка кёз джетдирди. Ол, карандаш бла, ашыгыш джазылгъанды. Ма бу акъылындан шашаргъа джетиб тургъан тиширыугъа, Марьямгъа, джазылгъанды:

«Багъалы Марьям!»

Письмому ал тизгининде атам Къалагерийге, анам Суфиятха, эгечим Шамханийге, сеннге, сабийлеге салам ийеме.

Сизден хапарсыз болуб туруб, письмо алгъанымда бек къууандым, алай а джукъ ангыламадым—Къазахстандан нек джасаса? Ары тюшюб къалай къалдыгыыз?! Атамдан, анамдан а джукъ нек джасайса? Сабийледен а? Сизни къазауатдан джанлатхан болурламы? Шимал Кавказдан

джау кысталгъанды, сора сизни не ючюн джанлатырыкъ эдиле? Меннге дженгилде джууаб джаз. Мен алкъын сау-эсенме, фашистни уясына кысыдырыб барабыз. «За отвагу» медаль бла да саугъаланганма, къалай алгъанымы юсюнден барсам хапар айтырма. Ашыгъыб письмо сакълайма.

Сизни Мурадинигиз»

Гокка письмону ууучуна кысыды. Быллай письмо къуру бу тюлдю. Алагъа тюзюн джазаргъа уа эркинлик джожьду.

Гокка письмону печни юсюне салыб, баракдан чыкъды, ичиндегиле бары да бирден джылай къалдыла. «Сен а иш табханма деб къууанаса» деб, Гокка кеси кесине гѣджебсине, джолуна атланды. «Не терсликлери барды бу жарлы сабийлени? Кимден да бек инджилген аладыла», — дейди Гокка кеси кесине.

Бу колхозгъа келген къарачайлыланы саны бютеу да беш-алты джюз чакълы адам болур эди, алай а мында болгъан эки айларыны ичинде тѣрт этиб экиси къоратгъанды.

Январь къарлы, боранлы ай болду. Юйде да, амбулаторияда да бирча суукъду, къамиш эрлай къабыныб, джукъланыб къалады. Бир-бири ызындан салыб турурча уа табылмайды. Челекде суу бузласа да тѣзерик эдиле, дарманы кытлыгъыды кыйнагъан: «уллу дохтур» ишлеб башлагъанлай, ауругъанла къуюлуб къалгъандыла, ол огъай хоншу элден дунганла да бери бурулуб къалгъандыла — Гокка аланы ызларына къайтарыб иялмайды. Гокка не заманын, не билимин аямай ишлейди, халкъ медицинаны джорукълары бла да хайырланды, райздравотделге къагъытла джазыб Настя бла да ийиученди, алай а дарман кытды да кытды.

Бир кюн райздравотделни тамадасы Амантаева «Трудовикге» келди. Ол Гокка бла шагърей болургъа келгенча Гокка алай ангылады. Ариу сюекли, чырайлы адам. Бири бирин джаратдыла дейме. Андан болушлукъ аз болгъанын ол Гоккагъа билдирди.

— Сиз районда ишлесегиз разы эдим, — деди Амантаева, — районну хирургу спиртге узалыр керекли къалмайды, алай болса уа, кесигиз билесиз... Ауругъанны джарыргъа керек болуб, ол а ѳрге къобар амалы болмай, ненча кере джунчугъанбыз, насыбха, Фрунзе бизден узакъ болмагъаны. Ангылайма, фронтда ол кѣб кыйын-

лыкъ чекгенди, алай а бюгюн да ишлерге керек болады. Не джаны бла да кюрешир ючюн къалмадыкъ, ичгенин тохтаталмайбыз. Ачыкъ айтайым, Сизни юсюгюзден НКВД-ни район бѣлюмюне айтыргъа таукел болалмай-ма — бара барыб ишигизде бир джукъ чыкъса, таякъ меннге тиерикди. Билесиз, хар кимни да джаны кесине багъалыды,— деди.

Аны ашыргъандан сора Гокка джангыдан сагъышха кирди: бу тукъум болумгъа адам къалай тѣзсюн?! Алыб бир оноу этиб къояргъа бир-биринден къоркъадыла — райздравотдел НКВД-ден, НКВД-ни бѣлюмю кеси кесинден да, райздравотделден да къоркъады. Сейир неди десенг, комендантха асыры уллу эркинлик бериб ийгендиле да энди аны ишине къатышыргъа къоркъгъан этедиле. Къысхасы, бир-биринден къоркъгъанлай джашайдыла. Сау дуняны башында эм акъыллы, эм обур адам Сталин бу затланы биле эсе, къалай бошлаб тура болур?! Билмегени хакъды. Письмо джазаргъа керекди деб ойлашды Гокка.

Амбулаторияда огъуна джаза башлады. Биягъы тѣтя Марья Фрунзеге элтир да атар. Быллай письмоланы Сталиннге иерле деб Гокка алкъын ийнанады.

Ауругъанла болмагъан кѣзючюкде олтура да джаза Гокка письмону бошады:

*Дуняда пролетариатны уллу
вожду Иосиф Виссарионович Сталиннге*

Суйген вождубуз, совет адам инджилген кюннюнде болушлукъну Сизден излейди. Мен да Сизге аны ючюн джазама. Сиз, Ленинни ишине тюз адам, мени халкъыма къыйынлыкъ джетген кюн болушурсуз деб ийнанама. Мени халкъымы ёмюрледен бери джашаб тургъан джеринден кѣчюрюб келиб, Орта Азия бла Къазахстаннга тюк-тюк этгендиле. Ачдан, сууукъдан кюн сайын мингле бла адамларыбыз къырыладыла. Кѣчюрюлгенле тиширыула, сабийле, къартла, урушну сакъатларыдыла, эркиши болуб киши къалмай, джау бла къазауатдады. Бизни атыбыз бандитди, бизге халкъны джаулары дейдиле, гитлерчилеге уа Къарачайдан къошулгъанланы саны бир минг да болмаз.

Мен кесим медицина къуллукъну капитаныма, мен госпиталдан чыгъыб, тогъуз-он кюнню юйде солургъа баргъанлайыма кѣчюрюб ийгендиле, баш

нем да урушдады, алай а иш менде тюлдю, иш — ахырына таяныб, бошалыб баргъан мени джакъсыз халкъымдады.

Бизни уллу вождубуз! Сизни бу кыйынлыкъдан хапарыгъыз болмагъаны хакъды. Болушугъуз, биз кырылыб барабыз. Биз Сизге тюзбюз, арт солуубузну Сизни ючюн берирге хазырбыз

Гокка кесин джазгъан чотда устагъа санамайды, алай болса да айтыргъа кереклини айтханды.

— Айхай да элтейим, Галя,— деди тётя Марья,— тауукъларымы да базарда сата келирме. Сен айтханча этерме, тамблагъа дери уа ма мында турсун,— деб письмону агъач кюбюрге салды.

Кече джатхандан сора Гокканы кёлуне, письмону тюбюне джангыз кеси болмай, кёбле кюл салсала, иги боллукъ эди деб келди. «Къайгъырмаз,— деди кеси кесине,— не да болсун аны ичиндегин билсе». Сталин джолдашха письмола устаз Магомет, экономист Айшат, Чаул элни Советини тамадасы да джазгъандыла.

Эртденбласында Гокка чемодандан Сталинни суратын да чыгъарды, алай а мылы къабыргъагъа тагъаргъа суймеди — мылы тартыб, джылтырыргъа боллукъду Кюлуну сырты бла акъырын сыйпады. Дунияны башында ол, тюзлюк ючюн деб джашагъан, ёмюрге джангылмагъан адам болгъаны Гокканы джюрегине джылыу берди. Бу затны Гокка не эсе да бююн артыкъ сезди. Ол бу болумну билгенлей, болушмай къоярыкъ тюлдю, не да этиб, чыдам табыб сакъларгъа керекди, сакъларгъа...

Фронтдан письмола келир ючюн къалмайдыла. Барында да бир соруу барды: Къазахстаннга нек баргъансыз, къысха заманда джууаб ийигиз деб джазадыла

1944 джылны джазына чыкъдыла: фронтда болум кюуандырады — бизникиле джауну сюрюб барадыла. Похоронкаланы саны элде кёбден кёб бола барады. Ала мында джашаб тургъанлагъа да джангы спецпереселенецлеге да келедиле. Келиб, къара къаргъалача юйюйге кириб, джылау-сыйыт этдиредиле.

Гокканы иши айтыб айталмазлай кыйын болду: къарачайлылары ичинде тели ауруу чыкъды. Тели ауругъа къаршчы къазауатха къарт фельдшер да къобду. Ун болмай атылыб тургъан пекарняны мазаллы узун юйюн тели ауруудан ауругъанлагъа бердиле. Ауру-

гъанла джатарча аны къабыргъаларында нарла ишлендиле. Ол межамны ичи ауругъандан эрлай толду. Колхозда салам тешекле тигиб бошагъынчы адамла къуру къангалада джатыб турдула. Бараклада быстырны барына дезинфекция этдиле. Гокка, джукъусу болмай, суткала бла аякъ юсюнде къазауат этеди. Ёлгенлени басдырыб кючлеринден келмейди, эркиши болмагъаны амалтын аланы тиширула басдырыгъа кюрешедиле. Биягъынлай, дарман табылмайды — районну эллерине тюшген къарачайлыланы барына тели ауруу джайылгъанды.

Бу къазауатны ичинде Гокка кесине бош заманчыкъ чыгъарыб, юйге анасына чабды. Тётя Марья келтириучю къабарыкъчыкъладан анасына зор-джол бла да къабдырыб кюрешеди. Къабарыкъ затны экиси бир-бирине аяб дыгалас эстедиле. Тётя Марья ашарыкъ бла былагъа эс бёлуб тургъаны ючюн Гокка да фельдшерлик джалындан анга теджейди, ол огъай деб аякъ тиресе да Гокка анга алдыргъынчы къоймаучанды: алагъа налог тёлерге, заёмгъа джазылыргъа ачха керек болгъанын Гокка биледи. Гокка ишлеб башлагъынчы тётя Марьяны бир маймёз туб джабыу бла, бир маймёз кёлек келтиргенин Гокка унутмагъанды.

Гокка юйге келгенинде анасы, тауукъ эт кесекчикни атыб, шорпачыкъ этерге кюреше тура эди. Анасыны кымылдагъанына Гокка къууанды. Джаз тюшюб, джылыу келгенли Хабибат маджалгъа айланганды. Шорпасы тузсузду, алай а къарачайлыла тузсуз хантха юрениб бошагъандыла.

Халимат келиб, хапар айтыб кетгенин айтды Хабибат: Баладжанны джашы Магомет фронтдан келгенди, къарнашчыгъы бла анасын излеб кирмеген джери къалмагъанын айтады, деди.

— Сен барыб бир хапар сорсанг эди,— деди анасы Гоккагъа,— бизникилеге бир тюртюлген эсе уа.

— Болсун, анам, барайым. Баладжан джашагъан баракга дарман къуюб да бошагъанбыз,— деб анасына аяб, шорпадан бир-эки уртлаб, чабыб кетди.

Эшикге чыкъгъанлай, бетине джазгъы хауа урду, март алкъын батмакълы, аязлы болса да джазгъы кюнге орун айырыб башлагъандыла. Гокка орамны барак болгъан джанына ёте тебрегенлей, огъартын тизилиб келген арбаланы эслеб, сирелди. Атла тобукъларына дери батмакъ джугъу болуб келедиле. Арбалада тонлагъа

чырмалыб, палтонлагъа, джабыулагъа чырмалыб, джунчуб келген адамланы кёзлеринде Гокка къоркъуудан башха джукъ кёрмеди. Бу болум Гокканы кёзюне, къачда 1943 джыл кесин кёргюздю.

Арбала юзюлмей келедиле, учу-къыйыры джокъчады. Гокка не айтыргъа билмей, арбаланы оздура туруб, сора орусча:

— Кто вы? — деб сорду.

— Мы балкарцы, нас выселили из Кабардино-Балкарии, не знаем, куда везут,— деген бир эркиши ауаз чыкъды

— Биз къарачайлылабыз, былтыр келтириб къуйгъан эдиле. Джартыбыз къырылгъанды. Мен Боташладанма, Боташладан адам кёргенигиз болса айтырсыз,— деб Гокка къарачайча айта, арбала бла тенг биразны барды. Кёчгюнчюле джолну эки джанына къабыргъа-лача сюелиб, джылай:

— Мен Темирболатладанма.

— Мен Сарыладан.

— Мен Шидакъладан.

— Мен Къарамурзинледен.

— Мен Куловладан,— деб къычырадыла.

Арбала кёзден ташайгъынчы адамла къычырыкъ-сыйыт эте, ызларындан къараб турдула. Кеслерини кёзлерине ийнанмай, айтыргъа сёз табмай къалдыла. Сталин ызларына къайтарлыкъды деген ышаныу бу джангы насыбсызланы кёргенлей тас болду. Алларында чыртда чыракъ къалмады...

Гокка Магометге тюберге ашыкъды. Магомет да, Гокка да бир джыллыдыла. Магометни чыбыкъча ариу битген санларына аскер кийимле керти да ариу джарашыбдыла. Аны погонсуз кёргенлей Гокка къалай эсе да къайгыгъа кирди. Магомет анымы сизди да:

— Мени полкну штабына чакъырыб, башыма бош этгенлерин айтдыла. Джашаргъа уа, дедиле, Орта Азияда адамларынгы къалайда табсанг, анда эркинлигинг барды. Билемисе, Гокка, ол сёзлени эшитгенлей не дунягъа джетгеними? Айтыргъа сёз табмай, тилим тутулуб къалгъан эди. Бизни полкда мени батареям эм игилени бирине санала эди, уруш чыкъгъан кюнден башлаб, отдан чыкъмагъанлай айландым, кёкюрегим толу бир саугъам. Да сора не болуб къалды деб сейир болуб, эс джыйыб соргъанымда, биз барысын ангылайбыз, алай а огъартын келген буйрукъну толтурабыз деб, джууаб бердиле. Халкъыгъыз а, дедиле, Орта Азияны, Къзаха

станны джерлериндеди. Мен бир спецкомендатурадан бирине барыб анамы излеб айланганлы айдан кёб болады. Энди уа ма, табдым...

Гокка не кзулакъларына, не кёзлерине ийнанмагъанча халгъа кирди. Школда, институтда окзуб, комсомолда айланыб джыйылгъан аны ангысы социалист къралны адамыма деб махтаныуу, анга ийнамы — бары бу сыныб кълалгъан адамны кёргенинде, чириб тюшюб кълалгъанча болду. Магомет къазауатны аллында аскер кзуллукъда эди, аны командири махтаб, Баладжаннга кълаллай письмола ийиб тура эди. Бир джолда Гокка Чаулгъа келгенинде Баладжан анга сау бир джоппуну бериб окзутхан эди.

— Айланган джерлерингде бизникиледен кишиге тюбегенинг болдуму? — деб сорду Гокка.

— Сен сорма, мен да айтмайым, мен джер-джерде джаханимни ичи бла ётуб келеме: ачлыкъ, джалангачлыкъ, бизникиле садакъларгъа джайылгъандыла. Бусагъатда алагъа джер кеседиле. Ол ач адамла джерге бюртюк аталсала, кълачха бир кесек аякъ тирерге боллукъ эдиле, бусагъатда уа... — деб кълун силкди.

— Джер бизде да кеседиле, алай а тели ауруудан къларылыб барадыла. Джер сюрюрге адамлада къларыуу кълалмагъанды.

— Мен айланган джерледе бизникиле, Сталин ызыбызгъа нерикди деб ышаныб турадыла, ол огъай, бир кълауумла джер да алмайдыла, кегерикбиз сора деб Бююн а кёресе, малкъларлыланы да келтиргенлерин. Гокка, мен джукъ ангылаялмайма, бу озгъан айны ичинде мен бир ачыланы кёрюб келеме, айтыргъа сёз табалмайма. Сен да, мен да Сталин ючюн, Ата джурт ючюн къланыбызны нек тёкдюк да? не..?! Сёз сёзню айтдырады дейдиле, билемисе, мен Мерке районда Чючюню джашы Джанкирге тюбөб кълалдым, эсингдемиди, бирге окзуй эдик да. Да ма ол Джанкир кълазауатда бир буту да кетиб, садакълар джыя тура эди, бютеу адамларындан киши кълалмай къларылыб...

Бу затха Гокка сейирсинмеди. Юрениб бошагъанды.

— Мен Сталиннге письмо джазгъанма, кзуру кесим джангыз кълал салгъаныма сокзураныб турама — деди Гокка Магомет бу затха иги, аман да демеди.

— Институтну бошагъанмы эдинг урушха дери? — деб сорду Магомет Гоккагъа.

— Институтну да бошагъан эдим, тышына да чыкъл-

гъан эдим, госпиталда да ишлеген эдим, 1942 джылдан бери уа кюеуюнгден письмо алмай турама,— деди

— Кимге чыкыгъан эдинг?

— Асланнга. Эсингдемиди, ол джазгъан затланы къалай суюб окъуучан эдик?!

— Асланнга? Тохта, тохта. Айланган джерлерими биринде аны юсюнден мен хапар эшитгенме...

— Хапар?!

— Хо. Адамларын излей, джазычу Аслан да келген эди бери деб, ол сёзлени айтхан эдиле.

— Мени аллахым, керти да алаймыды эке? Мен аны къалай излерге боллукъма, Татыу? — деб Гокка Магометни эрке атын айтыб сорду.

— Былайда комендатурагъа заявление бер, ол тёрт джанына джиберир,— деди.

Гокка ашыгыш чыгыб, амбулаториягъа барыб письмо джазыб, къарачайлыланы кёрюб болмагъан, ол джаныуар къылыкълы комендантха кетди. Аны фатарыны аллы бла оза туруб, бир къарачай тишируу арбазын сибире, бири да къурукъгъа эски джая тургъанын кёрдю. «Къайдады Совет власть?» — дей комендантны конторуну босагъасындан атлады. Мерекеб тегюлген столну джанына олтуруб, комендант эджиклеб бир къагъытны окъуй тура эди. Гокканы саламын алмады, башын ёрге да келтюрмеди. Кёчгюнчю къауумну бир джангызыны да саламын алмаучанды.

Ауругъанлагъа ашыкъса да Гокка сакълайды. Къабыргъалагъа джабышдырылгъан бир-эки-юч буйрукъдан башха конторда джукъ джокъду. Келген адам олтурурча шиндик да джокъду. Комендантны артында уа мазаллы темир сейф. Эринлерин къымылдатыб эджиклей туруб, комендант кезюн Гоккагъа келтюрдю:

— Не керекди, айт айтырынгы.

Гокка ауuzu бла джукъ да айтмай, заявлениесин узатды. Комендант эджиклеб окъуй, аны аягына кючден-бутдан чыгыб:

— Сени заявлениенг районнга кетерикди, сен а бусатда муну окъу да къол сал,— деб Гоккагъа къагъытны бергенинде «аллахха шукур, селешди» дей, Гокка къолунда къагъытны окъуй тебреди. Ол СССР-ни Баш Советини Президиумуну кёб болмай чыкыгъан джангы Указыды. Анга Шверник бла Горкин къол салгъандыла. Анда чеченлидени, къарачайлыланы, малкъарлыланы, ингушланы, къалмукъланы, немецлени, кърым татар-

ланы, неда башхаланы ёмюрлюкге кёчюрюлгенлери айтылады. Тюшген джеринден къачама дегеннге джыйырма джыл каторга берирге, алагъа эски джерлерине барыргъа эркинлик бергеннге, джашыргъаннга беш джыл тюрме азаб салыргъа деб джазылгъанды.

Гокка Указы окъуб бошаб, къол салыргъа ручкагъа кючден-бутдан узалды. Къарыу болуб джугъу къалмагъан халгъа кирди. Узун тизимни ичинде кесини тукъумун табыб, аны туурасына къол салды.

— Аллынга тюбегеннге айт, келиб къол салсышла, — деб буюрду комендант.

Гокка къалай баргъанын да билмей, ашыгъыб, ауругъанлагъа атланды. Биягъы баракланы бирини аллында юч сабийчикни арбагъа олтуртуб, детдомгъа ашыра тургъанларын кёрюб, Гокканы джюрегине энтда бир джара тюшдю. Аланы аналары ёлюб, атылыб къалгъандыла, аталары урушда ёлгенди. Къуру бюгюн бу джангыз кюнде Гокканы джюреги ненча затха бёлюндю: Магометни келгени, Асланны хапары, къуру къарачайлыла бла малкъарлыладан сора да халкъла кёчюрюлгенлери, ол сабийчиклени детдомгъа ашырылгъанлары. Бир джюрекке кёб ауурлукъ джетеди. Анча халкъ туугъан джерсиз атыла, сатыла айланадыла. Ата джурт адамны отджагъасындан башланады, отджагъанг джокъ эсе, Джуртунг да джокъду. «Ата джуртубуз болса, бизни джакъларыкъ эди, биз кишиники да тюлбюз» деб кёлюне келди Гокканы.

Указы окъугъандан сора, Сталини бу къыйынлыкъдан хапары джокъду деген мурат да Гокканы башындан кетди.

Тели ауруу бютеу районну эллерине тюшген къарачайлыланы чалкъы бла чалгъанча этиб барады. Райздравотдел аякъ юсюне туруб, къазауат этеди, алай а не келсин, эм керекли зат — дарман, ашарыкъ джетишмейди, тазалыкъ сакъланырча юй болум джокъду. Асыры арыгъандан Гокка аякъ юсюнде кючден турады, къарт фельдшер да кесин кючден тиреб айланады. Тели ауруу а джукъланмайды. «Трудовикни» адамлары ауруу джугъады деб къоркъгъанлай турадыла, бир къауумла уа табхан затларындан ауругъанлагъа садакъа келтирселе, Гокка келген затны джатханлагъа юлеширге кюрешеди.

Джаз джылыуун бергенден бере келеди. Джер букъулайды. Мында джашаб тургъан къартла, сабийле юй джанында бачхаларына узаладыла, колхоз сабаннга

къарагъанла тиширюула, джаш джашчыкъла, урушда сакъат болуб къайтхан эркишиледиле. Ишлерге къарыулары болгъан жангы кѣчгюнчюле да алгъан джерлеринде да, колхозда да тырнакълаб кюрешедиле. Халимат сабий садда джумушчу болуб ишлейди, эгечи Разият а колхоз берген джерчикни аягъы бла къазыб кюрешеди.

Талай юйдеги, тас болгъан адамларыны юсюнден хапар алдыла. Ол хапарланы, аскерден бош этилиб келген эркишиле келтиредиле, юйлерин излеб ала кѣб джерни аулагъанлары себебли, кѣблеге тюбейдиле. Аланы жанларында болмагъан адрес табарыкъ тюлсе — хар ким дыгалас этиб адамларын излейди. Гокка излегенледен алкъын киши табылмагъанды.

Бир кюн Гоккалагъа Мусос улу Азрет къайдан эсе да келиб тюшдю. Ол Гоккаланы атауулдан телисыман джашды. «Трудовикден» узакъ болмай джашай кѣре эдим. Аны бир адамы да къалмай ёлюб, ол къабарыкъ излей, джууукъда колхозлада айлана тургъанды, къалай эсе да комендантны кѣзюне да тюртюлмегенди.

Гокка кече арасында келгенинде Хабибат анга табханын да къабдырыб, орундукъну аягъында джерге бичен атыб джатдырыб тура эди.

— Эшикте гебен жанында джатдырсанг а, анам, бусагъатда джылыды сора,— деди Гокка тели аурууну къоркъуун эте.

— Юйсюз-кюнсюз джарлыны эшикге атаргъа джызыкъсындым,— деди Хабибат.

Эртденбла Гокка уянганында Азрет къобуб кетиб тура эди, эки кюн озгъандан сора уа аны ёлюсюн элни къыйырында табдыла. Бир ишексиз аны тели ауруу бошагъанды.

Андан ауруу джугъуб, Хабибат да тѣшекге (алай демеклик, саламгъа) тюшдю. Гокка анасын изоляторгъа салыб, юйню ичине дезинфекция этдирди. Фрида асыры къоркъгъандан не этерге билмей, тели болгъанды. Юйюнден Гокканы къыстамагъаны да аламатды. Гокка энди кече-кюн да кесини «госпиталинде» джашайды, анда гѣзенчикча бир гитче комнатчыкъгъа анасын джатдырыб, кеси да аны бла турады.

Бир кюн, адетича эртде къобуб, анасына кѣз джетдиргенинде, юренчек кѣзю аны солумай джатханын эслеб, юсюне къабланды. Анасыны болуру болуб тура эди. Гокка аны къатында олтуруб, эки къолу бла башын тутуб,

ачытхынчын эрнин къабды. Кёзюнден джыламукъ чыкъмады, не кёб джыласа да къыйынлыгына азлыкъ этерик эди. Айтыргъа, Гоқкагъа ташды деген болмаса адамды демезлай болду. Бу болумда эшикден Василий Андреевич тюшдю. Ол Гокканы башына арыкъ къолун салгъанында, Гокка энди кесин тыялмай тегюлюб, башын фельдшерни кёкюрегине ийди. Джыламугъу энди тыйылмазча, аны учу-къыйыры болмагъанча алайды. Василий Андреевични халатын суу этди.

Ол кюн, 1944 джыл, апрелни онтёртю эди.

Кёчгюнчюлени джартысын джухандан сора тели ауруу джукълана башлады. Ачлыкъ а биягъынлай къысады. Айда беш килограмм ун юйдегиге джукъ да тюлдю. Алай болса да джер къаралтыргъа кюрешедиле, колхоз урлукъгъа деб берген нартюх кесекни бир къауум юйдеги джутуб къолюб, къараб къалды.

НКВД-ни район бёлюмю, не ючюн этди эсе да, «Трудовикде» кёчгюнчюлеге Токъмакъ базаргъа джюрюрге эркинлик берди. Токъмакъ бла «Трудовикни» арасы онсегиз километрлик джолду. Ол шахарчыкъ Къыргъызынкъыды. Ары базаргъа баргъан кёчгюнчюлени джанында комендантдан эркинлик къагъыты болургъа керекди. Алай бла, айда тёрт кере базаргъа барыргъа эркинлик чыгъыб, былагъа болушлукъ болду. Джюрюген джаяу джюрюйдю.

Белгилисича, къарачай тиширыуну къолу ёмюрледен бери да айтылыб келеди. Аны къолу джарашмагъан зат болмагъанчады. Артыкъ да бек джюн ишге. Джюн кесеге болгъан халы этиб базарда джукълагъа ауушдура башлады, ачханы багъасы тюшгени себебли, ачхагъа сатаргъа асыры суймейдиле.

Бу базарны дагъыда бир хайыры болду. Бери Къыргъызияда, Къазахстанда элледен да кёчгюнчюле джюрюгенлери себебли, адамла бир-биринден хапар биле башладыла. Аны, муну кёрген, эшитген адамла чыгъадыла, алай болса да бири бирин табхан азды. Хапар биринден бирине джетгинчи, ол хапары чыкъгъан ёлюб да кетеди.

Гокка кесини аджашхан адамларыны юсюнден бир къым эшитирге дыгалас этиб, базаргъа эки айланыб барды. Эгечи Кемисханны Микоян-Шахардан кёчюрюб кетгендиле, шахарчыланы къайда къотаргъанларын киши билмейди.

Гокка базаргъа экинчи кере баргъан кюнде ким эсе да аны атын айтыб, тыйды.

— Сен Гоккамыса?

— Хо. Сен кимсе?

— Мен Чаулданма. Сени кѳргенлей таныб кѳйдум, Аслан бла сени тоюгъузда кѳрген эдим. Тюрленсенг да таныдым: кѳанатлача кѳашларынг, кюнча джарыкъ тегюб тургъан кѳзлеринг биягъынлай турадыла. Ол кюн сени узун эшмелеринг бар эдиле, энди уа...

— Кѳой, салма эсге ѳтген заманны,— деб Гокка сѳлеширге сѳйген джаш тиширыуну тыйды. — Сен кѳайда джашайса, кѳайсы тукѳумдан джашайдыла сен болгъан джерде? — деб хапар алыргъа ашыкъды.

— Мен орус станседе Ивановкада джашайма.

— Да тохта, биз хоншулабыз да,— деди Гокка,— сен Кѳыргъызда, мен Кѳазахстанда, арабызда уа — кѳуп-кѳуру Чу суу.

— Алайды, тоба.

— Мен Чаулда сени нек танымай эдим да?

— Мен элни кѳыйыры Темирболатланы тийреде джашай эдим.

Асланны, сени ююгюзню да таный эдим. Асланны эгечинден туугъан Марьям юйдегиси бла бизни стансеге тюшген эди...

— Саумуду? Айта кир,— деди Гокка.

— Сени огъесе, саумуду дейсе. Бизни джашауубузда эм кѳб джюрюген сѳз «ѳлюм» деген сѳзю, Марьям бир ачы аджалдан ѳлдю — сабийлерине ачлыкъ джетгенин кѳлтюралмай акѳылындан шашхан эди. Сабийлеринден кѳачыб, кѳайры эсе да сабанлагъа кетиб, ала да ызындан барыб, кѳыш ѳлгенди, насыбсыз. Тѳрт сабийин да кѳайры эсе да детдомгъа бергендиле. Марьямны эри Азрет а фронтдан кѳайтыб келгенли эки ай чакълы болады. Кѳыстайдыла да бизникилени, халкъны джаулары деб. Келгенлей, сабийлерин излерге кетген эди, алкѳын хапар джокъду. Сени бла кѳалдым да кетдим, халыларымы бир ауушдуралсам дей эдим,— деб Гокканы сѳгъышлы этиб, адамланы ичинде ташайды. Алай а анга не азаб салсала да таш не ангыларыкъды?! Гокка бу ачы хапарны да джутду. Кѳобузну уста сокъгъан джарыкъ, арну Марьямны, сабийлеринден кѳачхан Марьямны кѳзюне кѳргюзю. Аслан аны кѳалай бек сюе эди.

Биринчи Майны байрамы джууукълашады. Байрамлагъа хазырланыугъа Гокка кѳачан да сѳйюб кѳошулуучан эди. Юреннгенича, Гокка колхозну парторганизациясына барыб, не зат бла болушайым деб сорду,

алай а аны былайда керек болмагъанын кыйналыб билдирселе да билдирдиле.

Совинформбюроу билдириулерин сакълау Гокканы джашаууну баш затыды. Ол билдириуле кыуандырадыла — бизни аскерле джауну кыуууб барадыла. Бу хорламла тынч берилмегенлерин Гокка бек ариу биледи. Деуча джашланы этлери госпиталгъа сылыныб-сылыныб келиучюлерин унутмагъанды. Аланы юслерине сюслиб, Гокка ненча сагъатын ашырыучан эди. Бу кюнлери эсине тюшсе, Гокканы джюрегине джарыкъ ургъанча болады, нек десенг, ол заманда Джуртну сакълагъанла бла бирге эди ол, Ата джуртуна керек эди, аскерчи тенглерери бар эдиле...

Гокка амбулаторияны джабыб юйге тебреди. Тюзю, «юй» деген сёзден анасы ёлгенли кьоркъгъанлай турады. Бу топракъ юйчюкге келиб киргенлей, анасыны, энди уа Марьямны да бушуулары келиб юсюн басыб кьояды. Джангызлыкъ къанын бузлатыб баргъанча алай болады.

Юйге бир кесек затчыкъ алгъанды: тёшек, джабыу, мамукъ джастыкъ, бамазей джууургъан. Примус да, эки алакытай кёлек да алгъанды. Баш кийимлери уа биягъыладыла: шинели, къара юбкасы, кители, картусу, джукъаргъан чурукълары. Къалгъан кёчгюнчюлени къатларында Гокка кесин иги джашагъаннга санайды, бу зат анга ауур тиеди, алай а Гокка не бла болушсун...

Гокка джолгъа чыкъгъанында, анда ал сюремде джоппу болуб, джылай тургъанланы эшитиб, дженгилрек атлады. Адамланы арасында бетин къан джуууб баргъан Апийни кёрдю. Ол да джылай, къалгъанла да джылай. Бир кесек мюрзеучюк табыб аны тартдырыгъа Апий Ивановкагъа кёпюрден ётюб баргъанлай, Кузнецов ат бла аллына чыгъыб къалыб, къамчи бла ёретин-ёретин сермегенди.

Гокка Апий бла ызына амбулаториягъа къайтды. Ол аны джараларына къарагъынчы эшикде кычырыкъ, сыйыт, дауур эшитилгенлей турду. Неге да тёзе келген адамла бу затха чыдаб болмай, «энди бизни малланы туйгенча туйюб дамы тебредиле» деб ачыуланадыла. Эски кёчгюнчюле да была джанлыдыла, тышларындан джукъ айтыргъа кьоркъадыла ансы. Комендант башын эшикге къаратмай иги кесекни турду, алай а аны джаныуар джюреги чыдатмай, къолунда къамчиси бла, кьуртгъан адамча чыкъды:

— Чачылыгъыз, бандит сволочла! — деб къамчини

джерге-джерге къакъды. Кёпюрден ётеме деген ким болса да ма бу ауа-сауа тургъан къарт итча къаны къуюл-лукъду, аны бла къалмай каторгагъа ашырыллыкъды. Чачылыгъыз, ана... — деб бурун тешиклерин кериб къычыралгъанын къычырды. Асыры ачыуу къайнагъандан бети чюгюндюрча къызаргъанды.

Гокка амбулаториядан чыгъыб, бу халны керюб: — Уругъа эркинлигинг джокъду, солдатны анасына эте тураса сен былай! — деб «Сиз» «демей», «сен» деб айтды.

— Джокъду эркинлигинг! Джокъду! — деб башхала да къычырдыла.

Кузнецов анга къаршчы сёлешгенлерине ийнанмагъанча болуб джунчуй тебреди да, сора биягъы къабына кирди: меннге, Совет власть бу азиатлагъа не сюйсенг да эт деб эркинлик берген адамгъа, кёремисе, къаршчы селешгенлерин! Кеси кесин къолгъа дженгил алды.

— Эркинлигим джокъдumu дейсе, бандит хамхот? — деб адамланы араларын джырыб, Гоккагъа тебреди. — Джокъмуду эркинлигим?! Неге да барды эркинлигим! Неге да! Ма бусагъат сени аякъ тюбге атыб, теблеб къояргъа да! Унутханмы этгенсиз Указыны тубюнде къол салгъаныгъызны?! Ма бу джийиргеншли уа киши джерге ётуб бара тура эди! Киши! Чачылыгъыз! — деб тамагъы къарыла энтда къычыргъанында, адамла къуйрукълары сыннган итлеча акъырын чачылдыла.

Наганы болмагъанына Гокка бюгюн бушуу этди, болса ол джануарны уруб къоярыкъ эди. Гокка Халимат бла ызына амбулаториягъа киргенинде:

— Олтур да джаз сени хатынг ариуду, — деди Халиматха.

— Не затны?

— Ма бу артыкълыкъны юсюнден мычымай НКВД-ге къагъыт джазаргъа керекди. Бизге не тукъум артыкълыкъ этселе да тюерге эркинликлери джокъду, деб мени акъылым алайды, — деди Гокка.

— Къалай иербиз, билесе эркинлик болмагъанын.

— Биягъы тётя Марья элтир.

Бир сагъатдан тарыгъыу къагъыт хазыр болду.

Кюн алкъын батмагъанды. Гокка да, Халимат да Трифонихадан чыгъыб, элни къыйырында кёчгюнчюлеге аталыб кесилген джерге бардыла. Бир къауум къарачайлыла былайда джер юйчюкле къазыб киргендиле, бирсилери да чучургъа кюрешедиле.

— Бир кѡаум а ызыбызгѡа ашырлыкѡдыла деб джер алмай, джер юйчюкле да кѡазмай сакѡлайдыла,— деди Халимат.

— Майна, Абидат джер юйчюк кѡазаргѡа кюреше турады, ёлетден кѡалгѡан сабийлерин ичине джыярыкѡды, ызыбызгѡа ашырсала уа джер юйчюкню атыб кетген кѡыйын тюлдю. Кѡайтарыу хапардан мен кѡол джуууб бошагѡанма, кѡресе, бизни юсюбюзден кѡаллай Указла чыгѡара турадыла. Не уа бизден сора да халкѡланы кѡчюргенлери уа? Сталин билмей быллай затланы киши да этерик тюлдю. Бир сейир затны айтайым — Сталинге сѡймеклигим джюрегимде джукѡланмагѡанды. Ахырсы, бу затха адам не айтыр? Биз джаш кѡауумну джюреклерибизге ол тукѡум сѡймекликни сингдирир ючюн идеологияны джаханим машинасы кѡалай кючлю ишлегенди! Бизге тюшген ачыны адам айтыб да айталмаз, алай а аны Сталинден кѡрмейбиз, ол джерде аллахыбызды. Бу сѡзлени акѡылым айтады ансы, джюрегим Сталинге берилибди. Бюгюн ол мени ючюн ёл десе, сагѡыш этмей ёлюмге барлыкѡма,— деди Гокка.

— Анга уа устабыз,— деди Халимат, экили айта.

Бир джер юйчюкню кѡатында мычыдыла. Тиширыу саз топракѡ бла ичин сюртеди, бир кѡарт киши тылдан басады, онтѡрт-онбешджыллыкѡ кѡызчыкѡ да кѡалай кесек бла анасына тылдан ташыйды. Саламлашдыла Кѡарт кюрегине таянды, тиширыу джер юйчюкню эшигине сюелди, кѡызчыкѡ да тылданни джанына чѡгеледи

— Тогѡуз башлы юйдегиден кѡалгѡан бизбиз,— деди кѡарт. — Бир кѡауумубузну ёлюсю джолда кѡалды, бирсилерибизни былайда ачлыкѡ бла тели ауруу кѡоратдыла. Биз ючюбюз барысындан да кѡарыулу кѡре эдим. Келин колхозгѡа ишге джюрюйдю, не болсун, кюнортада анда джукѡ кѡабдырадыла. Ол ишден кѡайтса, ма былай тюрт-мюрт этерге кюрешебиз. Бизни ызыбызгѡа киши да бошларыкѡ тюлдю,— деб бегитиб, ишин башлады

— Джашыгѡыздан хапар бармыды? — деди Гокка

— Барды, кѡызым, барды. Бизни амалтын аны урушдан башына бош этиб, Орта Азияда бизни излей айланганлай, кѡайда эсе да Чу станцияда тели ауруудан ауруб, ёлгенди, урушда болса сау кѡаллыкѡ эсе да. Бу хапарны келин Токѡмакѡ базарда эшитиб келгенди,— деди кѡызчыкѡны аллында кѡалайгѡа кюрек бла тылдан сала. Тиширыу ауузундан сѡз чыгѡармай, топракѡ джугѡу кѡолларын бир-бирине ышый сюелиб, ызына кирди.

— Бизни халкъны ёлюм бек суйгенди, кызым, деди къарт

— Не этейик, атам, ким биледи, ёлюм бизден чиркир-тай кюнле бир чыгъар эселе уа,— деди Халимат ахсыныб

— Кетгенлени энди бери къайтараллыкъ тюлбюз, кызым, джашаб тургъанланы да джюрек джараларына дарман джокъ.

Аладан озгъанларында, Халимат:

— Къарт тюз айтады, ким къайтарлыкъды мени джангыз къарнашымы, ол бизни юдегиге джюрек джара салгъанлай турады,— деди.

Гокка джукъ да айтмай тынгылады — джюрек джараларын тизсе, кёб тизерге керекди.

Ызларына элге тебретиле. Апийни къайгъысы джюреклерин къозгъаб, юлерине джыйылмай, баш кечиндире айланадыла. Колхоз иште ишлеген тиширыула ишден къайгыб келетиле. Аланы ичлеринде къарачай тиширыула кезюнге дженгил тюртюледиле: келеккелеча арыкъла, бетлеринде къан ышан джокъду. Кеслеринден юзюб, иште берген ушхуурларындан юде къарыусуз адамларына келтирирге кюрешедиле.

Тели ауруудан къалгъан гитче сабийлени сабий садха джарашдырыб, ала ачлыкъ ёлюмден сакъланырча этдиле

Джер юйчюкледен сау бир тийре къуралды, насыбха, мында джер къургъакъ болгъаны себебли, аланы ичлери джай мылы тартмайды.

Гокка Халиматдан айрылыб, тётя Марьягъа бурулду. Письмону юсюнден айтды.

— Не сёзю барды аны, Галя. Тамбла огъуна аллыма тюртюлген арба бла барайым да НКВД-ден адамгъа тутдурайым. Бу худжу тёрт хариф къоркъутуб къойгъанды да, ийнанамыса, эшитгенлей къалтыраб тебрейме, алай а къоркъуб, аджалдан къаллыкъ тюлсе деб сёз барды. Аллах кеси сакъласын. Не болсам да болурма, сен сагъыш этме, элитirme. Сизге джетген къыйынлыкъны кёрюб кючюмден келмейди. Ахырсы, аллай мурдар дуниягъа къалай да джаратыла болур? Кузнецовгъа айтама. Бизни къаныбызны эмиб бошаб, энди сизге чабханды. Биз андан кёргенни сен сорма, мен да айтмайым. Мен тели акъылым бла, Галя, алай сагъыш этеме: иги власть ма Кузнецовча ачы адамны къуллаукъда тутмазгъа керекди. Барырма, Галя, барырма, сен къайгъы этме,— деб къайтарыб айтыб, уллу орус печни ауузундан кызыл бишген нартых ётмекни чыгъарды. Аны татыуу

эрлай юйню гырджын ийисге алдырыб, асыры къабар гъа суйгенден башына чаба тебрегенинде, Гокка эшикге мыллык атханлай:

— Джангы гырджындан кетиб къалыргъа бола мыды?! — деб тѣтя Марья бычакъ бла къыйырындан кесиб, кружка бла сютню да, гырджынны да Гокканы аллына салды. — Аша, мен барыб анга бир болушайым, — деб чыкъды.

Гокка ёмюрде быллай зат кѣрмегенча алай ашады.

Ол кюнден сора юч кюн ётген болур эди. Элде хапар чыкъды: Апийни юйдегиси, эки джаш джашы бла эрдеги къызы, кимден эсе да бир къойну артха алыб союб, Кузнецовну чакъырыб сыйлай турадыла деб. «Сен бизни анабызны каторгагъа иерге боллукъ эдинг, сен а джан аурутдунг, иймединг, энди биз сеннге ёмюрге дери да борчлубуз» деб сыйлауну магъанасы алайды.

Аны экинчи кюнюнде Гокка ишден келе Апийге баркага бурулду. Аны бетинде джаралары энтда кетмегендиле. Гокканы ачыуу къайнай:

— Алай нек этдигиз?! Аманлыкъ этгеннге туздамыгъызыны къалай ашатдыгъыз? — деб сорду.

— Къалай этерик эдик да, джаным, ол кече огъуна ол бизге келиб, не джаны бла да къоркъутур керекли къалмады, районнга джазарыкъдыла деб къоркъгъаны белгили эди. Башха джаны бла къарасанг а, мени тутуб каторгагъа ашырыб ийген анга къыйынмыды. Башха амалыбыз болмай этдик алай, энди уа ол къойну багъасын тѣлегинчи джюн ишлерге керекбиз, джюн аланыкъыды, ишлеген а къызчыкъ бла мен этерикбиз. Не этейик, былайда да каторгадабыз, алай а кесинги адамларынгы ичинде, — деди.

— Биз Кузнецовну юсюнден районнга джазгъанбыз, — деди Гокка.

— Ах мен джарлы, мени юйдегим джазгъанды деб кѣлюне келликди, мен хариб, энди мени ашырыб иерик болур, — деб Апий бутларын тюйду.

— Къоркъма, Апий, къоркъма, письмогъа Халимат бла мен къол салгъанбыз. Комендант ачыуун энди бизден алыргъа боллукъду, — деб юйден чыкъды.

Апийни эт адамы бу кюнледе къазауатда уллу джигитлик этиб, Совет Союзу Джигити болгъанды.

Бу ушакъдан сора эки айдан, джайны къызыуунда, «Трудовикде» от джайылгъанча хапар джайылды —

Кузнецовну ишден чыгъаргъандыла, кете айланады деб Эсги кѣчгюнчюле, джангыла да ол кетгенлей юслеринден басыб тургъан ауурлукъ кетиб къаллыкъча бу хапаргъа къууанч тыбырлы болдула. Гокка бла Халиматны кѣллерине, ала район НКВД-ге джазгъан письмо къората айланады комендантны деб келди, былагъа тюзю, письмону юсюнден киши джукъ сагъынмагъанды. Огъесе, Кузнецовну башха джерге кѣчюре болурламы ишден-башдан да чыгъармай?! Кузнецовла керекдиле, аланы табхан алай тынч тюдю...

Адамла кеслерине бирер сылтау чыгъарыб, Кузнецов джашагъан юй таба тизилдиле, бармай чыдаялмадыла. Былайда тогъуз-он арба. Аланы колхоз ишден алыб келтиргендиле. Кишиге кѣзлерин кѣлтюрюб къарамай, Кузнецов бла аны бѣчкебыдыр къатыны, нени къалай джюклерге керек болгъаныны юсюнден кеслерини джумушчуларына — къарачайлылагъа кѣзюу-кѣзюу буйрукъ бередила. Хапчюкню уа учу-къыйыры джюкъду — юйден, баудан, подвалдан чыгъарыб кючлеринден келмейди. Онеки джылны ичинде колхоздан да, колхозчуладан да табханын сыгъыб алгъанды, энди уа байлыгъы сыйынмайды. Ачыуун тышына тѣгалмай, бойну бууулуб тургъанча, къызарыб, Кузнецов хапчюк джюклейди, ѳзге, къычырмай чыдаялмады:

— Чачылыгъыз, кирли контрала! — деди.

Адамла алайдан жанласала да, анда-мында сюелиб къарайдыла: арбала бир-бири ызындан районнга баргъан джол бла тизилдиле, аланы ызларындан Кузнецовну хонта джашы талай малны сюрюб атланды, бир арбада — къуп-къуру чочхала.

Талай кюнден «Трудовикге» джангы комендант ийдиле. Тукъуму Яценко. Джылына къыркъ чакълы бола болур эди. Чагъдий санлы, сары шинли, алакѳз адам. Юйдегисиз, кеси халиге къараргъа келген болур. Джер юйчюкле болгъан джерге, къарачайлыла джашагъан бараклагъа айланды. Гокка ише кѣзюуде амбулаториягъа да кирди. Гокканы къолун (къолун!) тутуб саламлашды. Шиндикге олтуруб, тѳрт джанын къарамы бла аулай, ушакъны башлады. Гокканы хирург болгъанын билгенинде уллу сейирсинди — врачла джетишмей тургъанлай, фельдшерни орнуна салыб турургъа къалай болур?! Гокканы къазауатда болгъанын да, чынын да билди. Секириб стол шиндикден къобуб, джюрюб тебреди. Гоккагъа ол интеллигент адам кѳрюндю «да сора бу хар кимни

кьоркьууда тутхан наныкъ бетли погонланы нек салгъан ды да?!» Гокканы бу сагъышындан уятыб ол.

Эт адамларыгъыз тасдыла, не? — деб сорду.

Тасдыла Алкъын бирин да табалмайма.

— Дарман, эшта, джетише болмаз,— деб сёзню башхагъа бурду.

— Джетишмейди деген сёз бошду, джокъду дарман, джокъ.

— Гмм...

«Сау къал» деб, айтыргъа да «унутмай» кетди.

«Къара кечеде чыракъ джарыкъ» деб Гокканы кёлюне алай келиб, «бу адам меннге Асланны излерге болушур эсе уа» деб дыгалас этди.

Яценко Гавриил Яковлевич бла да кёб олтуруб, ол кюн огъуна ызына районнга кетди. Колхоз Кузнецовну квартирини джартысына ремонт этиб башлады. Яценко джангыз бир арбагъа хапчюгюн джюклеб, къатыны бла джетиджыллыкъ къызчыгъын да олтуртуб келгенини хапары элге дженгил джайылды. Эсги, джангы кёчгюнчюле да, джаныуар тюл, адам келгенин сезиб къууандыла, аты комендант болса да, адамды. Кёчгюнчюлеге адамлагъача къарагъанын, аланы инджиулерине къайгъыргъанын кёрдюле. Бу затха, кёзлерине ийнанмагъанча, къууандыла.

Гокканы ала юйлерине чакъырыб тебретиле. Джюреклерини керти да бир-бирин алгъандыла. Къарачайлыла чекген къыйынлыкъ уллу джангылыч иш болгъанын Яценко ангылагъанын Гокка сезеди.

Бир джолда Яценко хапар айта келиб, географиядан устаз болуб ишлегенин айтды. «Устаз болуб ишлеген адам комендантлыкъ ишге кёчюб къалай къалгъан болур» деб Гокка сейирсинди. Соруб айланмады, алай а кёлюне бу зат келди: Яценко джашагъан элде комендант къарачайлылагъа джетдириб тургъан къыйынлыкъны кёрюб, алагъа болушур ючюн болгъан болурму комендант?! Бу оюмгъа Гокка ийнаныргъа сюе эди.

Кёчгюнчюлени юсюнден закон биягъынлай къаты болса да Яценкону джаратадыла. Айына эки кере къол салыргъа комендатурагъа къоркъмай барадыла. Комендантдан осал сёзлени эшитмезлерин биледиле, КПЗ-ге да атарыкъ тюлдю.

Не джукъланады десенг да къарачайлыланы ызларына ашырлыкъдыла деген ышаныу джюрекледен джукъланмайды, алай болса да джер юйчюкле къазадыла, саман этиб андан юйчюкле къалайдыла.

Уллу, гитче да колхоз ишге джорюйдю сабанлагъа суу саладыла, чюгюндюрге, тютюннге, нартюхге къарай дыла. Ишлерге къарыуу болгъан эркишиле малда, са банда урунадыла. Малны ёмюрден да билген къарачайлыланы ишлерин колхозда бек джаратадыла. Уллайгъан тиширыула урчукъ бурадыла, юйге къарайдыла. Алай бла кёчгюнчюлени джашаулары джукъгъа ушай башлады, иш кюнлеге къачда хакъ тёлерикдиле деген айтыу джюрекледе ышаныу туудурады. Алай болса да чекген ачылары, эт адамлары ёлгени джюрекlege джара сала тутады, ол джараны не тукъум балхам да сау эталлыкъ тюлдю.

Магомет Асланны юсюнден ол тюбсюз-башсыз хапарны айтханлы, Гокканы джюрегинде ышаныу джашайды: Аслан табыллыкъ эсе уа. Кюнлени бир кюнюнде Гокканы бушуулу юйюню босагъасындан Аслан тюшюб къалса уа деген акъыл Гокканы башындан кетмейди. Тели ауруудан неда ачдан къайда болса да ёлюб къалса уа деген къоркыуу да джюрегиндеди.

Бир джолда Гокка Яценколагъа баргъанында эрин сагъынды. Ол Асланны хапарын айтыб бошагъынчы комендант аны азгъын бетинде адам айтыб айталмазлай бир инджиуноу кёрюб:

— Мен кесими атым бла эркинлик къагъыт берейим да баш иегизни да, эт адамларыгъызыны да излегиз,— деди

— Мен тюзю эшитдим, Петр Николаевич?

— Тюппе-тюз.

— Сизни къыйнаргъа боллукъдула, Петр Николаевич.

— Мен бир хапар эшитгенме, Гокка Мажаевна,— деди ол джууаб орнуна, хурджунундан жилка пачканы чыгъарыб, тютюн бура,— колхозну бухгалтери ауруб, тёшекге тюшеди. Диагнозу: иринлеген сокъур ичеги Районнга иерге болмайды — анда джангыз хирург ауруб джатады. Бу болумда Гокка Мажаевна джап-джангыз Фрунзеге иерге боллукъ эди, алай ийсе, ауругъан джолда тынаргъа боллукъ эди. Гокка Мажаевнаны не этгенин билемисиз? Тынгылагъыз. Ол, амбулаторияда асептика, антисептика эталгъанын этиб, бухгалтерни сокъур ичегисин алады. Анга бир джукъ болса, орус адамны иш этиб ёлтюрдюнг деб ашырыб иериклерин ол бек ариу биле эди. Насыбха, Гокка Мажаевнаны къазауаты бла бухгалтер сау болду, бюгюн ишлеб турады,— деб Петр Николаевич папиросун сернек тартыб къабындырды.

— Ол кюн мен кесими юсюмден сагъыш этмеген эдим, Петр Николаевич, ауругъан къайгъылы эдим.

— Мен ол кюн Сиз этгенча этерге нек болмайма? деб комендант ёрге кьобду.

— Петя, кертиси бла да иги сагъыш эт,— деди кьатыны Рая, кьызычгъыны чачына кёк бантны кьыса

— Меннге не этериклери да ишден кьыстарыкьдыла мен а бу иште кёб чыдаяммазымы ангылаб бошагъанма Кьысха сёзю, хазыр болугъуз. Джолгъа ачхачыкь таба рыкь болурсуз? — деб Гокканы аллында сюелди.

— Кеб турмай джал аллыкьма, джыйырма бла юч тюмен.

— Къалын тюлдю хурджунугъуз, Сиз Кьыргъызгъа. Узбекистаннга да барыргъа, Къазахстанда да сорууларгъа керексиз. Биз ийген къагъытлагъа хазна джууаб келмейди, излерге эрингенми этедиле, билмейме.

Ол кюнден башлаб, Гокканы джюрегини иеси ышаныу болду, Гокка энди джашаргъа да изледи, ол огъай тегерегинде адамла да башха тюрюю кёрюнюб тебретиле: бири бирине игилик излегенча, къайгъыргъанча Джал алыр кюнюне неллай бир къалгъанын ашыгъыб тергейди; барыр джолун эсеблейди; Аслан бла, аны анасы Кеминат бла, Кемисхан бла къалай тюбеширин кёзюне кёргюзтеди. Джашауу бу болду. Алай а амбулаторияны кимге кьойсун, райздравотделден эркинлиги да болургъа керекди. Биягъы къарт фельдшер къол узатды

— Райздравгъа заявление джибермегиз, бошларыкь тюлдюле, НКВД-ден къоркъарыкьдыла. Комендантны къагъыты бла кетигиз да къалыгъыз, мен онбеш-джыйырма кюнню Сизни орнугъузгъа ишлерме, райздравдан адам бери джылдан бир да келмеученди, джукь да биллик тюлдюле,— деди.

Гокка Асланны излер ючюн не джорукьну да бузаргъа хазырды. Комендантдан эркинлиги барды сора тутарыкь тюлдюле, ишден а кьыстасала кьыстасынла, Аслан бла ол кеслерин ташны юсюнде да асырарыкьдыла...

Бу оюмла бла джюрегин басыб, Гокка джал алыр кюнюн ашыгъыб сакълайды. Июнь айды. Сабанла джашнайдыла. Кёбюсюне кечеле бла алагъа суу саладыла. Бу кьыйын ишни тиширыула да этедиле. Джангур джаумайды, исси кьысыбды. Сабанлагъа, бачхалагъа суу сала, боюнларында ауур кетменлери бла, адамла беллерине дери суугъа батыб ишлейдиле.

Мында джашиб тургъан адамланы былтыргъы мюргеулерди бошалады, айхай, тегереклеринде ач адамла джутланыб, аууз къабынны берекетин аладыла... Ду-

нияны башында, кёкде, джерде да, джангыз «гырджын» деген сёзден башха сёз джюрюмей кьалгъанча алайды

Аслан бла тубеширин сакълагъан, бу кетерге унамагъан кюнледе (бир-бирибизни табарыкъбыз деб ийнаныбды) Гокка ётген джылланы эсине бютюн да тюшуредн; элде бир школда окъугъандыла, сабаннга, малгъа къараргъа къарыулары джетмеген къартлагъа бирге болуша эдиле; фельдшерлик окъургъа бирге кетген эдиле. Суймеклик орталарында шынкъарт болуб джанарын билмей эдиле. Фельдшерлик окъуб бошагъанларында Гокканы окъургъа Ростовда мединститутха ийдиле, Аслан а ишлерге, джангы къуралгъан элге кетди. Ол кёзюуге Асланны фахмусу литературагъа болгъаны ачыкъланды — аны джазгъанлары китаблада, газетледе басмалана тебретиле. Джазыучула бла шагърей болду Алай бла Аслан дженгилде газетде ишлерге кёчдю.

Суймекликлери ёсгенден ёсе барады. Письмо джюрютедиле, байрамланы бирге ётдюредиле. Бир джолда Микоян-Шахардан башсыз письмо алгъаны да эсине тюшдю. Ол письмода, Аслан башха кызыны сюеди, сени письмоларынгы хыликке этиб, хар джетгенине окъуб айланады, деб джазылгъан эди. Гокка Асланны письмоларына джууаб этмей тохтады — къалай ийнанды башсыз письмогъа... Бети, къуту да кетиб, Асланны Ростовгъа келгени Гокканы кёзюне кёрюндю. «Къуруб кьалгъа эдим да ол кюн аны ол дунягъа джетдирмеге эдим». Суймегенлерини бири джазгъан ол письмону ётюрюклюгюн Аслан, не этди эсе да, ол кюн Гоккагъа ангылатды Экеуленни ортасында таза, ариу суймеклик, алай бла, бир къауумланы тынгыларын алады.

Аслан атдан джыгъылыб, больницагъа тюшгенди деб эшитгенлей, Гокка арам-къарам этмей Микоян-Шахарда больницагъа салыб баргъаны да эсине тюшдю. Больницада Асланны эгечи Даута бла кысха джууугъу Балдашны юслерине барды. Балдаш школда Аслан бла, Гокка бла бирге окъугъан эди. Экисин да Гокка кючденбутдан таныды: 1937 джыл эри Джамалны тутханларында, Даута чыммакъ агъарыб кьалгъанды, ол джыл кеси да судья эди, Балдаш ол заманда ШКМ-де окъуй эди да къарнашы Кемалны тутханлай, аны школдан чыгъарыб атхан эдиле. Джарыкъ халили Балдаш джукъланыб бошагъан эди. Эсине тюшюрююню учу-кыйыры джокъду. «Джанымдан суйгеним, мен сени табарыкъма! Табарыкъма!» — дейди Гокка кеси кесине.

Советде Гокка джалын алды, мухуру бла джол кьа гьытын да берди Петр Николаевич, анда география картагьа Гокка энтда кез джетдирди. Тетя Марья, Фрида, Христина, Халиматлары бла да саламлашды. Василий Андреевич да джолгьа талай затны юретди. Гокка джолун Магометни хапарына кере кьураб, ол болгьан джерлеге айланыргьа изледи.

Гокка кесини офицер кийимлерин кьарыууна кере аяб кюрешгенди. Кьолуна ачха тьушгенлей, валенкала сатыб алыб, чурукьларын сакьлагьанды. Кюнде, кечеде кийиб айланганы уа бамезей чепкенчик бла трикотаж кофта-чыкьды. Джолгьа уа аскер формасы бла тебрегенди, ол огьай кекюрегинде да ордени бла. Иссиден кьоркьса да джюреги аны суйдю.

Гокка адамларын излерге кетеди деб эшитгенлей, анга кьарачайлыла кьуюлдула, аланы кьбюсюню эт адамлары тасдыла: биреуню узакь фермадан алыб кетгендиле, бирсини Кьобан ары джанында колхоз ишден, Микоян-Шахардан, Баталпашинскеден, Нарсанадан, кьонакьдан да кечюргендиле. Энди уа Гокка бир ыз излерин тилейдиле. Алай бла, унутмазгьа деб, атла-тукьумла джазылгьан кьагьытчыкьла Гокканы вешмешогуна джыйылдыла, вешмешокну уа юренчек болуб алгьанды Чыкьды джолгьа. Адамла аны джолу болурлай аллахдан тилек тилей, сын-сын сюелиб кьалдыла.

Кьалгьан адамлача джюрюрге эркинлиги болгьанына ийнанмагьанча халгьа кириб, Гокка Уллу Чу канал таба атланды. Ол «Трудовикден» эки километр узакьлыкьдады. Ол каналны полякла ишлей турадыла, атына да БЧК деб кьоядыла. Алайда кепюрден етюб, «киши» джерге, Кьыргызгьа, чыкьды. Гитче грузовикле Фрунзеден Токьмакьгьа, андан да ызларына чепкен сокьгьанча джюрюйдюле. Джол асфальт джолду. Арбала да джюрюйдюле. Гокка кьолун келтюргенинде, бир арба тохтады. Анда бир кьарт бла, онеки-онючджыллыкь джашчыкь олтурадыла.

— Биз Кант районнга барабыз,— деди кьарт Гокканы тилегин эшитиб.

— Меннге башхасы джокьду,— дей, Гокка не зат эсе да бир машоклагьа олтурду.

Кьарт Гокканы тюрсюнжонден ол кечгюнчю болгьанын ангылады. Хымил тартхан кезлерини кьарамын Гокканы орденине ийди.

— Джолгьа кьалай бергендиле сеннге эркинлик? —

деб алайсыз да кысыкъ кезлерин кюн кьамата соруб, сора бурулуб джюгенлени кымылдатды.

— Бергендиле,— деб Гокка кысха джууаб этди.

Атланы наллары асфальтда бирча тыкырдайдыла, бричка джырылдайды. Кюн тюшден джанласа да иссилик биширеди.

Сазбет джашчыкъ Гоккадан кез алмай кьарагъанын Гокка сезиб келеди. Гокка да анга кез джетдире олтурады: джашчыкъ кыргъыз джашчыкъ болмагъаны белгилиди, бизден, Кавказданды, дейди Гокка, бек тюсюн айтсакъ а, кьарачай джашчыкъды. Аны уллу кьара кезчюклери мыдах кьарайдыла; бурунчугъу да муккуруракъды, кьашлары кьалынла, кьарала, бетчиги азгъын, саз топракъча. Къартны юсюндеча, аны юсюнде да узун баргъан сызлары бла халат, уллу адамныкы болгъаны белгилиди. Тёппесинде кьаблауушчугъу. Узун сёзну кысхасы, джашчыкъгъа не зат эсе да бир кыйынлыкъ джетгени танылады.

Гокка аны бла кьарачайча селешгенлей:

— Мени атым Салихди, мен... — деб джашчыкъ кирпиленди, алай а къарт ызына бурулуб:

— Сени атынг Сакенди, джашым, унутма сен аны,— деди.

Джашчыкъ кьалай эсе да джыйырылыб, гитчечик болуб кьалгъанча кёрюндю Гоккагъа, аны кезчюклери толдула.

— Адамы бары кырылгъанды, бу джангыз кьалгъан эди да мен муну кесиме джаш этиб алгъанма. Джылытыргъа кюрешеме, алай а ол адамларын унуталыкъ тюлдю, унуталгъан да этмегенди,— деди.

Этда бир насыбсызны джазыуу Гокканы джюрегине ийне болуб чанчылды.

Районнга джетгенлеринде, кьар..

— Биз сол джанына кесибизни аилге бурулургъа керекбиз, Сиз а кьайры? — деб сорду.

— Джууукъ джерде кёчгюнчю бармыды?

— Бардыла, кызым, ала болмагъан джер табарыкъ тюлсе,— деб Гокканы кьарачайча сорууна кыргъызча джууаб этиб,— сен аскерде кьуллукъму этесе? — деб сорду.

— Этген эдим,— деб вещьешогун алыб, бричкадан секириб джерге тюшюб, джанындан эки сомну чыгъарыб къартха узатды. Къарт ачханы кезлерине тутуб кьарай тургъан кезюуде джашчыкъ халатха чырмала джерге тюшюб, Гокканы дженгинден кьадала:

Мени кѡюб кетме, мен сени бла барыргѡа сѡеме, мен садакѡа джыя билеме, мени кѡюб кетме,— деб кѡадалды.

— Мен сени джууукѡларынгдан адам табарма, Кѡа-зийладанма дединг да, табыб сени айтырма,— деб Гокка табыб кѡоярына кеси да ийнана айтды.

Бу кѡзюуде кѡарт ашыкѡмай джюгенлени арбаны агѡачына байлаб, келиб джашчыкѡны имбашындан кѡу-чакѡлай:

— Джашым, энди сен меникесе, кел, олтур,— деди.

Гокка быладан кѡачыб кетгенча айырылды. «Насыб-ха, кѡарт джумушакѡ кѡартды» деб кѡууанды.

Районну арасы шахарчыкѡны кѡыйырында Гокка джангы кѡазылгѡан джер юйчюклени эследи. Гокка ала-ны эм кѡыйырдагѡысына барды. Аты эшик болгѡан те-шикни джанында бир кѡарт олтуруб, арыкѡ бармакѡ-лары бла джашил мынчакѡланы санай тура эди. Узун, акѡ сакѡаллы. Кѡзлери джабылыбдыла. Гокка букѡу джер бла аны бѡлмезлай атларгѡа кюреше, арлакѡда сѡелди. Кѡарт а юренчек бармакѡлары бла мынчакѡ тарта, кѡз кѡабакѡларын ёрге келтюрмей:

— Аллах, кеси кѡыйыны бла джашаб тургѡан хал-кѡгѡа бу ачыны нек тѡшюрдюнг? Бир терслик этген адам болгѡан эсе да, энди азабны он кѡат чекгенди. Шо, не да эт бизни туугѡан джерибизге ий да, анда ёлюрге кѡой, аталарыбыз-бабаларыбыз джатхан джерде джа-тарлай эт, аллах...

Бу кѡзюуде бир тиширыу келиб:

— Атам, бизге кѡонакѡ келиб турады, кѡрмегенмисе? Сау кел,— деб Гокканы кѡолун тутду, энди кѡарт да кѡр-дю. Тиширыу джер юйчюкден ауур саманны чыгѡарыб:

— Бери олтур, джаным, кѡарангы болгѡунчу биз эшикде джашайбыз. Кѡайданса, кѡайрыса? Ашатхан, ичирген этгинчи хапар соргѡаныма айыб этме, алай а не этейик, адетибиз-намысыбыз да кѡалмады, киши адетле бла джашайбыз,— деб джерге олтуруб, Гокканы аузуна битди. Аны юсюнде мутхуз чепкенинде болмагѡан джа-мау джюкѡду.

Киши адамны эслеб, джер юйчюкледен хар ким бери тизилди. Аскер кийимли джаш тиширыуну тѡгерегин алыб, адетдеча, тамада сѡлешиб бошагѡынчы кичи ты-нгыламай, сѡзню бир-бирини ауузундан ала, Гоккагѡа соруума дегенни бериб башладыла.

— Ёзденладан кишиге тѡбегенинг болгѡанмыды?

- Орусладан а?
- Чотчаладан а?
- Лайпанладан а?

Соруума дегенни кыюуб, джууаб сакълайдыла.

— Мен болгъан джерде бу тукъумладан киши джокъду — дегенинде Гокка, бары да ауузларына суу уртлагъанча болдула.

Сёз башхагъа кечдю:

— Бизни бери Сталин билмегенлей келтиргендиле дейдиле, энди ызыбызгъа дженгил къайтарлыкъмыдыла?

— Мени акъылым да алай эди, Сталин билмейди деб тура эдим, энди уа ол затха ийнаналмайма, билесиз, бизден сора да малкъарлыланы, чеченлилени, ингушланы, къалмукъланы кечюрдюле. Сталинсиз быллай зат боллукъ тюлдю. Ызыбызгъа бошларыкъдыла деб мен ийнаналмайма,— деди.

— Бошлаб да кимни бошларыкъдыла, болгъаныбыз кырылды сора.

Сезню башха джанына бурдула.

— Бизни бир кыргызыз бригадирибиз барды да къаныбызны ичиб бошады. Не кесекчик да ол айтхандан тайгъанлай, къамчи бла тулукъ этиб атады. Бююн бир джашчыкъны туйгенди да къобалмай ма ол анда джер юйчюкде джатыб турады джарлычыкъ,— дедиле.

— Не ючюн?

— Аtdан къалгъан зынтхыны торбадан чёблегени ючюн. Ач болуб этгенди да.

— Мюрзеу бишгинчи бир тёзалсакъ. Ишге джюрюгенле анда къабхан кирик этедиле, ма биз, джукъгъа да джарамагъанлай, аланы къабынларын ауузларындан алыб турабыз, ёлюб къорагъан кёб да игиди андан эсе,— деди бир къарт.

— Бир джаны бла ачлыкъ, экинчи джаны бла кийимсиз, тёрт джаныбыз ачыла турабыз. Аны тышында уа эт адамларыбыздан хапар билмей кыйналгъаныбыз а? Э-эй, къой сен бизге джетген ачыны. Елетден къалгъанча ма бу биз къауум тели ауруудан бир хурттакъ къалгъанбыз, сени джауунгъа биз этгенни этсин. Сен да къууандырмадың бизни,— деди биягъы къарт.

— Сен джашагъан джерде малкъарлыла бармыдыла? — деб сорду орта джыллы бир тишируу. Гокка аны тилинден малкъар тишируу болгъанын ангылады.

— Огъай, бизни юсюбюз бла малкъарлыладан бир къауумну кыйры эсе да ётдюрген эдиле.

Асланны юсюнден соруу асыры келгенден Гокка кесин кючден тыйыб турады, эр къатынны, къатын эрни юсюнден селешину айыбха саналгъаны амалтын сёз башлаб къоялмай, узакъдан келтирди:

— Фронтдан бош болуб келгенле бармыдыла сизде? — деди.

— Ючеулен келгендиле, — деди билексиз эркиши. — Экиси, кирмеген джерлери къалмай айланыб, юдегилерин былайда табхандыла, юдегилери десем да, юдегилеринден къалгъан хурттакны, ючюнчюлери Гебенладанды, аны атасы, анасы да саудула, бек аз тубейди бу зат.

— Неме уа... неме... Джазыучу Асланны юсюнден джукъ эшитгенигиз болгъанмыды?

Киши да джукъ эшитмегенди.

Ашхам болду. Адамланы бетлери энди танылмайды. Учсуз-къыйырсыз кёкде биринчи джулдузла чыгъа тебретиле. Тёгерекде сабанладан бишмеген будайны ийиси урады, джер юйчюкледен а — джангы топракъ ийис. Адамла чачыла башладыла. Джер юйню иеси тиширыу нартюх гюттюню юч этиб, эшикде алларына салды.

— Юйдегибизде джетеулен бола эдик, тели ауруу бла ачлыкъ бешуленибизни туб этдиле, юй тамадабызгъа уа Кавказда огъуна похоронка келген эди. «Джигитча ёлгенди» деб. Аны джигитча ёлгени мени джарамы битерикча, — дей, гырджын кесекле джайылгъан быстырны тюзетди. — Къаб, джаным, къаб, джолоучу боллукъса. Къалай бошлагъандыла сени, бизни беш километрден ары бошламайдыла, — деб башха сёзге кёчдю, — да сора, джаным, бизни суйген джазыучубуз сени баш иенгди. Аны мен къалай суйюб окъуучан эдим, мен джарлы, энди уа харифлени да эджиклеяллыкъ тюлме.

Къарт бир нарда биченни юсюне тёнгереди, тиширыу бла Гокка да бирси нарда аякълашдыла. Эшик къанганы орнуна быстыр джайылыбды, алай а андан кириб, къандагъайла асыры талагъандан Гокка кирпич къысалмай танг атды. Быстыр джабмагъан джерден кёкде джулдузла кёрюнедиле. Гокка алагъа керти кёлю бла сукъланды — къайры суйселе, ары барадыла. Нек эсе да Пушкинни сёзлери эсине тюшдюле: «Къайда да ачыу, къыйынлыкъ, джазыудан къутулур амал джокъ».

Кюндюз иште арыб келген тиширыу къандагъайлагъа къарамай джукълайды, Гокка уа бир джанындан бир джанына айлана, юсюн тер басыб дыгаласдады.

Хауа чыртда кымылдамай юсюнгю басыб турады. Гоккагъа берилген джыйырма кюнню ичинде быллай насыб-сызлагъа ол энтда къаллай бир туберик болур...

Эртденбла эртде Гокка акъырын вещьмешогун да алыб, джер юйчюкден чыкъды. Джер юйчюклени къарамы бла аулагъанында джюреги аз болду: алайы къабырлагъа ушай эди.

Будай сабанны ичи бла Гокка уллу джолгъа атланды, ол джол шахаргъа барады, Гоккагъа уа шахарны кереклиси джюкдуду кечгюнчюле кыйырлада кечинедиле. Шоседе мешинала бла арбала чепкен сокъгъанча ёрге бла энишге озадыла. Гокка Джамбул тегерекге барыргъа оноулашды, алай анда кечгюнчюле кёбдюле дейдиле.

Мешиналагъа, арбалагъа къол тута, джол джанында сюелиб тургъанлай, алай анда мешина тохтаб, кабинадан бир милиционер тюшгенин кёрюб, джюрегине къоркъуу кирди. Кечгюнчюле милиционерледен кючлю къоркъадыла, ала кечгюнчюлени не бош затчыкъ ючюнда чурум салыб, сермеб КПЗ-леге ашырыб иедиле, къолларына джюк тутдурсанг, бошларыкъдыла. Былайда тюртюлген милиционер, джолну бирси джанында сюелген аскер кийимли тиширыуну сан этмей, чюгюндюр сабанны ортасында джолчукъ бла къайры эсе да кетди. Гокканы джаны ичине джыйылды.

Улоу сакълай Гокка иги мычыды. Кюн, сабанлагъа эниб, тегереб келгенча, джангы чыгъыб келеди. Къалай тохтады эсе да бир джюк мешина тохтаб, кабинасына Гокканы олтуртду. «Ол къалайгъа барса, мен да ары барырма, джолу Джамбул джанынады сора» деди Гокка кеси кесине. Алай бла, бир мине, бир тюше, Гокка экинчи кюнне Джамбул тегерегине барды. Болджалындан онджети суткасы къалгъанды.

Джамбулну кыйырында юйчюкlege экинди бола келди. Милиционерлеге туберге къоркъмаса, шахаргъа кирирге да боллукъ эди. Гокка баргъан джерде джер юйчюкле джюкдудула, алай эсе уа кечгюнчю да джюкдуду. Юйчюкле «Трудовикдеча» гитче саман юйчюкледиле, башхалыкъ неди десенг, «Трудовикдегиле» тытыр бла акъланыбдыла, была уа саз топракъ бла сюртюлюб къалгъандыла. Гоккагъа кече къалыргъа джер керекди. Бир саман юйчюкге бурун урду! Аны гитче арбазчыгъында бир къазах къатын, башында сархча акъ чоху бла, саман пешчикни юсюнде къулакълы чоюнда не затны эсе да къууура тура эди.

Гокка быллай татлы татыуну эшитмегенли неллай бир болады, сарыуу асыры кесгенден тилерча болду.. Алай а кёзюн чоюндан кючден айырыб, арлакъ джанлагъанында, къзазах къатын анга атлаб:

— Кёчгюнчюмюсе? — деб сорду.

— Хо.

— Къайдан чыкъгъанса бери? — деб къзазахча сорду.

— Баш иеми излейме. Сизде кече къалыргъа бол-
лукъмуду? — деди.

— Боран къатышханча бу къатышыуда кимни таба-
рыкъса?! Кече къалыргъа уа майна, былайдан джетинчи
юйге бар, анда сизден биреу джашайды,— деб чоюннга
ийилди.

Гокка ол татлы татыу сарыуун кесдириб, тюкюрюк-
лерин джута, алайдан джетинчи юйчюкге барды. Тё-
герееги дувал болгъан гитче арбазчыкъда уллайгъан
къзазах тиширыу, заман кеч бет алса да, урчукъ бура,
юсюнде сызлы халаты, башында къаблауушчугъу бла
узун сакъаллы къарт хамутланы джамай тура эдиле.
Къарачайлы кёрмей, Гокка ызына туракълады. Къарт
Гокканы эслеб, не эсе да сескекли бола:

— Кимсе, не керекди? — деб сорду. Эшта, къарт
къарачайлыгъа тюберге излей болмаз эди.

— Кече къалыр джер излей эдим, меннге неме...
деген эдиле... — деди Гокка.

— Не неме? Не неме?! — деб къарт кесини ишин
атыб, ачыуу тута Гоккагъа битди.

Бу кёзюуде къолунда челеги бла юйден онбеш-оналты
джыл болгъан къызчыкъ чыкъды. «Бу бизденди» деди
Гокка кеси кесине. Къызчыкъ да Гокка «кесиникиледен»
болгъанын ангылаб, тургъан джеринде сын къатды.
Тёртюсю да джунчуб биразны тургъандан сора:

— Боллукъмамы сизде кече къалыргъа, кеч бол-
гъанды, барыр джерим джокъду,— деди Гокка.

Къарт къатын киши да кёрмегенча, джукъну да эшит-
мегенча ашхам къарангыда тохтамай урчукъ бурады.
Къарт а онгсунмай джууаб этди:

— Келген эсенг, энди къайры кетериксе, башха юйге
барыргъа да боллукъ эдинг.

Къызчыкъ тургъан джеринде буз болуб, былагъа
кёзюу-кёзюу къарай сюеледи. Къарт къатын урчукъун
бир джанына быргъаб, къызчыкъгъа бурулуб:

— Кёзлеринги джандырыб неликге сюелесе, бар
арыкъдан суу ал да арбазгъа бюрк, иссиден солууу-

бузну алалмайбыз. Мени кезлерим сени чыртда кермей кялсала, не бола эди?! — деб кыздырады. Кызчык аузун жарыб сез айтмай, арбазчыкдан чыкды.

Гокка бир саман кесеклеге олтуруб, «бир джатдыра кирге эдиле» деб саклайды — кюндюзгю иссилик сылыт этиб атханды. Къарт къатын къобуб гитче шыбла лампачыкны джандыргъанында арбазчыкыгъа тунакы жарык урду. Бу юдегини джашауу былайда, дувалны ичинде, болгъаны танылады: самандан кяланган от пешчик, арлакыда да адам таянырча саман тыркык.

Кызчык суу келтириб, арбазгъа бюркуюб, Гокка таба бурулганлай, къарт къатын:

— Самовар сал! — деб буюрду.

Биягынлай аузун ачыб сез айтмай, кызчык самоваргъа джонгурчхала атаргъа чегеледи. Къарт а тохтамай юллесин тютюнлетеди.

Къарт къатын кызчыкны джерде джыланча кергенин Гокка ангылады, андан сора да къарт, конак кызчык бла селешмезин суйгени да ачыкды.

Самовар кайнады. Бары да джерге джайылган стол джабыуну тегерегине олтурдула. Гокка кзазахча олтуралмай, тобукуланды. Кызчык да къартлача олтурду. Къатын будай гюттюю ууак сындырыб, джабыугъа джайыб, терен хурджундан хызенчикни чыгарды. Аны ичинде, ууак этилген гырт шекер бар кере эдим. Юч гыртчыкны къартны аллына, экини Гоккагъа салыб, кесине да юч гыртчык алды. Кызчыкыгъа бир джангыз да бермеди. Гокка кесини эки гыртчыгын да кызчыкны аллына салды, къатын аны онгсунмады:

— Мени эрими алгъаны да озуб боллукъду анга, бети болмагъаннга! — деб къатын ачыуун текдю.

— Эринги? Къалайда? — деб асыры сейирсингенден келтюртуб, айтды.

— Майна, ма муну! — деб къатын пиала бла чайны къартны аллына дурген сала, айтды.

«Мени аллахым!» — деб Гокканы баш туклери ерге къобдула. Бу кызчык къартны туудугъуча бирди Къарт сора кызчыкны зор этиб тутады.

Бу сабийни юсюнде кыйынлыкны кергенинде, Гокка кесиникин унутду. Аны джауорун сюекчиклери ерге ерге туруб, сабий санчыклары къатмагъандыла.

Къарт къатын чай куюб Гокканы аллына салыб, андан сора джаяклары кедюртуб, кесини пиаласын

юрюб тебреди. Къарт а пиаласын кызычыкыгъа узатыб, къатынына джанды:

— Къуй меннге чай, къарт къаргъа, сени асыраб тургъаным азмыды, юйден кыыстаргъа да билликме,— деди.

— Энди уа кыыстарыкъса, мен сеннге джаш ёсдюрдюм, кыыз ёсдюрдюм, туудукъла ёсдюрдюм, энди неге керекме? Энди уа сени карачайка бла ойнаргъа къой-майма, алаймыды?! Къуруб кългъа эди бу карачайка къайдан чыкыды эсе да!

— Болду, къарт алмасты!

Бу кёзюуде Гокка кызычыкыны джылагъанын эшитди. Гокканы джюрегине жангы ауруу чыкыды. Чай ичгенин да къоюб ёрге къобду. Ашхам шошду, уф деб хауа урмайды. Гокка дувалны тышына чыкыды. Быллай арбазчыкылада анда-мында чыракычыкыла джанадыла. Тёгерек асыры шошдан, къайда эсе да узакъда тобла, окъла атыладыла деб кёлюнге келмейди. Бусагъатда Гокканы башын, кёчюрюлген халкылагъа джетиб тургъан кыыйынлыкъ алгъанды. Къуру бу сабий кызычык тышюб тургъан азаб адамны акылындан чыгъарлыкыды. Бу джашаудан эсе кызычык кългъанлача ачдан ёлюб кълса не бола эди. Къартны кёлуна кълалай бла тышген болур? Ачлыкъ джетген юйдеги сатхан болурму, огъесе юйдеги кыырылыб, кеси кълалыб, къарт алдаб алыбмы келгенди...

Гокканы джюреги айтыб айталмазлай кыыйналды, быллай бир ачы кълалай сыйына болур джюрекге?! Анасы ёлген кюн, тели ауруудан ауругъанланы ичинде айланыб тургъан кюнлеринде Гокка нек ёлмеди?! Джаш джюреги Гокканы, джаханимни джети къатындан ётдюрюрючюн, тохтаб кълмай тебе болур. Комендант Яценко Гоккагъа игилик этеме деб джаханимни джолларына ашыргъанды. Бу кызычыкыны уа джаханимде къоюб кълалай кетсин? Къагъыт къайдан табарыкыды анга...

— Мени ала бар биргенге; элтмесенг, башымы суугъа атарыкыма,— деб таза карачай тилде айта, кызычыкы Гокканы ызындан джетди. Тобукъланыб, Гокканы бутларына чырмалды.— Мен садакъа джыя айланган заманда къарт меннге тюртюлюб кълалыб, алыб келгенди. Мен Хасанладанма, аладан кимни болса да табарма да кшошулурма, мени къюб кетме, сеннге ауурлугъуму джетдирлик тылме. Бу эки къартдан мен бир да бек къркъама. Къарт мени келтиргенинде джазыкысынныкы

болур деб тура эдим, ол а... Мени джауум да кёр-
месин ол меннге джетдиргенни... Ал мени биргенге,— деб
ашыгыб айтды.

«Не болсакъ да бирге болурбуз» деб кёлюне келе
Гокка, «кел» деб, аллында тебregenлей:

— Эй, сен, къайдаса? — деб къартны тауушу чыкъды.

Къызчыкъ арыкъ къолчуклары бла Гоккагъа бай-
ланды, эшта, аны Гоккадан айырырча дуняда кюч бол-
маз эди. Къарт дагъыда кычырды. Бу джол къызчыкъ-
ны къолчукларыны къарыучуклары тайыб, бошланыб
тебregenлерин Гокка сездн. Къызчыкъ бир джангыз сёз
айтмагъанлай, таууш таба кетди. Гокка ызындан къара-
гъанында, джауорун сюекчиклери туруб, имбашчыкъ-
лары ийилиб-ийилиб баргъан къызчыкъны, ич кийим-
лери бла эшик юсюнде сюелиб тургъан къарт тартыб
юйге кийиргенин кёрдю. Туююлген ит кесини иесини
ызындан алай барады.

Къан ырхым болгъан джюрегини бир кесегин былай-
да къоуб, Гокка джолгъа чыкъды.

Къазахстан бла Къыргъызыны джерлеринде Гокка он
кюнню айланды. Бу кюнлени ичинде къарачай, малкъар,
чечен, ингуш насыбсызлагъа тюбед айланды. Къалмукъ-
ланы уа Сибирге ашыргъандыла, дейдиле. Была барысы
колхозлада къарыуларына кёре ишлейдиле, бир къауум-
лары, бай джашагъан адамлада джумуш этедиле. Ёмюр-
леден айтылыб келген ётгюр джюрекли таулула бююн
сынаялгъанларын сынаб бошагъандыла. Аталары, ана-
лары ёлюб атылыб къалгъан сабийлени, джоппу-джоппу
детдомлагъа ашыргъанларын кёрдю Гокка, ары ашырыл-
магъанла садакъагъа джайылгъандыла. Къазах, кыр-
гъыз эркишилеге экинчи-ючюнчю нохла болуб тургъан
таулу тиширыулагъа тюртюлдю. Юйдегилерин излеб ай-
ланган солдатлагъа, офицерлеге тюбеди, аланы урушдан
башларына бош этгендиле, оош этилинмей, алгъынча
фронгда айланганланы юйдегилерин да кёрдю.

Гокканы вешмешогунда «Трудовикде» джашагъанла
берген къагъытчыкъла бардыла — алада тас болгъан
адамларыны атлары, тукъумлары джазылгъанды. Алай
а Гокка алкъын къуру экеуленни табханды. Бирини джуу-
угъу «Трудовикде» Хубийладанды. Гокканы эсине ол ти-
ширыу тюшдю. Ол тели ауруудан ауруб джатхан туудугъ-
уна бир кюн не зат эсе да ашарыкъчыкъ келтириб берген
эди, джашчыкъ ашагъанлай къусду, къарт къатын аны
къусханындан не зат эсе да бир бюртюкчюклени чёблеб

къабханы Гокканы эсинде къалгъанды. Бу Гокка тюртюлген къатын аны джууугъу болуб чыкъды.

Асланны юсюнден Гоккагъа киши да алкъын джукъ айталмады, Магомет да эсгералмагъан эди хапарны къалайда эшитгенин. Аны юсюнден джукъ эшитирикме деб Гокка энди ийнаналмайды,— алай болса да комендант берген кюнлени барысын хайырландырыргъа дыгалас этди. Кече кѣчгюнчю къауумда къалады: къарачайлылада, малкъарлылада, чеченлиледе, ингушлада. Ала арт къабынларын Гокка бла тенг этедиле. Джолда гюттю сатыб да алыучанды. Бу халкълагъа тюшген къыйынлыкъ ташдан джыламукъ чыгъарырчады. Аны кѣрюб Гокканы джюреги артыкъ да ауруйду. Кюзгюсю болуб къараса, Гокка къысха чачына къырау чабханын кѣрлюк эди.

Гокка бир элде биягъы джер юйчюклени биринден чыкъды. Ол эл Къыргъызыны бир узакъ районларыны биринде эди. Къалгъан кюнлеринде Узбекистанда излерге деб кѣлюне келди. Темирджол таба кетиб бара тургъанлай, ызындан:

— Эй, джолоучу, бир сабыр эт, марджа,— деб таууш эшитди. Бир тишируу ашыгъыб келе тура эди. Джукъ билмей тургъанлай бу тюбешиу Гокканы шашдырыргъа джетдирди. Бир-бири бойнундан къысдыла. Ол Балдаш эди, Гокканы школ тенги, Асланны къысха джууугъу. Экисини да бетлерин джыламукъ джуууб барады. Ауузларындан бир сѣз да чыгъаралмай, экиси да джерге-джерге олтурдула. Бир-бирин сынаб къарайдыла. Къачан да жарыкъ халили, ариу Балдаш кѣчгюнчю дегенни барысына ушаб къалгъанды: чал чачы, арыкъ бети. Балдашны Балдашха ушатхан къуп-къуру кѣзлери бла къашларыдыла.

— Къалайса, Гокка, не хапарынг барды?

— Да, ма, насыбыма, эркинлик къагъыт табханма да Асланны излеб айланама.

— Эшта, эшта, Асланны аягъы былайгъа тиймегенди ол фронтдан не къыстаб кюрешселе да кетерик тюлдю, сагъыш эт, кесинг билесе аны халисин.

— Буйрукъгъа бой салмай не этерик эди, буйрукъ анга джетмей тура болурму, фронтда энтда кеб джашыбыз барды.

— Сен а къалай болгъанса бизни бла? — деди Балдаш.

— Госпиталдан он кюннге юйге бошлагъанлай къа-лыб кетгенме. Сени мен не эсе да Чаулда кѣрмеген эдим.

— Мени кѣрюб, кѣрмей да не, Гокка. Къарнашым Ке-

малны 1937 джыл джухтанларында, мычымай анамы ауушханын билесе, мени уа халкъны джаууну эгечи деб окъуй тургъанлай ШКМ-ден къыстагъанлары бла къалдым да кетдим. Неден да бек не зат ачитды мени десенг, Пачаны этгени... Сени суюуб ёлеме деб туруб, Кемал туулгъанлай жанлаб къалды. Ол бары да озгъан затды, эм уллу къыйынлыкъ неди десенг, бюгюнюбюз бла тамблабыз болмагъаны. Атам бла мен къалгъанбыз, мен колхозгъа ишге джюрирге кюрешеме, атама бишмеген будай башла келтириб, джанын къалдырыгъа кюрешеме. Колхоз кеси асыры къарыусуздан адамларына кюнорта азыкъ да ашаталмайды. Эй, Гокка, Гокка, къаллай тюрлю болумда джашайбыз, бир сагъыш эт, будай башланы урлаб келтиребиз, — деб, джуммай-джуммай тѣкдю.

— Асланны анасыны, эгечи Даутаны, бизни Кемисханны юслеринден джукъ эшитмегенмисе? — деб сорду Гокка.

— Даутаны эри Джамал фронтдан сау-эсен Даутагъа келгенди, деб эшитгенме.

— Къалайгъа?

— Аны уа билмейме.

— Бир джерде болсакъ къалай бек сюерик эдим, Балдаш, алай а не амал... Энди Узбекистанга атланганма, — деб Балдаш бла саламлашыб, Гокка темир джол таба кетди. Адетича, милиционерге тюртюлюб къалырма деб къоркъуб, тѣрт джанына кѣз джетдире барады. Станциячыкъны юйюне джууукълаша, Гокка ким эсе да бир темирджолчу плакат тагъа тургъанын эследи. Плакатда «Фашистлеге — ёлюм!» деб джазылгъанды. Бу кѣзюуде джерден чыгъыб къалгъанча бир милиционер чыгъыб къалыб, Гоккагъа:

— Къагъытынгы, — деб аллын алды.

Гокка комендант берген джол къагъыты бла бирге аскерчи книжкасын да чыгъарыб узатды. Милиционер аланы кѣзюу окъуй туруб:

— Джур мени бла, — деб къысха буйрукъ берди.

Темир джолланы юсю бла атлаб барыб, узун юйде бир къуту болмагъан комнатха кирдиле. Анда наныкъ бетли погонлары бла биреу олтуруб тура эди. Милиционер сѣлешиб джукъ айтмай, Гокканы джол къагъытын аны аллына салды. Комендант (ол комендант эди) кѣзюн, Гоккагъа кѣлтюрмей, къагъытны алды. Окъуб бошагъандан сора, джукъу керекли кѣзлерини къабакъларын кючден ача, ёрге къарады.

Бу кѡагъыт кибикни сеннге ким бергенди? — деб хыны соруб, — орденни да кѡкюрегинге илиндириб! — деб кѡшоуду.

— Кѡагъытда джазылыбды ким бергени. Орденни уа бошуна бермейдиле, — деди Гокка.

— Мен сеннге соргъан этеме, бандит хамхот, кимни кѡагъыты бла кыдырыб айланаса джолланы?! — деб джукъусурагъаны да кетиб къалыб, секириб ёрге кѡобуб, семиз быдырында джоппу болгъан келегин тюзетди. Юйде джюрюб башлады.

— Комендант бергенди, — деди Гокка, комендантны тукъумун сагъынмай, — эркинлиги болмаса, берлик тюз эди. «Бандит хамхот» дегенинг ючюн а джууаб этерсе, Совет власть сеннге аны кечмез — деб ийиб, алай айтханына сокъуранды, алай а Гокка да кыызгъанды. — Сен былайда гыбытынгы ёсдюре тургъан, заманда мен суткала бла джанымы аямай кюрешгенме! — деди Гокка, ариу ёлтюрюб кѡйса, да сан этмей.

— Сен! Сен! Киши республикаланы кыдырыб, дагъыда мени бламы кызарышырыкъса?! Мен сени каторгага ашырыб иерге боллукъ эдим, алай а алгъы бурун сен ол кесинги мыйысыз комендантынга кѡра. Элт! — деб сюелиб тургъан милиционерге бурулуб, эшикни кѡргюздю.

Гокка аллында, милиционер ызындан чыкъдыла.

— Бизни комендант Саввич бир да къаты адамды, — деди милиционер. Гокка анга бурулуб кѡрамады. Аны башында джангыз бир соруу барды: «Яценко джол кѡагъытны берирге болмагъанлай къалай берген болур? Комендантланы неге да уллу эркинликлери болгъаны хакъды, эркинлиги болуб бергенди ансы, болмаса къалай берлик эди?! Бу комендант кесини комендантлыгъын кѡргюзгенлиги болур. Игитда дейсе, эркинлиги барды, аны ючюн анга джукъ да этерик тюздюле».

— Ты хочит ихат Узбекистан? — деб сорду милиционер эшикде, орусча чала.

— Хо.

— Ихай, я отпускайт.

— Сени комендантынг сеннге нени буюргъан эсе, аны эт. Сен алай иги адам болсанг, мени джолумдан да тыймаз эдинг.

— Къуллугъум алайды, — деди ол кѡзахча.

— Бусагъатда уа къуллукъда тюзлюсе да? — деб Гокка ызына бурулуб сорду.

— Иди чорту матери! Ты думайт, мине легко рабо-

тайт? Я не знайт, что здесь надо быт звер, а я чилобек, пономашь? Чилобек! Я уйду.

— Меннге неликге айтаса аны? Мен инджилиб, адамларымы излеб айланама, джанымда кьагьытым барды, сен а... Сенсе терс, кесинги тамаданга бетсиниб, энди уа гырылдайса.

— Иди ти читире сторон! — деб милиционер ачулу айтыб, алайда тыгьырыкьгьа бурулду. Гокканы бутлары кьыйылыб, бир саман кьалаугьа таянды. «Элт!» деб милиционерге буйрукь бериб, комендант Гокканы кьоркьутур ючюн этген болурму, алай болмаса милиционер аны бошларыкь тюл эди. Яценкону кьагьыты да тюз берилген болур, алай а спецпереселенецни кьыйнамагьан гюнахды. «Милиционер бусагьатда чалдышдан кьараб, Гокканы сынай тура болурму?!» Бу акьыл башына келиб, Гокка сескекли болду.

Узакьдан поездни гюрюлдегенин эшитиб, Гокканы кьулакьлары турдула, алай а поезд бла барыргьа кьоркьуду — энтда быллай бир милиционерге тюртюлюб кьалыргьа боллукьду. Поездден артыкь нек кьоркьуду, кьайдам, милиционерле кьайда да азлыкь этмейдиле сора. Поездге билети болмагьанын да унутхан эди. Биягьындай «кьол кьлтюрюрге» атланды.

Анда, узакьда, акьланнган юйле кьрюнедиле, тереклери кегередице. Андан кьалгьан джерле уа, кьезюнг нелай бирге джете эсе да — тюзле, сабанла.

Кьрюннген юлеге Гокка джаяу, сабанланы ичи бла салыннган, эки аягьынг сыйыннган джолчукь бла барды. Ол орус стансе кьере эдим. Белгилисича, стансени кьыйырында-бучхагьында биягьы джер юйчюклени кьрдю. Кюн эртдеди.

Гокка джер юйчюклени кьыйырларындан кирди. Биринде мычыды. Анда кьарт бла туудукь кьызчыгьы джашай эдиле. Артдан хапарларына кьере, бу джер юйчюкню былагьа мында джашагьанла кьазыб бергендиле. Кьартны бу кьызчыкь болмаса кишиси кьалмай кьырылгьанды. Онючджыллыкь кьызчыкь колхозда ишлерге кьореше, анда берилген кюнорта азыкьдан кьартха да юзерге кьореше джашатады. Былайда чеченлиле, ингушла, малкьарлыла да бардыла.

Гокка олтуруб, бир эски быстырны юсюнде намаз эте тургьан кьартха кьулакь салды. Анга тынгылай, кьелюне: «Мени аллахым, джюрекде сеннге ийнаныу кьоймай, кьырыб алгьандыла. Бу кьарт ийнаннганча сеннге ийнан-

сам, бюгюн меннге тынчыракъ боллукъ болур эди, аллах буюргъаннга тюбедик дерик эдим да турлукъ эдим. Алай а сеннге ийнамым къалмагъанды, игитда дейсе, сени атынгы уллу хариф бла джазаргъа да къоймаучан эдиле бизге», деди.

Къарт тышындан тилек тилеге кечдю:

— О аллах, мен ёлсем, мени джаным туугъан джуртума барыб, анда джатхан адамларыма къошулурча эт.

— Мени насыбсыз туудукъчугъум джангыз къалыб кетмезлай эт, не десенг да мен анга дагъанма.

— Аны атасы къазауатдан сау-эсен къайтырча эт.

— О аллах, фашистни бизни къралдан тюб этерлай бизни аскерлеге болуш. Фашистле амалтын джетгенди дейдиле бизге бу къыйынлыкъ. Адамлагъа тынчлыкъ бер, тынчлыкъ болса, къабар къабын да боллукъду,— деб къоллары кекге къалкъа, кёб заманны тилек тилеб турду. Бошагъанында, намазлыкъ быстырын ариу бюклеб бир джанына салыб, биразны ауузундан сёз чыгъармай тынгылады. Ол тюш намаз эди. Мазаллы къызыл кюн, сабанлада тёнгерей, горизонтха кириб барады.

Къызчыкъ да ишден келди. Танымагъан адамы бла саламлашыб, къолунда быстырчыгъын тешиб, ичинден ётмек кесекчикни чыгъарды. Бир къалай кесекде да шорпачыкъ келтиргенди. Къарт, гырджынчыкъны эки къабын этиб, бирин Гоккагъа узатды. Ичинде шорпачыгъы болгъан къалайны да узатды. Гокка аны да, аны да алмай, вешмешогун къармаб, андан бир гюттюню чыгъарды. Къазах, къыргъыз, узбек тиширыула аланы джер джерде сатадыла. Къабарыкъгъа джут кёзлери бла къараб тургъан къызчыкъгъа гюттюню джартысын узатды. Къарт бла Гокка да къабадыла.

— Толу юдегиден къалгъан биз экибизбиз,— деди къарт,— аллах муну анасын къоюб, мени алса не бола эди. Атасы уа энтда урушдады, ол къалгъанланы ашыргъанча аны нек ашырмайдыла юйге, билмейме. Бизни бери келтиргенлей огъуна келин анга письмо джазыб, дженгилде джууаб алгъан эди. Джашха ма былай сеникича эки орден берилгенди, суратын да джиберген эди. Хар письмосунда соруума дегенни береди, биз а анга тюзюча джууаб эталмайбыз, отну ичинде айланган адамгъа былай-былайбыз деб къалай айтхын. Мен кесим граждандакда Кочубейни аскеринде къазауат этгенме, билеме ол затланы. Ахырсы, аны юйге иймей къазауатда нек тутханларын ангыламайма.

Фронт уллуду, буйрукъ джер-джерге да бирча дже тиб къалмагъанды, — деди Гокка.

— Юч кюнню мындан алда бери Магомет деб бир полковник фронтдан бошланыб келгенди, насыбха, юйдегиси да сауду.

Джангы адам келгенин эшитиб, бу кёзюуде бир къаумла Гокканы юсюне джыйылдыла. Аланы ичинде Гокка, погонсуз полковник къайсы болгъанын да билди.

— Джангы адам келгенди деб эшитгеникде, бизникиледен бир джукъ биле болурму деб джыйыла келебиз, — деди бир тиширыу.

— Былайда Хасанладан киши бармыды? — деб сорду Гокка.

— Барды, джаным, барды. Кимни кёргенсе? — деб бир къатын алгъа чыкъды.

— Гардошну къызчыгъы Хадижат, сабий къызчыкъ. Джамбулну къыйырында бир къартны экинчи къатыны болуб турады, сабийди, сабий! — деб Гокка къыйынлашыб, — билмейме, аны къалай къутхарыргъа боллукъду, — деди.

— Ах мен джарлы, ол бла мен экидебиз, къыйынлыгъа не мадар этейим, — деб къайгъыгъа кирди. Аны юсюнде чепкени асыры джамаудан не къумачдан болгъанын ангыларыкъ тюлсе.

— Да не мадар этериксе, биз бугъоудабыз, болушур къарыу къайда! — деди джер юйню неси.

Экинди сюремди. Полковник Гокканы сынаб къарагъанын сезиб, Гокка джунчуду.

— Кечигиз, — деди полковник, къайсыны эсе да сёзюн бёлюб, — джазыучу Асланны сиз таныймы эдигиз? — деб сорду Гоккагъа.

— Таныгъан огъай, мен аны излеб, джол къыдырыб айланама. Мен...

— Аны юй бийчеси болурмусуз?

— Алайма.

— Мен Асланда Сизни суратыгъызыны кёргенме

— Асланда?

— Хо, Асланда. Мен анга «Баяут» совхозда тюбеген эдим.

— Айта киригиз, — деди Гокка эшитирге ашыгъыб

— Аны фронтдан башына бош этген эдиле. Бу затны кёлтюрюб болалмай эди. Аны аллында уа ауур джаралы болуб, Уралда госпиталда джатыб чыкъгъан эди. Бизнича ол да не кесини халкъыны, не юйдегисини юсюнден хапары джокъ эди. Министерствону юсю бла Сизни излеб кюрешген эди...

— Эди, эди деб нек барасыз, саумуду? — деб Гокка джюрегине кьоркьуу кире сорду.

Полковник аны сорууун эшитмегенча:

— 1932 джыл кёчюрюлген кьарачай кулаккладан бир юйдегиде джашагъанды...

— Андан ары уа?

— Имбашында джарасы ачылыб, кьаны кирлениб, андан...

— Мени аллахым! — деб Гокка айыб-бюсюреу деб да кьарамай, кьычырыкъ этиб джылады. Полковник аны бираз джыламукъ тегерге кьоюб:

— Кесим кьолум бла басдыргъанма, — деди. Вешмешогунда кёб тетрады бла блокноту бар эди, бары да джазылыб, ичлери толуб. Хаман джазыб тура эди, дей эдиле Джазгъанларына мен да кёз джетдирген эдим, мени акъылым бла, ол романды. Асланнга кьарагъан юйдеги Байчораладанды. Сау болсунла, бек иги кьарагъандыла дей эдиле, Ташкентден профессорну да чакъыргъандыла, алай а чот болушурдан озуб болгъанды. Бизни юсюбюзден энтда бир бегим чыкгъанды, Сиз джолда айланганыгъыз амалтын хапарыгъыз болмаз. Ол бегимге кёре, джашагъан джеринген не аз да таяргъа болмайды. Байчоралары, аты Тамарады ол тиширыуну, кьабыргъа кьарарыкъдыла, джазгъанларын сакъларыкъдыла, Сизге почта бла да джиберликдиле джазсагъыз, мен адреслерин берейим. Сиз энди кесигизни сакъларгъа, Аслан ючюн да джашаргъа керексиз, — деб кьобуб кетди. Гокка да кеси джангыз кьалыргъа излеб, кьобуб бир джаякълады. Былайгъа келген адамла ауузларындан сёз чыгъармай олтура, энтда бир адам ачыны чекдиле.

Гокка бара барыб, бир кулдагъа олтурду. Кёкде джулдузла чыгъа башлагъандыла, Гокканы джулдузу уа ёмюрлюкге джукъланганды. Дженгил юзюлюб кьалгъан экисини насыблы джашаулары эсине тюшдю. Тамблагъы кюнлерини джарыкълыгъына, аны узунлугъуна была кьалай кючлю ийнана эдиле. Алай а джашлыкъларын, насыбларын киши да джакъламады. Кьалай кьоркъуду эсе да, Тюзлюк да Терсликден кьоркъуб кьысылды...

Гокка насыбсыз болуб нек кьалгъаныны юсюнден кьуру бюгюн сагъыш этмейди. Кёблеча Аслан да бу кьыйынлыкъгъа ашау болуб кетди. Ол Ленинни, Сталинни ишине кесин толу бериб эди. Аны джарасын ол халгъа джетдирмей, сау этерге боллукъ эди, алай а Совет властха кьарыуун аямай кюрешиген Асланнга аллай онг джокъ

эди. Қъанлы джау да къралгъа чабыб, кърал да кесини адамларына чабыб... Бу затны ангылагъан къыйынды. Гокканы башында хар не да къатышханды. «Керекмиди мында ары джашаргъа? — деб сорду Гокка кеси кесине, къарамы бла ашхам ауангыда къабырлача бу джер юй-чюклени аулай.— Асланны къабырын къоюб? Джазгъанларын къоюб?! — деб кесине соруу берди,— Кемисхан а? Асланны анасы уа? Табылыб къаллыкъ эселе уа?»

Джыламукъла бетин джууб барадыла. «Анам ёлген кюн джыламугъум кюйюб къалгъан эди, бюгюн къайдан чыкъды?!. Полковник джангыла болурму, Аслан болмай ол башха адам эсе уа» деген акъыл Гокканы башына кире келиб джукъланды. «Аллай бир джазылгъан заты Асландан башха кишини да боллукъ тюлдю. Джазгъан бла кечиниб тургъанды. Бу джетген къыйынлыкъгъа джууаб табмай, аз тыхсымагъанды...»

Джыламугъун тыяргъа излемейди. Ашхам къарангыда, кесича насыбсызланы ичинде, сагъышха кетиб тургъанлай, аны таба келе тургъан адамны кёлеккесин эсledi. Ол тиширыуду. Гокканы къолундан алыб:

— Кел, джаным, кел. Бизни джазыуубуз эт адамларыбызны тас этиудю, ол огъай, энди джылауларын да эталмайбыз — джыламукъ джетдиралмайбыз, къайдан джетдиргин бютеу Орта Азияны джерлери бизникилени сюеклери бла тёшелген ди сора. Бу къалгъан хурттагыбыз да къалай боллукъбуз, къайдам. Кел, джаным, джолгъа чыгъарынгы аллында бир кесек тынчай,— деди.

* * *

Амбулаториягъа кюн сайын кёб ауругъан келеди. Кёчгюнчюлени арыкъ санларында къан ышанларын энди къандагъайла эмиб, джашау бермейдиле — безгек ауруу къаныкъгъанды. Мында джашаб тургъанла да ауруйдула, ёзге къарачайлыланы уа безгек дырын этгенди. Хинин дарман керекди, бергенлери джетмейди. Алай бла адамла тютюн плантациялагъа, сабаннга, бачхагъа, малгъа ишге чыгълмай кёб кюнню ашырадыла. Колхозну тамадасы Волынкин ат белинден тюшмей эртденден ингирге джетеди — не кюреше эсе да адамла джетишмейдиле.

Гокка келгенли юч кюн болады, ол юч кюнню ичинде чыртда тынгысы болмай, ауругъанла бла къазауатды. Аслан ючюн къайгъы сёз берирге да тохтаусуз джюрюйдюле, Халимат а, Гокканы джангыз къоймаз ючюн, кече келиб биргесине джатады.

Кюнле иссиден биширедиле — джайны узуну дып деб кёкден тамчы таммагъанды, алай а хаман суу салыныб тургъаны себебли битим игиди, будайла бишиб барадыла. Алай бла ачлыкъдан къутула башладыла: адамла къол тирменчикле къураб, тирмени болмагъан да бири биринден алыб, урлаб келген будай башларын ала бла тартыб гюттюле этиб тебредиле.

Трифониha Гокканы унутмай, табханын келтиреди, Гокка да джалы аз болса да анга ачхачыкъ бла болушады.

Къачха адамланы къолларына джукъ тюше башлады: иш кюнлеге бир затла теледиле, ачлыкъ тая тебреди. Фронтдан энтда башларына бош болмагъанланы, юйдегилеринден айырылыб энтда башсыз тургъанланы сагъышлары, къабарыкъ чыкъгъанында, джюреклени джангыдан бушуугъа алдырды. Аллаила энтда кёбдюле.

Мюрзеу джыйыу башланганында уллу, гитче да, къарт да, джаш да мыллыкларын сабаннга атыб, джерде бир бюртюк къалады дегенча къоркъуб джыядыла. Эртдеги кёчгюнчюле дыккылыкъ сынаб, джангыла ачлыкъ чегиб, энди джашауларын сабанда ашырадыла.

Джер юйчюклерин къышха хазырлаб кюрешедиле. Джайы иссича мында къышы сууукъ болады. Къамиш оругъа тюзеле башлагъандыла.

Быйыл, 1944 джылны къачында, къыйынлыкъдан сау къалгъан сабийле школгъа бара тебредиле. Бу затха къуаныр керекли къалмадыла.

Къачда иш кюнлерине мюрзеу, тахта кёгетле, ол огъай чагъыр да алыб, кёллери иги болуб, къарачайлыла къыш да амаллары болгъанча къадалыб ишге джюрюйдюле. Эркишиле малда, тиширыула джюн алыб, аны бла кюрешедиле. Токъмакъгъа базаргъа биягъынлай джюрюйдюле. Адамланы джюреклеринде джашаугъа ышаныу орун ала тебреди. Ол огъай, джангы сабийле да тууа башладыла.

Къабар къабынлары болгъанында фронтда адамларыны къайгъылары башларын алды. Къазауат дженгилде бошалыры энди белгилиди, чыдам джетмей сакълайдыла. Адамларын сакълагъан бла бирге, къазауат бошалса, ызыбызгъа иерикдиле деген айтыу да тохтамайды. Къысха сёзю, энди хар муратлары къазауатны бошалыры бла байланыбды. Тас болгъан адамлары да ол заманда табылырына ышанадыла. Ата джурт быланы джаугъа санаса да была алгъынча кеслерин аны адамларына санай, хар неге юренчек кёз бла къарайдыла — кечелери, кюнлери да Хорламны сакълау болгъанды.

«Трудовикге» тюшген къарачайлылагъа Токъмакъда тубегенле насыблыла дейдиле, нек десенг, тегерекде колхозлада иш кюннге джукъ бермегендиле, ала къарыусуз колхозладыла.

Гокка Асланны елгенине ийнаналмай, туберикбиз дегенча джашайды — бир-бирде кеси кесинги алдасанг, джюрегинг джапырылады.

Къыш къаты сууукъ тюшюб, адамланы джер юйчюкледеш пешчиклени тегерегине басындырды. Къар терен болгъаны себепли, аны тубюнден джер юйчюклени къуру оджакълары керюнеди. Быланы къатында эски кечгюнчюлени юйчюклери къалалача керюнедиле. Алай болса да къабар къабынлары барды.

Джангы, 1945 джыл, келди. Къарачайлыланы джашауларын тюрлендирмеди. Джангы зат не болду десенг, малчыкъла бердиле, эки юйдегиге бир ийнек, неда бир юйдегиге эки къой.

Джаз кесини орнуна къыйналыб къайтады — сууукъ бошалмайды, алай болса да кюн джылтыраб, джылыу тылпыу ие башлады. Джер да, адамла да джазгъа уяна тебретиле. Урушну бошалыб баргъаны уа адамлагъа къанат битдиреди. Хорламны болдурур ючюн эски кечгюнчюле къыйынларын, ма терт джылны бергенлей келетиле, джангыла да 1943 джылгъа дери тер тегюб, фронтха ишлеб тургъандыла, бюгюн да къарыуларын аямай беретиле. Алай болса да ала къралгъа эм багъалы затларын: туугъан джерлерин, туугъан халкъларыны джартысын, джыламукъларын бериб, энди джубранлача джер тубюне кириб, къабар затыбыз болду деб къууанадыла.

Джаз тамам орнуна келиб, тегерекни джашнатды. Колхоз урлукъ атыб болджалдан алгъа тындырды. Къарачайлыла джер юйледен чыгъыб, арбазларында джашау гъа джарашдыла. Къатларында бачхаларына да урлукъ атдыла. Элде энди Биринчи май байрамгъа хазырланадыла. Сельсовет эшигини башына къызыл къумачда джазыб, плакат такъды. Гокка Совет болгъан баракны къаты бла кюн сайын оза туруб, «Бютеу дуняда пролетариатны вожду Сталин джашасын!» деген плакатха кезю джетмей къалмайды. Бюгюн да аны окъуб, Гокка «Сталиннге ийнамым джукъланганмыды?» деб кеси кесине сорду. «Огъай, джукъланмагъанды,— деб джууаб этди кеси кесине,— къан бла кирген, эшта, джан бла чыгъарыкъ болур, Сталиннге ийнаныуну уа бизге сингдире билгендиле. Ол мени халкъыма къыйынлыкъ салды, алай а мен анга энт-

да тюзлей турама, анга тюз болмагъан партиягъа да тюз боллукъ тюдю. Мен партиягъа членнге кандидат болуб бир айны тургъанма, мени былайда учетха алыргъа да унамагъандыла, анга да къарамай, мен Сталиннге, партиягъа тюзме. Мени алай юретгендиле» дей озду.

Лозунгла джер джерде къызарадыла: «Бютёу кючю-бюзню — фронтха!» «Дунияны башында тюзлюк бла баргъан кърал — СССР джашасын!»

Байрам кюнледе Гокка артыкъ да бек апчыйды — байрамлада Аслан да Гокка да бирге болуучан эдиле. Октябрь байрамда Чаулда бир кюнлери эсине тюшдю. Элге кино ол джолгъа дери келмеген эди. Автомобиль а? Гокка элге биринчи автомобилни келгенин да кёргенди. Къалай сейир, алай а къалай къысха болду Гокканы тёлюсюню джашауу! Не уа Аслан суймеклигини юсюнден биринчи кере айтханында Гокканы анга джууабы уа? «Бютёу дуняда революция хорлаб бошагъынчы суймекликни юсюнден сёлеширге джарамайды» деб. Тели айтыууму эди ол? Хо, тели айтыу эди, алай а ким терсди? Алай юретген эдиле.

Гокка бла Халимат аякълашыб къызыл орундукъда джатыб тургъанлай, эшик кючлю къагъылыб:

— Къобугъуз! Уруш бошалгъанды! Бошалгъанды уруш! — деб Фриданы тауушу чыкъды.

Гокка секириб къобуб, джалан аякълай барыб эшикни ачханлай, Фрида джылаб аны бойнундан къысды. Кёб сёлешмеучю Фрида кесин тыялмайды. Халимат да джетди. Ючюсю да бири бирин къучакълаб джылайдыла

— Мени Ваням сау болургъа керекди, посылканы кёб болмай Берлинден ийгенди, сора ол сауду,— Фрида аладан кесин айырыб, эрини саулугъуна кесин ийнандырыб кюрешеди.

Посылканы алгъанында, Гоккагъа ичиндегилени бир-бир чыгъарыб кёргюзген эди. Аны ичинде кийилген чепкенле, кёлекле, сабий кийимчикле, кечеги эркиши кёлек да бар эдиле.

Асыры къууангандан ашхы джыларларын джылаб, юч тиширыу да ишге кетдиле: Фрида колхозну бачхасына, Халимат сабий садха, Гокка амбулаториягъа. Халкъ тёрт джанындан майданнга тизилишиб барады. Халимат бла Гокка да бурулдула. Адамла бир-бирин къучакълайдыла, джылайдыла, кюледиле. Бир киши уа, эски къобузну келтириб, кёзлери сокъур бир сакъатха тутдуруб, ол да «Москва майская» джырны согъуб тебрегенлей:

— Тепсеу! Тепсеу сокъ! — деб кычырдыла.

Сокъур кыбузчу «Краковьякны» сокъду. Кёбле тепсерге чыкъдыла. Джукъ билмей тургъанлай, кимле эселе да Гокканы кёлтюрюб, ёрге-ёрге ата:

— Аскерчи дохтургъа ура! — деб кычырдыла.

Гокканы джерге салгъанларында, алайдан колхоз тереклеге кириб кетиб, джыламугъу кюйюб бошагъан Гокка кесин бошлаб джылаялгъаныча бир джылады. Джыламукъ арыкъ бетин джуууб барса да, Гокка аны тыяргъа излемейди. Акъ чакъгъан алма терекге таяныб джылайды. Ол джыламукълада болмагъан зат табарыкъ тюлсе: хорламны кыуанчы, халкъгъа джетген артыкълыкъ, аджалсыз ёлгенлени ачыуу, Гокканы бусагъатда ёрге-ёрге атханлагъа разылыгъы. Ала, бу Хорламгъа Гокканы да кыйыны киргенин чертдиле. «Ала кеслери да кёчгюнчюле болуб тургъандыла, ол ат юслеринден энтда кыурумагъанды, быллай кюнде адамны атын айтханы магъанасы уллу богъанын ала биледиле», деди Гокка кеси кесине.

Хорламны кюню бир кыауумланы джюреклерине фронтда адамлары дженгилде келликдиле деген ышаныуну салды, бирсилеге уа ышаныу кыоймады...

Ингирден башлаб тангнга дери элде кыууанч бла бирге джылау да барды.

Ол ингирде комендант Петр Николаевич бла кыатыны Клавдия Гокканы кыонакыгъа чакырыб, табханларын тепсиге текдюле. Столда тонгуз эт кёрмей, Гокка «мени ючюн этгендиле былай» деб ичинден разы болду.

Петр Николаевич «Херес» шышаны башын ачыб, иегли стаканлагъа кыуйду.

— Хорлам ючюн, джолдашла, бу хорламны багыасын тергерге кишини да кыолундан келмез,— деб ичди.

Гокка да джюреги кёлтюрюлюб ичди. Чанчыны учу бла котлет кесекни алыб, татраннга джетдире:

— Бюгюн мени джюрегимде бир уллу кыууанчыым бла бир уллу бушууум барды. Экиси бир джюреке сыйынганларына сейирсинеме. Тёрт джылны сакылагъан Хорламыбыз келди. Мени аскерде бирге кыулукъ этген нёгерлерим артыксыз да бюгюн эсиме тюшедиле. Кыазауат аланы кыаллай бирин кыоратхан болур! Эсимдеди, бир джолда, Смоленщинада эдик, госпиталны начальниги, медсестра, мен джаралыны столгъа джарашдыргъынчы деб палаткадан тышына чыкыгъанлай, кыайдан эсе да джетиб кыалыб фашист самолёт бомбала кыуйду, палат-

кабызда уа Къызыл Крестни байрагъы тагъылыб эди Эсимдеди, эрлай джерге джатханым, къобханымда уа нёгерлерим джокъ — эт кесеклери чачылыб тура эдиле Мен да ол кюн ала бла бошалыб къалсам, халкъым чекген къыйынлыкъны кёрмей къаллыкъ эдим, — деди Гокка агъаргъан къысха чачын мангылайындан ёрге ата.

— Мен да къазауатда болгъанма, Гокка Мажаевна, — деди комендант, — эки джылны айланганма, школда устаз болуб ишлей тургъанлай алгъан эдиле. Джаралы болгъанымда брак этиб, кесими туугъан стансем Георгиевскаягъа ашыргъан эдиле. Атам бла анам бир да кемсиз инджилиб джашагъанларын кёрюб, келгенлей огъуна иш излерге джайылдым. Школлада иш табылмады — къазауат баргъан джерледен къачыб келген устазладан толу кере эдим. Къара иште ишлерге уа саулугъум джокъ, ол себебден ма, кёресиз, наныкъ бетли погонланы салдым, тюзюн айтсам, комендантны джалы устазныкъындан асламды, алай а бу иш меннге джарамазлыгъын ангылагъанма. 1937 джылдан бери халкъ бу погонланы кёрюб болмайды, былайда ол затны артыкъ да ангылагъанма, адамла узакъдан мени керселе, букъгъан этедиле, бу затны къалай кёлтюрсюн адамны джюреги, Гокка Мажаевна?! Бандитлени, аманлыкъчыланы келтиредиле деб сёз алай эди, энди уа кёреме сизни кимле болгъаныгъызыни Мени сейирсиннгеним неди десенг, правительствону аты бла къралны тюз адамларына бу тукъум къыйынлыкъны салыргъа къалай болду?! Не ючюн? Кимге, не хайыр болду сизни кечгенигизден?! Сёз ючюн, Сталин тутду да кёчюрдю (кечигиз, ачыкъ сёлешгеним ючюн), аны бла ишлегенледе бир джангыз адам нек чыкъмады сизни джакълагъан?! Э-эй къой, сагъыш эте мени башым тели болгъанды, джукъ ангылаялмайма. Отузунчу джылладан башлаб, адамланы къыргъандан озуб, джукъ билмей къалдыкъ, — деб «Хересге» узалды.

— Петя... — деб къатыны ол ичин тёкгени ючюн кёзюбашы бла билдирди.

— Кёремсиз, Гокка Мажаевна, Клава ма сизден да къоркъуб, алай ачыкъ сёлешме деб меннге билдире туралды. Бир-бирине ичин айтхан адам болмай тохтагъанды, бири бирине киши ийнанмайды, ма бусагъатда Сиз мени сёлешгениме ийнана болмазсыз, алай а меннге ичими тёгерге керек эди, Сизни бла уа ачыкъ сёлеширге боллугъуна ийнанама, — деб чагъырдан тогъуду. Ёрге къобуб, къызыу джюрюб башлады. Аны акъсыл къашлары, къы-

заргъан бетинде бютюн да таныладыла. «Интеллигент бети барды» деб кёлюне келди Гокканы. «Мени ичими билирге сёлеше болурму?» Алай а Гокка кесини ичин, кёлюне келгенни айтыргъа энди кишиден кьоркьмайды, «ёлген эшек бёрюден кьоркьмаз» деб сёз барды.

— Петя, мен сеннге, эсингдемиди, аллындан огъуна бу иш сеннге джараулу иш тюлдю дегеним? — деди Клавдия.

— Да, джаханимге кирликме деб мени джети джукълаб акъылымда джокъ эди, алай а джаханимде быллай бир азаб табыллыкъ болмаз эди. Джалы иги болгъаны себебли атама, анама да болушлукъ этер эдим деб кёлюме келгенин бек билесе. Кетерге деб турама, Гокка Мажаевна, тамадаларым да мени огърамай башлагъандыла,— деди.

— Баш алыб кетиу тынчды,— деди Гокка.

— Баш алыб кетиу? — деб Петр Николаевич Гокканы аллында къысха тохтады.— Баш алыб кетмесем не хайыр эталлыкъма мен насыбсызлагъа? Не къарыуум барды?!

— Къамчи алыб кишини туюмейсиз, адамлагъа сёлешгенча сёлешесиз, Сизге кьоркьмай киредиле. Бу бары да бизге аз игилик тюлдю,— деди Гокка.

— Отджагъасындан къысталгъан халкьгъа джангыз бир игилик барды, Гокка Мажаевна, ызына къайтаруу, аллай кючюм а мени къайда...

Гокка бу адамгъа бир джаны бла ийнаналды, керти орус интеллигентди, бу къатышхан дуняда эки тирмен ташны арасына тюшюб, башын сагъыш алыб турады, экинчи джаны бла уа ол бу ишге кирмезге керек эди. Мунуча джумушакъ джюрекли, ангылагъан адам джалы игиди деб комендант болмазгъа керек эди. Алай а билиринг джокъду...

Гокка кетерге ёрге кьобду. Аны эслеб, Петр Николаевич джюрюгенин тохтатыб, Гоккагъа айланды. Аны кёзюне къарай, Гокка «огъай, быллай кёзледе ётюрюк боллукъ тюлдю», деди кеси кесине.

— Сиз кетиб айланган заманда,— деди Петр Николаевич, мен районда тамадаларымдан, Сизни район больницагъа хирург этиб алыуну юсюнден тюб билирге кюрешгенме. Сизнича усталыгъы болгъан адамны фельдшер кюллулукъда тутуу — къралны ачъасын, отда кюйдюйрюб баргъанча бир затды. Мени тилегиме хо дерле деб сакълайма,— деди. Гокка уа: «Мени аллахым, мен а быллай адамгъа ийнанаргъамы, ийнанмазгъамы деб джюреги-

ме аккыллыкъ келтириб айланама. Да не этейим, джа-шау адамланы бир-бирине ийнаныуларын къойдургъан-ды», — деб, тышындан:

— Петр Николаевич, сау болугъуз, алай а ол иш энди меннге керек болмаз — кѣчгюнчю врачны бычагъыны тю-бюне ауругъан джатаргъа унамай къойса, мен кѣлтюрал-лыкъ тюлме, — деди Петр Николаевични аллында сюеле.

Гокканы къара кѣзлерине къарай, Петр Николаевич бир кесекни сюелди. Бютеу халындан уруб тургъан сую-юмню чертди. Саз бетинде къара къашлары къыйылыб-дыла, сѣлешгени сайын инджилеча ариу тишлери кѣрю-недиле.

— Мени акъылым бла, джауну, шохну адамла дже-нгил айырадыла, — деди.

— Билмейме. Мени халкъымы адамларына да манга да иги кѣз бла къарагъаныгъыз ючюн сау болугъуз, — деб Гокка саламлашыб чыкъды.

Эшикге чыкъгъанлай, Гокканы бетине джазгъы хауа урду. Кюн тюшден атлагъанды. Элни тѣгерени сабанла джашил къатапача алайдыла. Эрлай джетиб къалыб, Къарачай кѣзюне кѣрюнюб, джюреги ачы чанчды. Нарат чегетли мазаллы таула, кѣмюк этиб баргъан шоркъала. Кимлени кѣзлери кѣре турадыла ол джандет табигъатны? Адамла майданга тѣгюлюб тургъан заманда ол аууш-дан аууб келгенленими? Ким биледи, аланы да зор бла келтирген болурму эдиле, аланы да кеслерини таулары бар эди. Алай болмаса, тюб болуб кетген юйдегилени рыс-хыларына келиб кириб, насыблы болургъа излерик бол-маз эдиле. Бир ишексиз, аланы да зор бла келтиргенди-ле. Къралны бу къууанч кюнюнде Гокка халкъыны да, кесини да ачысын къалай эсе да, артыкъ да бек сезеди. «Биз кимбиз, небиз? Аталарыбызны джеринден къыстал-гъан, джангы джуртубуз болмагъан, комендантха бой-суннгандан озуб башха эркинлигибиз болмагъан, биз кимбиз, небиз?..»

Аллына тюбеген Гокка бла, уллу доктор бла (алай айтыучандыла), джылы саламлашады. Къаны сагъыш-дан бузулуб, букъу джолда барады. Былтыр огъуна ке-сине бир кийим кибikle сатыб алгъан эди, аны алгъаны, аскер кийимлерин аяр ючюн эди. Ала, кийимлери, Гокка-ны адам болуб адамлагъа къошулуб айланыучу заман-ларын эсине салыб, тансыкълатадыла, Байрамгъа деб Гокка бюгюн ол кийимлерин кийгенди. Джюреги байрам-гъа кѣлтюрюлюб бара тургъанлай, шаркъ деб эсине бир

зат тюшюб, сын болду: бюгюн, бу байрамны кюнюнде, Гокканы аты кьазауатда айланган адам тюлдю, халкьны джаууду. Мени аллахым, нек джашаб турама мен дунияда?! — деб башын кьоллары бла кьысды...

Кюнню иссилиги ингир болса да джайдачады. Гокка юйге джетиб кьолан халатын кийди. Огъай, бюгюн бу Хорламны кьууанч кюню, Гокканы бушууун бери чыгъарыб кюрешеди. Бу кюннге джетмей ёлген Аслан, кьарнашы Харун, атасы Мажай, анасы Хабибат... Эгечи Кемисхан а башсыз... Гокканы кёзлери толдула — бир-бирде джыла-мугъу кьуруб кьалады, бир-бирде уа — тюбсюз кёл. Кьычырыкь этиб джылай, джастыкьгъа кьабланды. Ким биледи, алай бла неллай бирни турду, джастыкьдан башын кёлтюргенинде Фриданы челек тауушун эшитди — ийнек сауаргъа айланады. Гокка Асланны хапарын эшитгенлей, Баяутха кетиб кьалалмагъан эди, Байчоралагъа уа письмо джазгъан эди. Мычымай ала Гоккагъа посылка ийген эдиле. Аны алгъан кюню эсиндеди. Кьоллары кьалтырай, Гокка посылканы ачханында, анда Асланны кийимлери бла кьагъытлары. Кителинде майор погонлары, эки орденни бла медалы, хурджунунда ичилиб бошаламагъан папирок кесекчиги, иги кьыйылмагъан сынган карандашчыгъы, джашил сызлары бла кьолджаулугъу. Джан хурджунунда Гокканы сураты, тегереги джыртылыб, бу суратда кьрал экзаменлени бериб бошагъан кюнюнде тюшген эди. Суратдан анга ариу (керти ариу) кьыз мыдах кёзлери бла кьарайды. Игитда дейсе, ол кюнледе уруш башланыб, аны Асланы да урушха кетген эди. Суратха кьараб, кьагъытлагъа кечдю. Джазылыб бошалгъан тетрадла, блокнотла кёбдюле. Джазылгъан бары прозады, анда-мында бир назму да чыгъады. Гокка ал кьагъытын кючден табыб: «Джылла бла таула», «роман» деб окъуду. Тетрадланы барыны номерлери бардыла. Чынг арт тетрадни табды. Роман Асланны арт сёрмешинде джаралы болуб, эсин ташлагъаны джазылыб, аны бла бошалады.

Гокка сагъышха кетди. Кьазауатны аллында джашауну юсюнден джазылгъаннга ушайды. Аслан адамларын излеб айланыб тургъан айларында ол насыблы кюнлени юсюнден джазыб, аны бла баш кечиндириб тургъанды.

Тетрадланы, блокнотланы номерлери бла джыйыб, ёрге кьалады. Ма, джумушакь, кёк тышы бла энтда бир тетрады. Анга «Назмула» деб джазылгъанды. Кесине этилген талай назмуну окъуду. Кьысха насыбы келиб кёз аллына сюелди. Ата джуртха этген назмулары уа? Хар

неге да ийнамы тая барган Гокка быланы окъугъанында Ата джуртуна жангыдан ийнанганча бир халгъа кирди. Кеси суйюучю сахарла, элле, таула, суула, багъалы Ростов сахары, урушда тенглери — бары аны Ата джурту болгъанын туура бусагъатчыкъда ангылагъанча болду. Аланы барыны да Гокканы аллында терсликлери джокъду, терслик кимде эсе да бирдеди... «Халкъны кечюрюрге» деб ауузундан биринчи чыгъарган адам ким эсе да, ол джаныуарды, аллай адам оноу этген кърал а насыбсызды. Ол адам, Ата джуртну атын шайгъа да санамай, теблейди. Бу затны Гокка Асланны назмуларын окъугъунчу ангыламай эди, анга сагъыш эте билмегенди. Ата джуртдан кел къалдырмазгъа керекди, аны аты бла ойнаган бирледиле халкълагъа бу къыйынлыкъланы джетдириб айланганла. Аслан бу затны Гоккадан алгъа ангылагъанды.

Бир къауум тетрадары госпиталлада джазылгъандыла, бирсилери — Орта Азияда.

Байчоралары джазгъаннга кере, Аслан кесини адамларын кѣб излегенди, комендатуралагъа джазгъанды. Комендатурала уа кишини да излеб къыйналмагъанларын кѣчгюнчюле биледиле. «Бизге,— деб джазадыла Байчоралары,— Аслан къарыусуз болуб тюртюлген эди, алай а халкъгъа тюшген къыйынлыкъ жангылыч зат болгъанына, аны къачан болса да кечилмей къалмазына ийнаныб эди. Тюзлюк келир деб, ышана эди. Бу ачыгъа къыйналгъанын а адам айтыб да айталмаз. Биз, эски кулакка, былайда тамыр ийгенибиз себебли, Асланны аш бла, суу бла инджитмей къараб юрешгенбиз. Кечеси, кюню да джазыб тура эди, бошаймай къалама деб къоркъгъанча ишлей эди. Сеннге уа ол бир тарала эди — ачыкъ кѣрюнюб тура эди. Джарасы ачылгъанында бизни фельдшер эталган къарыуун этди, алай а аны Ташкентге больницагъа салыргъа керек эди да комендант унамады, кърал ючюн къан тѣкген адамгъа больница табылмады. Еле туруб, бу къагъытланы бизге осият этиб, сен табылсанг сеннге берирге деди. Сени сау тургъанынга къууана, Асланы осиятын толтурабыз. Къалай керти, къалай таза, къалай фахмулу адам болуб кетди дуниядан! Биз аны ёмюрюбюзде да унутурукъ тюлбюз» — деб джазгъандыла.

Гокка, анасы ёлген кюндеча, бусагъатда таш болуб къалгъанды. Кителге, къагъытлагъа кѣзюн чыракъ ийиб къараса да ол къарамда джукъ джокъду — къуру къарамды. Ол халда иги кесек турду. Сора башына джукъла

келе тебретиле. «Меннге дуняда энди джукъ да къалмагъанды,— деди кеси кесине.— Татлы адамларым бары къорагъандыла, энди не излейме... Алай а Кемисхан а? Асланны анасы уа? Ийнеле тюлдюле да тас болуб къалыргъа?! Ийнеле бусагъатда адамладан багъалыдыла. Асланы Тюзлюк келир деб ийнаннганы назмуларындан белгилиди. Алай а, Тюзлюк келиб къалса да, кёбюсю къырылгъан халкъгъа не зат келтирликди?! Не уа къаллай Тюзлюк боллукъду ол? Керекмиди ол Тюзлюк халкъгъа энди? Сау къалгъан адамланы джюреклеринде ачыны унутдурлукъ Тюзлюк бармыды?» Джубранлача джер тешиклеге сугъулуб тургъан халкъ ачдан клевер ашаргъа сабанлагъа джайылгъанында аланы, малланы къыстагъанча, къамчиле бла туюуб къысталгъанларын, клеверден хатхулары кёбюб ёлгенлерин Гокка унутмагъанды. Къаллай Тюзлюк унутдурургъа боллукъду аны?!

Гокка кителни да, къагъытланы да уллу фанер чемоданнга джыйыб, киритин салды. Тешиниб, оруннга кирди, джукълаялгъан а эталмайды. Къолларын джелкесине чалышдырыб, кёзлерин джабмай къарангыгъа къарайды. Гокканы джангыз къояргъа суймегенча саргъылдым Ай терезеге къабланнганды.

Терезе къагъылды. Эшикте ит хыны чабды. Гокка юсюне халатын къаблаб:

— Кимсе? — деб терезеге барды.

— Доктор, шо дженгил бол, джашчыкъ... — деб къарачайча ким эсе да солууун кючден ала айтханлай, Гокка эрлай кийиниб, медицина кереклерин джюрютюючу чемоданчыгъын алыб чыкъды.

Ала баргъанларында джер юйде джашчыкъ джокъ: ол юй бла эшикни арасында чабыб айлана кёре эдим. Джашчыкъны хатхусун сылай, Гокка:

— Не зат ашагъанды? — деб сорду.

— Не зат бар эсе, аны ашаб барады, чыртда кёзю ашдан тояргъа унамайды, джарылыб къалады деб къоркъама,— деди анасы.

Гокка анга мадар табмады. Марганецден суугъа къуюб тогъур-тогъумаз джашчыкъ энтда эшикге чабды...

Сабанлада будай бише башлады, биягъы будай башланы энтда джыядыла, нартюхге сют кире башлагъанында уа адамланы сабанладан тыяр кюч табылмады. Бир къауум бригадирле къамчиле бла да сюретиле. Ишлерге къарыуу болгъанла былтыр иш кюнлерине джукъла алгъан эдиле, ишлеялмагъанла да энди ачдан ёллюк

тюдюле — будай башла бла нартюх кечиндиреди.

Бир кюнлени кюнюнде «Яценко кетеди» деб элде хапар чыкъды. Гокка бу хапаргъа сейирсинмеди. Республикада комендантланы ичинде кесини орнуна келишмеген, эшта, Яценкодан сора киши болмаз эди. Джумушакъ, огъурлу адам. Сагъыш эте билген адам. Кесини аллына уа ийнек да къураялмады, сютню сатыб (сатыб!) алыб тура эди. Кузнецов а хар кимни этин ашаб, терисин кийиб, миллионер болуб кетди.

Гокка аланы ашырыргъа баргъанында хапчюк джыя тура эдиле.

— Да сау къалыгъыз, Гокка Мажаевна,— деди Петр Николаевич, чемоданны киритин сала,— Сиз мени кетгениме сейирсине эсегиз да мен кесим сейирсинмейме — бастам болмагъан джерге къалагъымы урмазгъа керек эдим. Мындан ары акъыллы болурма. Сизни районнга кечюралмай къалгъаныма къыйналама, энди уа ол зат къыйын боллукъду — мени орнума ёмюрю тюрмеде къарауул болуб ишлеб келген, кесини башы болмагъан Сукманов деб биреулен келеди. Да кёре барырсыз,— деб граждан кёлегини белинде белибауун тартдырды.

— Устазлыкъ ишни энди мен къараб да кёрлюк тюлме, аман устазгъа уа саналмай эдим, сабийлени бек сюеме. Энди уа не, къартлагъа барыб, джерге халал къыйынымы бир берейим, андан багъалы зат джокъду,— деди

— Да ашхы джолгъа барыгъыз, Петр Николаевич Меннге да, бу элде джашагъанланы барына да Сиз билек эдигиз. Сени къатынгда керти адам джашаса, адамгъа андан уллу дагъан не барды. Къайда джашасагъыз да къууанч бла джашагъыз,— деб Яценколаны экиси бла да саламлашыб чыкъды. Ёксюз болуб къалгъанча джюрегин мыдахлыкъ басды.

5

Джазны бурну къарагъандан башлаб, ташыуулагъа дери кёкден дып деб бир тамчы тюшмесе да сабанлагъа къадалыб суу салыб, иги битим алдыла. Кюн биширеди, алай болса да, жангы мюрзёуню ийиси башларына чабыб, адамла къууаныб ишлейдиле. Колхозгъа да, юй бачхаларына да джетишедиле. Ачлыкъдан, джалангачлыкъдан къутулгъан кёчгюнчюле, энди джашаугъа ышана мыллыкларын ишге бергендиле. Бусагъатда быланы къыйнагъан безгекди. Къандагъайла джашау бермейдиле

Будайны, силосха нартюхню, тютюнню битимин джыя

дыла, чюгюндюр кечирек джетерикди. Техника джетишмей, мюрзёуню района заготзерногъа арбала бла ташыйдыла. Былтыр 1944 джылча болмай, кёчгюнчюле кеслерини энчи бачхаларындан быйыл иги битим алгъандыла. Джер юйчюклени арбазчыкъларында нартюх ариулай тургъан къартланы, сабийлени кёрлюксе. Бир-бирле, артыб бошаб, тюйюб, машоклагъа къуядыла. Энди колхозну кесини тирмени ишлейди, тартаргъа боллукъду. Кертиди, тирмен тартаргъа кёзюуню кёб сакъларгъа керекди, ол себебден биягъы къол тирменчиклени бир-биринден алыб, гырджынлыкъ тартаргъа кюрешедиле. Кузнецов Джуккаладан бир къартны каторгагъа ашырыб, Апийни да тюйгенли Ивановка стансеге ётюб, тирмен тартаргъа къоркъадыла.

Кёчгюнчю къауум ачы тюшден уянганча бир джашаугъа кирдиле — къабарыкъ табыла башлады, алай а къабарыкъ табылгъаны бла биргелей, ол ашар, ичер керекли болуб кетген адамларыны тюрсюнлери кёз тураларына келиб сюелиб, джашау бермей тохтадыла. Алай болса да, бушуугъа кеслерин бериб олтурургъа заман джокъ эди — чекген къыйынлыкъларын унутуб къоймай, не да этиб, ашарыкъ-ичерик джыяргъа мыллык атдыла: сабанлагъа джайылыб, комбайнладан къалгъан будай башланы чёблейдиле. Тюзю, бригадирлени бир къаууму, джайылыб джыя тургъанланы кёрсе, хауада къамчини ойнатыб, ат бла аланы кау-куу этеди. Джангыз Пахноду кёрмеген кибик этиб, джанлаб кетген.

Джангы комендант ишге джарашханды. Кёчгюнчюле барысы болджалдан алгъа комендатурагъа келиб къол салсынла деб буюрду. Гокка бла Халимат баргъанларында эт тутхан, мазаллы адамны кёрдюле. Бети тамам шимпанзе маймулгъа ушайды, тюб эрни, джаякълары салыныбдыла. Гитче мангылайчыгъына башындан бир устукку джукъа тюгю салыныбды, кёзлери — хыныла. Табигъат быллай адамны къалай да джаратхан болур. Кёчгюнчюлени джанларын алыб тутаргъа къалай тыйыншлы адамны табхандыла! Ол биринчи сёзюн былай башлады:

— Мен сизге Яценко болмагъанымы унутмагъыз. Не кесекчик да буйругъумдан чыкъсагъыз, КПЗ-ге джыйылыкъсыз. Қолхоздан тышына бир атлам да этерик тюлсюз, Токъмакгъа барыу къалды, баргъанны уа — ма! — деб базыкъ белинде тагъылыб тургъан герохну кёргюздю.

Хар ким шум болду. Джаныуаргъа ушагъан бу адам арам-къарам этмей, айтхан затын болдуруб къоярын

ангыладыла. Бу зат аны бетинде джазылыбды. Бизни адам лагъа санамагъаны белгилиди. Къол салыб, насыбсызла, акъырын чачылдыла. Гокка бла Халимат туракъладыла:

— Мен эт адамларымы излеб кюрешеме, табмайма, энди Сизни юсюгюз бла излерге боллукъмамы? — деб сорду Гокка.

— Кесинг сау эсенг, къууан да тур, хар битли итни излеб айланыргъа мени чыртда заманым джокъду, не башхасы барды спецпереселенец къалайда гимиксе да?! — деб джууаб берди. Кёчгюнчюлени уа адамларын излетирге комендатурагъа къагъыт берирге эркинликлери барды. Сукманов анга берилген эркинликни хайырландыра билгенин Гокка да, Халимат да ангылаб чыкъдыла. Не къатылыкъ этсе да Сукмановгъа тамадалары джукъ айтмазларын ол биледи.

Къазауат бошалгъанлы адамларын излеб айланган солдатла, офицерле аз тюлдюле, ол огъай ала джылла бла юлдеринден хапар билмей туруб, уруш бошалгъанында Кавказгъа кетиб къалыб, алай бла кёб къыйынлыкъ чекгендиле. Аслан бла газетде ишлеб тургъан биреулен юйюме барама деб, къазауатдан сора Къарачайгъа баргъанды. Аны анда тутуб тюрге атыб, сора Орта Азиягъа келтириб атхандан сора юйдегисин излеб айлана туруб, «Трудовикге» кёб болмай келиб, мында табханды. Микоян-Шахарда джашагъан таныш тиширыуну адресин Гокка андан табыб, Кемисханны юсюнден джукъ биле эсе деб письмо джазды. Джууаб кёб мычымай келди. Ол джазгъаннга кёре, микояншахарчыланы бир къаууму къазах аилде къотарылгъандыла. Кемисхан да аланы ичинде болгъанды. «Меннге къысылгъан эди, — деб джазады ол тиширыу — ачлыкъны бирге чекгенбиз, садакъа бирге джыя эдик. Бир кюн Кемисхан садакъа джыя баргъанлай, къарт къазах алдаб, кийиз юйюне джыйыб артыкълыкъ этгенди. Юйге келгенинде акъылындан шашыб бошаб келген эди, артда уа къалай чыгъыб кетгенин да билмейме, чыгъыб кетиб, башын терен арыкъгъа атыб къойгъан эди. Ёлюгюн экинчи кюн аилден узакъда табхан эдик...»

Письмону Гокка амбулаторияда окъуб, кёлюне чабды Эс киргенинде санитарка бетине сууукъ суу бюрке тура эди. Ауругъанлагъа андан ары къараялмай, амбулаторияны джабыб, ауа-сауа юйге барыб, джастыкъгъа бетин басды. Кёзлери уа къургъакъдыла.

Санитарка Гоккагъа келген письмону хапарын ычхын дыргъанлай, ол кёчгюнчю къауумгъа джайылыб, къалыб

ала Гокканы юсюне джыйылдыла. Тиширыула сарнаб башладыла:

— Биз жарлыла, дуняны башында биз чекмеген кыйынлыкъ къалмады-ы-ы...

— Ах, биз жарлыла, эт адамы къорамагъан бир жангыз къарачайлы къалмады-ы-ы...

— Ах, биз жарлыла, дунягъа не ючюн туугъан эдик эке?!

— Аллах, не хата этгенбиз биз сеннге, бизге быллай бир кыйынлыкъ чекдирирча...

— Ах, биз жарлыла, къарачайлы деген сёзю магъанасы энди садакъачы, халкъны джауу, джакъсыз деген сезле болгъанды.

Тиширыула алай сарнай, хар бири кесини кыйынлыгъына джылайды. Фрида, Христина, тётя Марья да, башхала да эшик юсюне басыннгандыла. Гокка бир кишиге да кёзюн кёлтюрюб къарамай, джылагъан да этмей орундукъда олтурады.

Халимат Гокка блады. Къачан да этиучюсюча, бюгече да кетмей, Гокка бла къалды. Гокка акъылындан шашыб къалады деб къоркъады:

— Гокка, джаным, кесинги бир эгер, джылаяла эсенг, джыла да кёлюнгю бир сёнгдюр,— деди.

— Ол тукъум... ол тукъум ёлюм бла ёлгеннге къа.. къалай этгин,— деб энди Гокка кычырыкъ этиб джылады. Кёзюне, къачан да жарыкъ, джыйырмаджыллыкъ эгешчиги кёрюнеди. Къазауат амалтын институтха баралмай къалыб, колхозда ударник болуб ишлей эди. Аны кирсиз джанын алгъан къарт къуруб кетсин!

Кемисханны хапары келген кюнден башлаб, Гокканы халы тюрленди: не ючюн, ким ючюн джашайды?! Татлы адамы къалмай бары къорады, суймеклиги джокъ болду. Джашаудан кетерге керекди... кетерге... Алай а аны бошламагъан джашлыгъы болур, тюзю, кесине уа джюзджыллыкъча кёрюнеди. Аны тышында да тегерегиндегиле бары Гоккадан аз кыйынлыкъмы кёргендиле... Джашау не десенг да татлыды: кюн сайын кёкню, джерни кёресе, хауа солуйса...

Халкъны къууанчы — урушну хорлам бла бошалгъаныды. Спецкёчгюнчюлени къралны аты бла терслеселе да ала Ата джуртну хорланырын бир жангыз кюнню да излемендиле, кеслерин совет адамлагъа санагъанлай турадыла. Хорламда аланы да кыйынлары уллуду; юч джылны не къарыуларын да фронтха бериб тургъан-

дыла; джашларыны, кызыларыны кыаны уруш баргъан джерлени аз кыызартмагъанды.

Гокка кесини фронтдагы тенглерин сукъланыб эсине тюшюреди — ала Хорламгъа дери кызауатда болгъан болурла — кыайсы сауду, кыайсы шауду эке? Мында, кюйдюрюб баргъан кюнню тюбюнде, Гокка кеси кесине кёзююсюз аджал чыгъармай тургъаны, аланы себеби блалды. Ала бюгюн да юлгюдюле Гоккагъа — кызауатдача мында кыыйынлыкъллагъа да тёз дегенлей турадыла. Ала, кёз кёрмегенлей да, Гоккагъа таянчакъдыла.

Ташыуулла бошаладыла. Кёчгюнчюлени энди кыабарыкъллары барды, иш кюнлеге колхоз да берликди дейдиле.

Сукманов сёзюне тюз болду: Токъмакыгъа базаргъа кишини иймейди, КПЗ уа бош турмайды: джашчыкъл колхоз терекледен кыойну бла бир алма джыртханын кёргенлей, КПЗ-ге джыйды; тиширыу, БЧК-да ишлеген полякладан не зат болса да кийимле ауушдурама деб баргъанлай джетиб, КПЗ-ге атханды. Кёзюн алмай, хар адамны ызындан кыараб тургъанча, Сукманов кесин алай джюрютеди. Базар керекли уа боладыла, юслери тозурагъанды, базаргъа барсала эсги, джангы болса да бир джукълла табыучан эдиле. Алай болса да энди кыабарыкъллары барды, кыалай-алай болса да юслерине тёзедиле.

1944 джыл джаз, ёлюм кыысхан кёзюуде, Гокка партия учетха тюшерге излеб, колхозну парторганизациясына заявление берген эди. Гокка кандидат карточкасын кыуру да биргесине джюрютеди, партия документни сыйын кёрююню Гокка джюрегинде энтда сакълайды.

Парторганизацияны секретары Гокканы кандидат карточкасын ары-бери бура, кёзлерин ёрге кёлтюрмей:

— Эркинлигим джожкыду,— деб джунчуб джууаб этди.

Гокка ауур атлай, андан чыгъа туруб, «партия да арт бургъанды бизден»,— деди кеси кесине. Хорламгъа дери заявленииесине да алай айтхан эдиле. Кёчгюнчюле комендантдан башха кишини адамлары да болмагъанларын Гокка бюгюн артыкъл да сездн, алай болса да карточкасын джанындан тюшюрмейди, кесин коммунистге санайды.

СССР-ни Баш Советине кёзююлю сайлаулары заманында Гокка юреннгенича кыошулургъа изледи, алай а кыошмадыла. Гокка халкыны джауу болгъанын унутуб, алгынча джюрюрге излегенликге орнуна дженгил саладыла. «Мени сора башха тюрюлю юретселе не бола эди?!»— деученди Гокка кеси кесине.

Кыышха джер юйчюклени джылы этерге кюрешедиле,

къарыуундан келгенле уа саман юйчюкле сала башладыла. Аллайлагъа бирсиле: «Къыйыныгъызны къоратыб, юй неге саласыз, Сталин ызыбызгъа къайтарлыкъды сора», — дейдиле.

Гокка уа биягъынлай Фридалада джашайды. Фриданы эри Иван, сау-эсен Аскерден къайтыб, юйюне келди.

Гокканы башына бир джангы къайгъы тюшдю: Асланы ёлгенин билгенлери себебли, тилеб тебретиле: тишируулары ёлюб, тул къалгъан эркишиле, ол огъай, мында юйдегилери бла джашаб тургъанла да закон бла тиширууларындан айырылыргъа излеб, тилейдиле. Гюрбелери къуру болмагъанын да билдиредиле.

Аланы бир джангызын да Гокканы джюреги алмайды, аны тышында да Гокка Асландан сора киши бла юй болалмазын биледи. Хар тилеген эркиши Асланны бети бла ойнагъанча Гоккагъа алай кёрюнеди.

Былайда къарачайлылагъа биринчи сабий туугъан кюнню Гокка унуталмайды. Ол 1944 джылны аягъы эди.

Акъ сакъалын сылай, къарт:

— Халкъыбыз къуруб кетер ючюн этиллик бары да этилгенди, алай болса да, кёремисиз — джангы джан! Джангы джан джаратылды! Огъа-ай, юзюгюбюз къурурукъ тюлдю, — деди.

Бир кюн Гокканы Сукмановгъа чакъырдыла. Гокка халатыны тышындан полтонун къаблаб, амбулаториядан барды. Хар джол сайын бу джанууарны конторуна къол салыргъа барса, аны бла саламлашырына Гокка къоркъуб барады, саламлашмай а бир кёрчю, Хорламдан сора къазауатдан келген Азретге этгенича джаягъынга тартарыкъды. Офицер тёзюб къоймай ол этгенни анга этгенинде олсагъатлай огъуна аны конвой бла районнга ашырды. Сюд этерик болурла. Кузнецов бла Сукманов бир-бирине кючлю ушагъан джанла кёре эдим...

Гокка кючден-бутдан саламлашды, комендант, адетича, джууаб этмеди — игитда дейсе, аны аллындагъы адам болса — бир иш, ол а адам тюлдю, спецпереселенкады...

Ол, аллында бир къагъытха къараб туруб, сора кёзюн Гоккагъа кёлтюрюб, базыкъ эринлерин къымылдатды:

— Тепсерге боллукъса, сеннге район больницада иш бередиле, анда адамланы къаллай бир суйсенг да туурагъа боллукъса, бандит хамхот! Сагюнджюнг, башынг бла да декабрны джыйырмасында къора! — деди.

Ол кюн 1945 джыл декабрь айны бир кюнню эди. Гокка комендантдан туюлген адамча болуб чыкъды. Аны бил-

дирген хапары Гоккагъа аллай бир татымады, адамлыгъын теблеб сѣлешгени татыгъанча. Амбулаториягъа къайтыб, ауругъаннга стетоскоп бла тынгылагъан заманында да санлары люуюлдей тургъанча кеси кесине алай кѣрюндю.

Иш кюнню бошаб, киши бла да тюбеширге излемей, юйге кетди. Юйде энтда валерьянка ичиб, кеси кесине айыб этди: ахырсы, мени биринчи кереме этедиле джер тенгли, мен энтда кесими адамгъа санаб тургъаным себебли ауур сѣзню кѣлтюралмайма. Ауур сѣзню келтюрюрге адам юреналлыкъ болмаз,— деди.

Районнга барыу деген чот Гокканы халын тюрлендирмеди — ол энди къууанчха, бушуугъа да сансыз къарайды. Таш болгъанды. Алай болса да джангы ишни юсюнден сагъыш этмей болмады. Хирургну бармакълары, пианистни бармакъларыча, хар кюнде чыныгъыб туругъа керекдиле, Гокканы къолуна уа госпиталда ишлегенден бери скальпель тиймегенди, бармакълары агъачлача болгъандыла. Районда аны джашауу маджалыракъ болуруна сѣз джокъду — врачны джалын аллыкъды, фатар берликдиле, алай а къарачайлыладан айырылыб къаллыкъды, ёлжюм, ачлыкъ къыйынлыкъны барын ала бла чегиб, аладан айырылыб къалай къалсын?

Тѣтя Марья да боллукъ тюлдю, бу халал джюрекли адам а Гоккагъа бек багъалыды. Гоккагъа эркинлик берселе, бармай къаллыкъды, алай а район НКВД-ни айтханын этме да бир кѣрчю. Районда хирург болмай къаляб, Гокканы эслерине аны ючюн тюшюрген болурла, керек болгъанында комендантха да оноу соргъан болмазла.

Сюйген иши да, джашаууну маджал болуру да Гокканы джюрегин къууандырмайды — хар неге сансызлыкъ басханды башын: не ючюн, ким ючюн джашаргъа керекди, дунияны башында эт адамы бары къырылыб, чѣб башылай джаппа-джангыз къалгъанды.

Бу арт кѣзюуде ишден бош заманы болгъанлай, Асланны джазгъанларын окъуй, аладан башын айыралай, ол «дунияда» джашай, сагъатланы ашырады. Джазылгъанны барын азбар этерге джетдиргенди, алай а дагъыда къайтарыб окъуб турады. Ёлген Аслан Гокканы джашаугъа чакъырады. Асланны, Гокканы тенглерини, кеслерини юсюнден, отузунчу джыллада аланы джашаугъа къошула башлагъанларындан хапар айтылады. Таулула, Совет власть келтирген джангы джашаугъа кеслерин бериб ишлегенлери, джаш тѣлю не къарыуун да Совет властны

бегитир ючюн бергени, Сталин ючюн отха, суугъа кирирге да хазырлыгъы джазылады.

Романда Аслан Гокка бла кесини суймеклигини юсюнден да айтады. Экиси да бирге болгъан заманларын эсине тюшюре, Гокка Асланны юйсюз-кюнсюз болуб айланганын кезюне кергюзеди. «Бу кюнлеринде анга бизни суймеклигибиз болушханды»,— деб келюне келеди. Кеси кесинден бошаб къояргъа излеген кюнлеринде «мен ёлсем бу къагъытланы Асланны кезюнден керюб ким асырарыкъды?!» — деб сагъыш этеди. «Къайсыбыз болсакъ да джашаб кергенибизни, чекгенибизни эсде тутаргъа, джаш тёлюге айтыргъа керекбиз»,— дейди кеси кесине.

Бир кюн Гокка, биягъынлай, Асланны джазгъанларын окъуй тургъанлай, тётя Марья кириб:

— Энтдамы окъуйса, ахырсы? Энтда къабланганса! Кесинги бир ая, быллай бир сагъышха сойдурма кесинги, не эте эсек да джашайбыз да,— дей столгъа табакъ бла исси оладиклени салды.— Иссилей къаб деб келтиргенме сютбашы джагъыб.

— Джашагъан а этебиз, тётя Марья, алай а ма былайгъа мизча чанчылыб тургъан ачыгъа къалай этейик,— деб бир къолу бла джюрегин кергюзюб, бирси къолу бла да оладикге узалды.

— Ол миз, Галя, ёмюрю да чанчылгъанлай турлукъду. Бизни Рязань областдан кечюрген эдиле, бююнюм-бюгечем да кесими элиме термилгенлей турама,— деб сора башха сёзге дженгил кечдю,— сени кетеринге, Галя, мен къыйналгъанымы айтыб айталмам, джюрегим сеннге бир да бир бек ачылыбды.

— Мен да Сизге алайма, тётя Марья, къайда айлансам да, неллай бир джашасам да Сизни халаллыгъыгъызыны унутурукъ тюлме. Кетерге уа суймейме, тюзюн айтсам. Мен джашаб джашамайма, тётя Марья, келеккем джашайды — ашайма, ичеме, хауаны солуйма, андан башха джукъ да тюлме,— деди.

— Галя, сен бусагъатда акъыл сёзлени айтмайса. Мен азмы чекгенме джашауумда? Ма анда, къабырлада, атам бла анам, бизни ал сабийибиз Ванюша джатадыла. Юйдегиден къалгъан къуп-къуру менме, кёресе, юйдеги къурагъанма. Къыйынлыкъ чекген адам бары да кеси кесин бошаб барса, дуняда ким джашарыкъды, Галя? Тёзерге керекди, господь тёзерге чакъырады адамланы. Сен энтда джашса, Галя, джашауда орнунгу табарса, джараларынг да бителирле, мен да санга бара-келе туруп-

ма, къаллай бир къыйынлыкъ салдыла комендантла,— деди огурулу тишируу, столдан бош табагъын ала.

Тётя Марья айтыудан, не тукъум терсликге да, аллах берди, деб тёзерге керекди. Тюздю, Гокка сюе, суймей эсе да тёзеди, а халкъына джетген къыйынлыкъгъа не бла къаршчы турлукъду?! Алай эсе уа джанууар халили комендантланы артыкълыкъларына тёз, ким эсе да, къралгъа оноу этиб тургъанланы бири, насыбсыз халкъны ол комендантлагъа аш этиб бергенди.

Тётя Марья бла сёлешгенден сора эки кюнден Гокка джолгъа тебреди. Тётя Марьяны эри дядя Вася бир ат джегилген арбачыгъы бла Гокканы районнга элтирге келди. «Джашар джерин да бил» — дегенди анга тётя Марья. Гокканы ашырыгъа кёбле келдиле. Аны фанер чемоданын, дагъыда бир туюмчеклени арбагъа салдыла. Бу комендатурадан районну эркинлигине кечген къагъыты да кителини хурджунундады. Гокка кителин кийгенди. Райздравотделни буйругъу бла амбулаторияны Гокка биягъы къарт фельдшерге бергенди. Василий Андреевич, кеси айтыудан, ишни унута башлагъан эди, алай болса да энтда боюнсханы тартаргъа кюрешир.

Фатары ючюн Гокка Фридагъа да бюсюреу этди. Халимат да бир къауум тишируу да джыламсырадыла. Гокканы тилегенледен да эки-юч эркиши келди.

— Джылагъанны бир къойчугъуз, джолгъа чыкъгъан адамгъа алай этерге джараймыды? Не уа узакъгъамы барады, ортабыз къуру джыйырма верстады,— деб къыджырады тётя Марья джылагъанланы.

— Бизге узакъ да бир, джууукъ да бир, тётя Марья, джол кесилиб къалады,— деди Халимат.

Бирге къыйынлыкъ чекген бу адамларына Гокка не сёз айтыб айырылыргъа билмеди — не болсун, аланы мыдах кёзлеринден ары бир ташая кирсе... Бу адамланы чекген къыйынлыкъларын да, бетлерин да ол, минг джыл джашаса да, унутурукъ тюлдю.

Арба орнундан тебди. Гокка къол булгъаб энтда саламлашды. Дядя Вася юсюнде акъ аба тону, башында къулакълы бёркю бла арбаны аллында олтуруб, атха джюрюш алдырды. Гокка, урушда айлана, джаулукъ къысыуну къоюб, къулакълы бёрк кийиб айланады, къара уюкълары бла аякъларын арбадан салындырыб олтургъанды.

1945 джыл декабрны джыйырмаасы, башха кюнлери ча, сууукъду, аяз ууртларын чимдеб юзеди, шинелини джагъасындан, дженгинден киреди. Мутхуз кёкде, къара

къаргъала кычырыкълары бла джюрегинги аз эте учадыла.

— Джийиргеншли затла, кюнню аман этер ючюн кычырадыла. Къар тюшерикди, сууукъ да келликди. Ну, Мальчик! — деб дядя Вася кнутун ёрге кёлтюрдю.

Кёзюнг джетген джер бары чыммакъ тюздю, бу бирчалыкъ Гокканы мыдах джюрегине бютюн да мыдахлыкъ келтиреди. Гокканы кёзюне кыш да, джай да кёгериб туруучу чегетлери бла туугъан таулары кёрюндюле. Кыш анда сууукъ болмаучан эди, къар да бир шош-шош тюше эди. Чанала бла учхан джашчыкъланы дауурлары тауланы зынгырдатыучан эди...

Элден чыкъдыла. Районнга баргъан джолну онг джанында кёчгюнчю къауумну къабырлары барды. Алада къалакъ ташы болгъан бир къабыр джокъду. Анасыны къабырына Гокка атын, тукъумун джазыб бир къангачыкъ чанчхан эди.

— Дядя Вася, сабырчыкъ этигиз, мен бир минутха тюшейим,— деб, Гокка секириб, джерге тюшдю.

— Игитда тохгайма, кызым, бар, саламлаш ананг бла, мен да тюшюб, аякъларымы джылытайым,— деб арбадан акъырын тюшюб, джюрюб башлады.

Къабырма дегенни учу-кыйыры джокъду, тегереклери бегимей, малла джайны узуну ичлеринде айланыб тургъандыла. Гокка къангачыкъгъа кёре анасыны къабырын табды. Юсюн къалын къар басыбды. Джюн къоллукълу къоллары бла къабырдан къарны ариулай, анасыны айтханы эсине тюшдю. «Сиз ызыгъызгъа кетиб, мени сюеклерим мында къалыб кетедиле деб къоркъама»,— деген эди. «Къайтхан зат да этмейбиз, анам-джаным, къайтыргъа да ушамайбыз, мен а ма, сени къоюб кетиб барама» деди Гокка. Атасыны, Асланны, Кемисханны ачылары да келиб джюрегине чанчылдыла. Харун бир да къуруса да къарнаш къабырда джатады. «Эркинлигим болгъанлай, сеннге джете турлукъма, джаным»,— дей, къабырны къарын тазалаб бошаб, суу къолкъаблары тешиб, кызаргъан бармакъларын тылпыуу бла джылыта, арбагъа тебреди. Тохтаб ызына бурулду: дунясында эм багъалы адамыны къабыры къар тюбюнде къабырланы ичинде къарала турады. Минг-минг къарачайлыча, Гокканы анасы да, туугъан джеринден кысталыб, былайгъа нек тюшгенин билмегенлей кетди...

Гокка акъырын келиб, арбагъа олтуруб, къолларын кёзюу-кёзюу кыйнуна сала, джылытыргъа кюрешеди.

Дядя Васяны мыйыклары кырау тартыб турганын эсledi. Ауузларындан сёз чыгармай, талай заманы бардыла. Атны аякы тюрлеринден кяр кесекле чартлайдыла

— Кесинги кьолгъа ал, кызым, ким биледи, джашау энгда неге тюретирын,— деди дядя Вася.

— Тюретирин тюретгенди, дядя Вася, энди кьргюзюр заты кьалмагъанды,— деб, анга алай айтыб, кесине: «Шо, не да этиб Асланны кьабырын бир кьрсем дей эдим, ол джол баралмай кьалгъаныма кьыйналгъанлай турама джашауда андан башха муратым джокъду. Насыбха, аны адамча басдыргъандыла, сау кьаллыкыла. Энди уа бараллык болмазма. Яценкоча комендант кьайдан табарыкыма»,— деди.

Алларында Георгиевская стансе кьрюндю. Асыры улудан учу-кыйыры кьрюнмейди, дангыл тюзде орналгъанды. Юсюн кырау тартыб тургъанча алай кьрюнеди Оджакыладан тютюн чыкыгъаны узакъдан кьараб да белгиледи. Стансени ичинде орамгъа кирдиле. Кяр асыры тебленгенден, бузча, джолгъа атны налары кючден-бутдан илиниб барадыла.

Здравотделде Гокканы кьараб кьюр-кьрмез, аны тамадасы Амантаева:

— Хирургубуз болмай бир да бек инджилиб турабыз,— деди.— Сизни билген кююмден бери да бери джыяргъа дыгаласда эдим, алай а билесиз...— деб андан ары айтмады. Анга кыркъ джыл чакылы бола болур Гокканы келгенине разылыгы танылыбды.— Хирургну фельдшерни орнунда тутуу кимге керек эди ахырсы, бу комендантла кьргюзмеген не кьалды,— деб шыбырдаб айтыб,— оноуну аланы кьолларына бергендиле да кьойгъандыла,— деб кьошду.— Келигиз, джашар джеригизни кьргюзтейим,— деб Гокканы аллында тебреди.

Дядя Вася атыны, арбасыны джанында тюрт-мюрт эте тура эди.

— Дядя Вася, келигиз, мени джашар джерими кьрюгюз. Ким биледи, бир исси табар эсек а ичерге, ансы джолда бузларыкысыз,— деб чакырды Гокка.

Кьарт, мангылайында джулдузчугъу бла тору атны башына зынтхысы бла торба кийдириб, айылларын да бошлагъандан сора Гокканы ызындан барды.

Комнатачыкы уллу тюрдю, эки терезесине, агъач полуна Гокка кьууанды. Юйню ортасында темир пешчикде ташкьмюр от кызарады.

— Сиз келирге юйге от этдириб тургъанма, сууукы-

сураб келиригизни билиб,— деди Амантаева, кесини алай этгенине разылыгы таныла.

Больницада джюрюучю джабыула, джастыкъ салыныб, темир орундукъ да барды. Бир стол бла бир шиндик. Мюйюшде — рукомойник. Терезеледе — больницада салыныучу акъ къумач терезе джабыучукъла. Бу комнатчыкъ больницада палатагъа ушайды, да не ушагъан палатаны фатаргъа джарашдыргъандыла, эшиги да тышын-дан, здравотдел болгъан джанынданды.

Гокка бу фатар ючюн Амантаевагъа бюсюреу этиб, дядя Васяны юсюнден аба тонун кеси тешиб, пешчикни аллына шиндикни тартыб олтуртду. Кеси да тешинди. Гокканы аскер кийимлерине, кёкюрегинде орденине, сюек къашыкъча ариу санларына Амантаева сюйюнюб къарайды. «Бусагъат» деб Амантаева юйден чыгыб кетиб, бир кесекден киргенинде, аны ызындан, башында повар къалпагы бла бир тишируу сахан бла ашарыкъ алыб кирди: эки табакъ шорпа, эки юлюш да котлет. Бу тукъум «джандет» ушхуур ючюн Гокка Амантаевагъа энтда разылыгын айтды.

— Билемисиз, Гокка Мажаевна, больницаны тамада врачы болуб фельдшер ишлейди, тюзю, отуз джыл стажы барды,— деб Амантаева Гоккадан кечгинлик излегенча айтыб, билдириб къутулгъанына разы болгъаны танылды.— Сиз тамада врач болсагъыз бек разы эдим, алай а... алай а...— деб джунчуду.

— Барын да ангылайма, меннге аны кереклиси джюкьду. Не да болсун орнума бир тюшалсам — мен къолума скальпелни алмагъанлы неллай бир заман озду,— деди.

— Тоба, Сиз скальпелни къолугъузгъа ма бусагъатчыкъда огъуна алыргъа керек боллукъ болурсуз дейме, Гокка Мажаевна,— деди Амантаева,— къыйын ауругъан барды, джарыргъа керекли ауругъан. Операционныйде ишлеген медсестра сынамлы сестрады, аны неси да хазыр туругъа керекди. Мен Сизни сакълаб тургъанма ансы ма, бу суукъда Фрунзеге ашырыргъа керек эди.

Гокканы кёзю кесини къолларына джетди. Къалларыны буюкъгъанлары кетгенди. Исси хант джылы юйде эс джыйдыргъанды. Къобуб, бир туюмчекден башлы чурукъларын алыб кийди, валенкаларын кеберча салды.

— Дядя Вася, иги джолгъа. Тётя Марья да, Сиз да меннге бек багъалысыз, кесигизни юйге келгенча меннге алай келе туругъуз,— деб къартны мангылайын уппа этиб, Амантаевагъа бурулуб:

— Элтигиз мени, Роза Амантаевна, — деди.

Фронтда хар минутда хап-хазыр болуб туруучу халына тюшюб, къалай эсе да санларына джангы къарыу киргенча болду. Инджилиб, кесине болушлукъ сакълаб турган адам барды, Гокка анга болушургъа керекди. Бу сезим нени да хорлаб, Гоккагъа кюч берди.

Больницада ишлегенле бла дженгил шагърей болуб, Гокка тамада врач бла (фельдшер бла), медсестра бла биргелей ауругъанны палатасына кирди. Ол, къазауат бошалыб юйюне келген эркиши болуб чыкъды. Бетинден къаны къачыб, кёзлерин ачмай джатады. Хирург келгенди дегенлеринде кёзлерин кючден-бутдан ачаргъа кюрешди. Гокка аны бутун тинтгенинде — гангрена болгъанын билди. Бутун мычымай кесерге керекди. Ашланган джарасындан башланганды.

Ауругъандан да аны адамларындан да операциягъа разылыкъ алыб, Гокка анализле этерге буюрду. Операциягъа нени да хазырлатды. Фельдшер, тамада врач, ассистент болургъа разылыкъ берди. Гокка бусагъатда кесини хауасына киргенди — мындан башха дуняда анга джукъ джокъду.

Гокка хирургия сестра бла бирге операциягъа керекли затны барын тинтиб къарады. Сестрадан кечмеклик излей:

— Алкъын биз бир-бирибизни билмейбиз, кесим тинтгеним ючюн кечигиз, ышанмай этеди демегиз, кесгинликни суйюб этеме, — деди.

Алайдагъы врачла, сестрала тынгылауну ийдиле.

Гокка бу операцияны район больницада кеси этмей, биягъы Фрунзеге ашырыб иерге боллукъ эди, алай а фронтдагъы госпиталда кеси этерик эди, бу аурууда заманны созаргъа болмайды, от ауруу деб анга бош айтмайдыла, отча, ол ёргеден ёрге уруб барады. Мычыргъа болмайды.

Операция узакъгъа созулду. Фельдшер ишин билген адам кере эдим.

Ауругъанны палатагъа алыб кетгенлеринде, Гокка къарыуун таусуб, бетинден маскасын да тешмей, алайда шиндикге олтурду. Сестра Гокканы резин къолкъабларын тешген заманда, Гокка къолларын бюгюн кергенча алай къарады. Сестра маскасын тешди, фельдшер тютюн тартаргъа чыкъды.

Ординаторскийде ауругъанны ауруууну историясын джазыб, Гокка операцияны къалай баргъанын эсинде джа-

нгыдан тинтди — кьолларын джуугъандан башлаб, ийнени арт кере суургъанына дери. Асептика, антисептика сакъланганды, этиллик кереклисича этилгенди да сора Гокканы джюреги былай къайгъылы некди? А — а, билди. Операция бошалгъынчы кесини ким болгъанын сан этмеген эди аны къайгъылымы эди? Энди уа кѣчгюнчю болгъаны эсине тюшдю. Ауругъаннга, артыкъсыз да бек оруслугъа джукъ болса, Гокка иш этиб ълтюргенди дерикдиле. Кесини суйген ишин табханы бла бирге, джюрегине кьоркъуу кетмезден кирди. Гокканы башы отха салыннганды. Айхай «Трудовикден» кетмейме десе да кьоярыкъ тюл эдиле, кѣчгюнчю адамланы кеслери башларына оноулары джокъду.

Медсестра чай келтириб, Гокканы да, фельдшерни да алларына салды. Гокка суйюб ичиб, сестрагъа «сау бол!» деди. Гокканы къайгъылы джюрегин чай бираз басды Сѣлешген адам джокъду.

Гокка аллында къагъытны тюртерек этиб кьобуб, ординаторскийден чыгъыб, тар мутхуз коридор бла барыб, хирургия палатагъа кирди. Ауругъан алкъын наркоздан уянмагъанды, эртдеди. Гокканы аллына андан, коридорну кыйырындан, бир чортбурун ушагъыулу тиширыу келиб, тилекчи халда сюелди:

— Доктор, бизни эки сабийибиз барды... — деб андан ары джукъ айталмай джылады.

Гокка анга къарамы бла кѣл эте, ординаторскийге барыб, шинелин къаблаб, тыш эшик бла джангы фатарына кетди. Комнатачыкъда ташкѣмюр от кызыу джанады Шинелин такъгъычха тагъыб, юйде джюрюб тебреди Башында, мыйысында боран боранлай тургъанча, алайды: арбадан тюшер-тюшмез кьолунга скальпелни алыб, сюелдинг. Джаргъан адамынг гимигиб кълалса не этерсе? Ким биледи, джетишдирмеген затынг бар эсе уа, сени агъач болуб бошагъан кьолларынг хар нени да кереклисича этиб кьоялдыламы? Кеси кесинге алай ийнаныб кълалай кълалдынг? Сенде хирург эрлай уяныб кълалгъанлыкъгъа, сен ким болгъанынгы унутмасанг а. Дагъыда айланыб, кеси кесине джууаб этди: «Кесинги бош кыйнайса, сен бери хирург болуб келгенсе, сен этмей ким этерик эди операцияны? Кесинг былайда тургъанлай, Фрунзеге кълалай ашырыр эдинг?! Тюз этгенсе ашырмагъанынгы», — деб, кеси кесине кѣл эте келиб, сора дагъыда: «ауругъаннга джукъ болуб, ашырыучу джерлерине мени ашырсала ашырсынла, не ючюн, ким ючюн джашайма...» деб

ол акъылда тохтаб, кесин къолгъа джыйды. Район хирург болуб, биринчи операцияны этгени, алай бла, башына къб къайгъы келтирди.

Ингирала палатагъа Гокка энтда кирди. Ол наркоздан уянганды, къатыны да эс джыйыб, палатада олтурады. Гокка ауругъанны пульсун кёре, орундукъну кыйырына чёкдю.

— Доктор, мени джаным теренде болгъанын мени юй бийчеме бир айтыгъыз, мен фронтда юч кере джаралы болгъанма, — деб акъырын айтыб, — джууругъанны тюбю сол джанымда боппа-бошду ансы, — деб накъырда этерге кюрешди.

— Къайгъырмаз, Макар, аны ючюн сени юй бийченги сюери къаллыкъ тюлдю, — деди Гокка да, кёлю иги бола.

Макарны больницадан чыгъар кюню джетди: джарасы ариу бителгенди, таякълада джюрюрге аз-буз юренгенди. Гокка киргенинде ол орундукъгъа олтуруб:

— Сау болугъуз, доктор, мени юйдегими ёксюз кёймадыгъыз. Мен бери тюшгенимде бутумда отну ёргеден ёрге уруб баргъанын билиб тура эдим... — деб кёзлерине джыламукъ урду.

— Мен а, орусда адетча, Сизге юч кере баш урама, — деб Макарны къатыны Гоккагъа баш урду.

— Алай къалай этесиз, къобугъуз ёрге! — деб Гокка аны ёрге къобарды.

— Мени адамыма Сиз джангыдан джашау бергенсиз, — деди тишируу.

«Меникине уа киши да болушмады», — деб Гокканы эсине шаркъ деб Аслан тюшдю. Ала бла саламлашыб, Гокка фатарына барды. Чемодандан Асланны кителин алыб, къучагъына кыса, таш эсгертмеча сын болду. «Асланны ауруу да от ауруу — гангрена болгъанды, алай а Ташкентге элтирге эркинлик бермегендиле. Къабырын бир кёрсем эди» деб дыгалас этиб, алай а район НКВД-ге учётха тюшерге баргъанында станседен чыгъаргъа болмазлыгъын айтхандыла. «Ачхачыкъ джыяла эсем, джыйыб, анама да, Асланнга да сын ташла салдырыгъа керекме» — деди кеси кесине. «Байчоралагъа ийсем, ала саллыкдыла».

Районда кеси бла юч къарачай юйдеги джашагъанын билди Гокка. Аланы бири Муссаны юйдегисиди. Ол сантехникди, районнга сантехник керек болгъанында аны Каракуруз элден келтиргендиле. Экинчи юйдеги Исмаилды. Ол баш окууу болгъан зоотехникди. Къазауат бо-

шалгъандан сора Аскерден бош болуб, Шортюбеде юйдегисине келгенлей, районда эл мюлк белюмде ишлерге алгъандыла. Бу зат спецпереселенецлени бек сейирсиндиргенди — аладан адамны къалай алгъан болурла бу ишге. Ючюнчю юйдегини, Гокканы, не юйдегилиги барды?! Заман-заманы бла была бири бирине тубешедиле. Кёчгюнчюлени ичинде бу юч юйдегини насыблары тутханнга саланладыла.

«Трудовикде» къарачайлыла бла Гокканы байлагъан Халиматны письмолары бла тётя Марьядыла. Тётя Марья джашы бла бир-бирде базаргъа келиб, Гоккагъа хызенле бла ашарыкъ келтириб, шай ичиб кетиученди.

Гокка къалай эсе да кеси кесине кирит салыб кюйгъанча джашайды, джамагъат ишлеге къатышыб, джарыкъ халиси бла хар кимге кесин сюйдюрюб туруучу Гокка тас болгъанды: ашайды, ичеди, къалкъыйды. Больницаны тышында башха джашауу джокъду. Больницагъа уа бир киргенден сора Гоккагъа ол юйде Гоккады дерик тюлсе — мында ол нени да унутуб, бютеу къарыуун джыйыб, ауругъанны бери къайтарыб къайгъылы болуб къалады. Ол огъай, бир-бирде больницада кече къалыб да кетеди: джаргъан адамына бара да къарай, къатын сакълай, тангын атдырыб кююучанды. Аны эм бек кюрккгъаны неди десенг, фатарына кириб, джангыз къалыргъа Джангыз деб бош айтдыкъ, джангыз къалмайды, чекген ачылары бла бирге къалады: 1943 джыл ноябрны экисинде кече эки сагъатда эшикни хыны къагъылгъанын эшите тургъанча болады. Джашауда эм багъалы неси болгъан эсе, аны барын да тас этиб, узакъ Къазахстанны бир стансесинде тыгъырыкъчыкъча бир юйчюкге кириб тургъанын джангыз къалса артыкъ бек сезеди. Кюнде, кечеде иши аны эсин джукълатмагъанды, джукълатхан огъай чекген заты бары сурат болуб, кёзюнде турады. Халкъыны тиширыуларын ол къалай унутсун, эркиши таянчакълары болмай, бютеу ауурлукъ аланы юслерине тюшюб къалгъан эди — садакъа джыйыудан, къол иш этиуден колхозгъа ишге джюрюуден башлаб, къабыр къазыб, ёлюклени асырагъан да ала болгъандыла. Кеслерин тирерге кюрешиб, къартха, сабийге да дыгалас этген ала болгъандыла. Сейир неди десенг, къарачай тиширыулары бетлери бары да бир-бирине ушаб къалгъанча Гоккагъа алай кёрюнеди.

Кечеле бла джукъусун къачыра, ол кёрген кыйынлыкъла Гокканы эсине тул-тубан болуб басынадыла. Хар

кечеси алайды. Бир-бирде лампачыкъны мутхуз джарыгына да къарамай, Гокка Асланны джазганларын окъуй, танг атдырады. Алай окъуса, «ол джашау бла», бал татыта «джашайды».

Алай бла, дамы болмагъан джангызлыкъ джашау бла джашай, кюнюн ашырады. Не болсун, «Трудовикден» Халимат джазганнга кёре, анда кёчгюнчюлени джашаулары Гокканы джюрегин иги этеди. Кесини джашауу такъылгъа айланганлы («Трудовикде» амбулаторияда ишлеб башлагъанындан бери), къалгъан насыбсызланы алларында бир уллу терслиги болгъанча, алай джашайды. Аллахха шукур, энди гырджынлары барды, сабийле школга джюрюйдюле, саман юйчюкле ишлеб, джер юйледен алагъа кёчгендиле. Ишлерге къарыуу болгъан бары колхозда ишлейди.

Алай а бир тукъум бир эркинлигинг къалмай алынаса, гырджын къабама деб великге къууанлыкъса... Халкыны джаулары деген ат бетлерине къабланыбды. Больницаны коммунистлерини джыйылыуу болса, Гокка алагъа сукъланыб, джюреги аз болуб къарайды, кесин а алкъын учётха алмайдыла.

Юсюне-башына бир кесек къарады. Кийинирге джюреги тартмай тургъанлай, адамладан уялыб кийингенди. Ариу кийинирге уа къалай бек суйюучен эди! Эки штапел чепкен, алай мийик болмагъан эки акъ туфли бла эки къара туфли, ич кийим, джаулукукъджукъла алгъанды. Эм суйген кийими уа аскер формасыды, не да этиб, аны аяргъа кюрешеди. Формасы насыблы заманын, совет адам болуб Совет джуртну джакълагъан заманын эсине салады.

Къазауат тозуратхан стансе ёрге сюеле башлады, адамла эс джыя тебретиле. Урушдан къайтханла юйле саладыла, юйлерин джангыртадыла. Тюкенлеге джукъ чыгъа башлагъанды.

Гокка поликлиникада да ишлейди. Ауругъан кёбдю. Не да болсун, бош болмай ишлеб турса излейди — арыса да башы сагышха кетмей турлукъду.

Гокка, буйрукъгъа кёре, айына эки кере район НКВД-ге барыб, къол салады. Гитче кабинетчикде олтургъан лейтенант, Гокка кирсе, саламын алмагъанлай, журналны ачады да бармагы бла Гокканы тукъумун басады. Гокка иничке агъач ручканы мияла чернильницада мерекебеге тийириб, къол салады. Гокка «сау къалыгъыз» десе да биягы лейтенант анга джууаб этмейди. Буйрукъ алай-

мы болур, ким биледи. Гокка бу затны кечиб болалмайды, хар тебрегени сайын кыйналыб барады. Бир джолда баргъанында лейтенант, адетича, джууаб этмеди. Гокка кесин тыялмай бузулду:

— Саламлашхан адамлада адетди, былайда, ол зат айыб эсе, билдириу такъ! — деди.

— Да сора сен адаммыса? Сен спецпереселенкаса! — деб акъырын джууаб этиб, — кьол салдынг, энди барыр джеринге бар, — деди.

«Барыр джерине» баргъандан ары Гоккагъа джукъ кьалмады. Эртде юренирге керек эди Гокка аллай затлагъа, алай а юреналмады. Езге, тюз адамла кечгюнчюле кимле болгъанларын билиб бошагъандыла, джазыкъсынадыла, не бла да болушуб, кёл этиб кюрешедиле. Ол огъай, НКВД-ни кесинде ишлеген бир-бир адамлары да англайдыла. Кечюрген кечелеринде джылагъан солдатны Гокка унутмагъанды. Бир къауумла айтыудан а, кечюргенле кеслери хапчюк джыяргъа да, мал союб этин алыргъа да болушхандыла. Бирсилери уа эки сагъатны орнуна къуру джыйырма минут бериб, ол заманны ичинде джолгъа чыгъаргъандыла.

Асланны къагъытларыны юсюнден Гокка аз сагъыш этмейди. Бу блокнотла бла тетрадладан багъалы Гокканы джугъу джокъду. Джазылыб, бошалыб тургъан романды. Алай а аны къайда басмаларыкъса? Халкъ бютеу Орта Азиягъа кау-куу болгъанды, кесини тилин, джазмасын, историясын айтыргъа бютеу тюненесин тас этиб барады.

Кимге осият этсин Гокка романны? Гокканы джылында осият деген сёзю сагъыныу эртдеди, алай а халкъны кёбюсю кесини болджалы бламы кетди?! Ёлюм кечгюнчюлени бюгюн да марагъанлай турады.

Романны осият этер адамы джокъду, алай эсе уа Гокка ёлгенлей ол да тас боллукъду. Къаллайла болса да джаш тёлю ёсюб джетер, ким айтыр алагъа къарачай халкъны алчы уланлары Ленинчи партияны башчылыгъы бла революция ючюн къан тёкгендиле деб? Роман ол соруугъа джууаб береди. Бара барыб джаш тёлю биз кимбиз деб сорууна не сёз барды! Аланы ата-бабалары — аланла къраллыкъ тутуб тургъандыла, къарачайлыланы кеслерини культуралары, ариу адетлери болуб джашагъандыла деб джаш къауумгъа хапар ким айтырыкъды, ол заманга къартладан киши къаллыкъ тюлдю Халкъны джашауун айтхан китаблагъа кирит салынган-

ды. Халкъны уа бир къаууму къазах, бир къаууму къыргыз, узбек, орус, дунган болуб барадыла. Тюшген джерине кёре. Кюнлени бир кюнюнде ким болса да «къайдады бизни халкъыбыз?» деб сорса, джукъ да джокъ.

Гокка сагъышха кетсе, несин да унутады. Ингир келиб, юйню ичи тунакы болду. Гокка туруб лампачыкны джандырыб, печде кёмюрлени да ышырды. Терезелеге харлача суратла сала, аяз эшикде кючлю болгъанын танытады. Гокка аякъларын къысдырыб, орунга таянды. Бюгюн больницада ауур ауругъан болмагъаны себебли, ингирде ары бармагъанды.

Гокканы джашауу ишиди. Кесин ишге бериб къойгъанды, бир чурумчукъ чыкъгъанлай, «джаулукъ» этгенсе деб терслериклерин биледи. Биргелерине ишлегенлени кёбюсю сыйын кёлтюредиле. Ушатмагъанла да бардыла. Социалист эришиуде Гокка бир къауумла бла бирге алгъа чыкъса, райздравотдел тентек болады: саугъалайды да къоркъгъан этеди, кёчгюнчю тиширыулары саугъалады дерле деб, саугъаламайды да — къалай болсун? Быллай болумда Гокка кесини кандидатурасын чыгъартыб къоюучанды. Быллай кюнде, тамада врач болуб ишлеген фельдшер да ауузун джарыб сёз айталмайды. Аны тамада врач болуб тургъанын больницада киши да онгсунмайды, мында талай врач ишлейди, алай а фельдшерни партия стажы уллуду...

Районда ол эки къарачай юйдеги бла Гокка хазна тюбешмейди. Ишден юйге келсе, Асланны джазгъанларын джангырта да окъуй турады. Юйсюз-кюнсюз айлана, джаралары бителмегенлей, адамларына талпый тургъанлай, Аслан озгъан насыблы джашауну юсюнден къалай джазалгъан болур?! Кёчюрюу джангылыч зат болгъанын, Тюзлюк келир деб ийнанган болурму? Халкъы ётген джашауун унутмасын деб джазгъан эсе уа? «Не муратда джазгъан эсе да уллу иш этгенди Аслан», дейди Гокка. «Алай а муну окъурукъ къуп-къуру менме. Мен...»

Гокканы тилегенле мында да чыкъдыла. Аны джюреги ырхым тартыб тургъанын билмейдиле.

1949 джылны джазы келди. Гокка юсюнде къара джукъа полтону бла стансени узун орамында барады. Башында беретини джартысы къызыл, джартысы джашилди. Сууукъчукъ къулакъларын аз-буз чимдейди. Аякъларында акъ чурукълары букъу болгъандыла. Къолунда акъ бочхасы. Адамланы кёзлери илиннгенин онгсунуб барады. Юсюнде шинели, къолунда эски планшеткасы

бла аллында бир эркиши барады. Эркишилени кёбюсю бусагъатда да аскер кийимлерин киедиле.

Аны ызындан Гокка иги кесекни барыб туруб, сора картусуну тюбюнден чыгыб тургъан сары бурма чачын эслеп: «Коркмазов!» деб кычырды.

Эркиши олсагъатлай ызына бурулуб, биразны къараб туруб: «Гокка!»— деб джарыды. Джукъ билмей тургъанлай, тюбеп къалыб, экиси да къолларын иймей, биразны силкиб турдула. Мединститутда экиси бирге окъугъандыла. 1941 джылда уа Харун (аты алайды) джаралы болуб, фронтда Гокканы къолуна тюшген эди. Андан бери бир-биринден джукъ да билмейдиле.

Студент джашауларын кызыу эсге тюшюрюб башладыла. «Эсингдемиди?» деген сорууну кёзюу-кёзюу бердиле. Харунну адамлары бары да кырылыб мында, Георгиевскеде, джангыз къарнашындан туугъан слесарь джашны табыб, анга келгенди.

Гокка аны къонакыгъа чакъырды. Олтуруб чай иче, заманлары къалай кетгенин билмей, ушакъ этдиле. Бу олтургъан кесеклеринде была анда, алгъыннгы джашауда «джашай», олтурадыла. Институтда Харун Гокканы сюйгенини юсюнден да сагъынды, «алай а,— деди,— сен башханы сюйгенинги эшитгенимде, къалай этдим эсем да сюймеклигим тунчукъдургъан эдим,»— деб хапар айтыб, Аслан ючюн да кыйналгъанын билдирди.

— Къайда ишлериксе? — деб сорду Гокка.

— Черная речка деб бир стансени айтхандыла, анда врачлыкъ участок барды, дейдиле. Бир джангыз къара чай юйдеги джокъду, сора кетгенме да, мен а кесибизни килеге тансыкъ болгъанма. Къарнашымдан туугъан сени хапарынгы айтханында ызыбызгъа къайтарсала къалай къууанныкъ эсем, аллай бир къууаныб, бюгюн сеннге келирге деб тура эдим,— деди Харун, къууанганын таныта. Ол къарт болгъанды, алгъыннгы Харунну муну юсюнде кючден танырыкъса: муккуруракъ болгъанды, узунджаягыракъ бети арыкъды, чачы тюшгенди.

— Бизни больницада ишлерге боллукъ тюмюдю эке, бизде врачла азлыкъ этедиле,— деди Гокка.

— Черная речкада участок джабылыб турады, врач болмай. Сеннге тюбеп къалгъаныма бек къууандым. Къалай насыблы эдик, Гокка, къавауатха дери?! Ол джашауубуз тюшча бюгюн алай кёрюнеди,— деб кюшуб, саламлашыб кетди.

Бу тюбешиу Гокканы джюрегине къалай эсе да бир

джылыу бериб, окъугъан джыллары эсине тюшюб, бюгюнню кюннге «къайталмай» иги кесикни турду. Черная речкагъа кетгинчи Харун кюн сайын Гоккагъа келиб, экиси да биягъынлай студент джашауларын эслерине тюшюре, тюрлю-тюрлю кюлюкю хапарланы айта, бюгюн кюн аланыкъы болмагъанча, джарыкъ олтурадыла. Ол бирге олтургъан кезюулеринде ала озгъан заманлада «джашай», «уяныргъа» къоркъа, сагъатланы ашырадыла.

Гокканы джюрегинде бир джилтинле джана башладыла — не тоба десенг да джашлыкъ хорлайды, алай а Гокка Асланны эсине тюшюрюб, кеси кесине айыб этди. Огъай, Гокканы эркинлиги джокъду — къаллай бир джаш адам суймеклик деген, насыб деген не зат болгъанын билмегенлей, дуниядан замансыз кетгенди. Джаханимни чекген джандетге киргенликге джаханимни унутурукъмуду? Ол аны къууанчына кюлтюм тюшюргенлей турлукъду. Гокка джашаууну арт кюнюне дери къара киерге керекди

Харунну муратын Гокка эртде огъуна ангылагъанды — эки насыбсыз бир болсала сюеди, алай болуу аланы насыблы этерикмиди? Къачан эсе да бир суйген адамларыны келеккелери араларына киргенлей турлукъду Харунну къатыны да была бла окъуб, была бла бошагъан эди. Ариу къыз болуучан эди. Юч джыл болгъан джашчыгъы бла бирге тели ауруудан ёлгенди. Огъа-ай, ёлгенле былагъа не кесек да насыб берлик тюлдюле...

Бир кюн келгенинде, Харун артха-алгъа салмай:

— Гокка, джаным, экибизни юсюбюзде мени муратымы сен ариу билесе. Ёлетден къалгъанлача экибиз да джаханимни ичи бла ётуб, сау къалгъанбыз, джашагъан адамгъа уа джашау керекди. Бирге болсакъ тынчыракъ боллукъду. Юч кюнден ишге джарашыргъа керекме, сен «хо» десенг, анда орнала айланмай, мындан джюрюрюкме,— деди.

Бу сёзле Гоккагъа деб айтылмагъанча Гокка сын болду. «Хо» десе, Асланнга бир аманлыкъ этиб къоярыкъча алайгъа санады, «огъай» десе уа, биягъынлай джаппа-джангызлай къалыб кетерине къоркъду. Анасы ёлгенли уа джангызлыкъдан бек джукъдан къоркъмайды. Харун бла джазыуун бир этсе, бал чибинлеча, тегерегин алыб тилеб тургъан эркишиледен да, джангызлыкъдан да къутуллукъду. Да сора Аслан а? Аслан къалай болсун? Харуннга барса, бармаса да Асланны ол унутурукъ тюлдю. Джашауун джангыдан къураб, Гокка на-

сыблы болмазлыгын биледи, алай а къатында джылыу болур...

Бир юй болдула. Харун Гоккагъа кѣчдю, ишге мындан джюрюйдю. Гокканы фатарчыгъы сууукъ тартыб турмай, джылыныб, кенгергенча болду. Гокка да дунягъа сау адамны кѣзю бла къарай башлады. Аны кесине да отуз эки джыл болгъанды.

Алай болса да юйлениу былагъа насыб келтирмеди — тегерекде насыб болмаса, юйюнде да болмайды. Артыкъсыз да бек Гокка Асланны аллында кесин терслегенлей турады.

Кѣчгюнчю къауумла алгъынча болмай, энди айда бир кере къол саладыла. Мынга да сылтау табдыла: ызыбызгъа къайтарлыкъдыла да аны ючюн этгендиле былай деб.

Бир джолда Харунну район НКВД-ге чакъырыб, айда эки кере къол салыргъа кереклисин айтдыла.

— Сеннге артыкъ алай нек этедиле? — деб Гокка соргъанында:

— Мен олтуруб чыкъгъаным ючюн,— деди Харун

— Къалай олтуруб? Мен сеннге фронтда операция этгеним а?

— Алайды, этгенсе. Сен этген операциядан сора 1942 джыл мен тылда госпиталда джатхан эдим. Госпиталдан сора юч кюннге юйюбюзге ийген эдиле. Мен баргъан кюнню ючюнчю кюнюнде элге немецле келиб тюшюб, чыгъалмай къалыб кетдим...

— Сора уа? — деб сорду Гокка, къаны къача.

— Да сора уа, къоймай элде медицина участокну алдыртыб, анда ишлетдиле...

— Немецлени багъыбмы турдунг?

— Аланы кеслерини дохтурлары бар эди, мен эччилени бакъгъанма.

— Джалынга немец маркаламы ала эдинг?

— Ёзге къаллай аллыкъ эдим.

Гокка джукъ айталмай, джюрюб башлады, сора бироздан:

— Неллай бир олтургъанса? — деб сорду.

— Беш джыл. Кѣчюрюу болмаса мени ариулаб къояргъа боллукъ эдиле.

Гокка ауузундан сѣз чыгъаралмай, ушхууур этерге узалды. Эшикде джангур къуяды, бу джерледе ол бек аз болады. Гокка сагъышха кирди: несин да къалай сормагъанды Харуннга, сорур заманда, алай а къал-

гъан къарачайлылача Харунну да фронтдан башына бош этгендиле деб Гокканы акъылы алай эди, башха тюрлю джукъ акъылына келмегенди. Кеси билген адам бла тубегени Гокканы асыры къууандыргъандан нени да унутхан эди. Харун Гокканы «ол джашауундан» чыгъыб къалгъан адам болмаса, Гокка ёмюрде да башына иш этерик тюл эди. Харун анга аны бла багъалыды. Институтда иги джашланы бирине санала эди, фронтда болгъанды.

Харун орундукъда таяныб, не зат эсе да медицина китабны окъуйду, билимин ёсдюруге сакъды.

Гокка сауутланы тыкъырдата сагъыш этеди, алай эте келиб, Харунну ариулайды: ишлемей не этерик эди, юсюне сауут алыб сюелселе?! Урлукъ эдиле. Андан сора да Харун совет адамланы бакъгъанды. «Партизанлагъа къачыб кетсе уа»,— дейди дагъыда Гокка, алай а: «партизанладан бир тукъум бир хапары болмагъанлай, къалайгъа барлыкъ эди»,— деб, кеси кесине джууаб этеди.

Башында сагъышлары бир-бирин тутмайдыла, алай болса да ала Харунну терслеу бла бошаладыла. Гокка энтда патриотлай турады. Ма бусагъатда анга Сталин ючюн ёлюмге бар деселе, барлыкъды. Сейир неди десенг, Сталин аны халкъына джетдирген къыйынлыкъны да биле тургъанлай. Дагъыда, айланыб, башына башха сагъышла киредиле. «Харун бла мени не башхабыз барды, экибиз да кёчгюнчюлебиз, экибиз да къралны джаулары, экибиз да баш эркинлигибиз болмагъан эки адам»

Харун кесини хапарын айтхан кюнден башлаб, Гокка къалай эсе да экили джашау бла джашаб тебреди. Асланны кёлеккеси да араларына бекден бек кире башлады. «Аслан Харунча болумгъа тюшсе, алай этерик тюл эди» деген акъыл да башына келгенлей турады. Алай бла, Гокка бла Харунну аралары узакъдан узакъ бола, суууй башлады, муну баш сылтауу дагъыда неди десенг, Харун Гоккагъа хар таныш эркишини тос этгениди. Алай бла Гокканы джашагъан кесеги энтда бир тюрлю джаханим болду, айтыргъа, ол бир джаханимден бирине тюшдю.

Кърал къазауат салгъан халекликни тюзете, джарашдыра барады. Къабарыкъ, киерик да маджалгъа айланганды. Район больницына межямына межям къошуб, ауругъанлагъа энди орун аслам болду. Дохтурланы саны ёсдю. Харун да район больницада ишлейди.

Тамада врач болуб ишлеген фельдшер пенсиягъа кетиб, аны орнуна энди врач-терапевт ишлейди.

Коллективде Гоккагъа къачан да иги кѣз бла къарайдыла, усталыгъыны юсюнден а Алма-Атагъа да белгилди. Коллективде Гоккагъа бу кѣз бла къарауну Харун кесича ангылагъаны амалтын юйде къаугъа чыгъарыб, джашау бермей тохтады. Гокка сѣзню эшикге чыгъармазгъа кюрешсе да, биргесине ишлегенле бир джукъла сезедиле. Бир джолда уа врач джаш Гоккагъа кѣз къысханча керюнуб, Харун хар ким да тургъанлай джашны джаягъына бериб, Гокканы бедишлик этди. Джаш олсагъатлай район НКВД-ге билдирирге тебрегенлей, алайда адамла ариу айтыб кючден тыйгъан эдиле. «Ол сени тосунг болмаса, алай тынгылаб къоярыкъ тюл эди» — деб, аны ючюн да Харун юйде джангы къаугъа ачды. «Сеннге алай керекди,— дейди Гокка кеси кесине — суйген адамынга кертилей къалмай, башынга иш этиб неликге кюреше эдинг? Бу болумну созуб барыргъа джарарыкъ тюлдю, эки тюрю джаханимде мындан ары джашар къарыуум къалмагъанды».

Харун Гоккагъа тос санай, аны тиширыу сыйын теблейди, алай эте тургъанлай дагъыда: «Сени бек суйгенден айтама алай» — деб суймеклигине ант этеди. Бу тукъум халиси Харундан Гокканы келюн къачырыб бошагъанды, аны акъылы бла, эркиши башха тюрю болургъа керекди. Врач болгъанлыкъгъа Харун Гокканы къарнында сабийге заран салама деб сагъыш этмей, хаман къыйнагъанлай джашатады. Бир кюн Гокка:

— Мындан ары биз бирге джашаяллыкъ тюлбюз. Суйсенг кет, суйсенг мен кетейим да фатарчыкъда сен къал. Менден да, алкъын туумагъан сабийден да бошадынг, мен а энди сабий ючюн джашаргъа керекме. Этген оноууму уа ызына сѣгерик тюлме,— деди.

Харун, Гокка сѣзюн эки этмезин билди, алай болса да туура былай этиб къояр деб эсинде-бусунда да джокъ эди.

— Этме былай, мен сени тосунг болмагъанын билмеймеми, халим алай болуб этеме ансы. Бизни сабийибиз боллукъду, унутма,— деди Харун.

— Мен аны чыргда унутмайма, сен а аны да, мени да бошаб бараса. Энди мындан ары сѣлешу болмасын, не сен кет, не мен санитарка Дусяны юйюне кетейим.

Харун Гокка айтханындан таймазын биледи. Чемоданын алыб, кийимлерин акъырын джыйыб, ауузундан бир сѣз чыгъармай кетди.

Гокка ишге баргъанында, летучкада Харунну кёрдю Ачыуу тутуб тургъаны белгилди. Кюн сайын былай бир-бирине тюбег туруу кыйын боллукъду, алай а юйде кый-гъысыз олтургъан къалай насыбды» дейди.

Джайгъы кёзюдю. Иссилик кыркъ градусха джете-ди. Станседе терекле, бачхала суу кюседиле, джангур а бу джерледе бек аз болады. Тёрт джылны къазауатсыз рахат джашау этгенлерине адамла энтда ийнаныб бошаймайдыла. Дуниягъа къазауатдан сора тёлю туууб башлады. Джангы тойла этиледиле, аланы бир къаууму джарыкъ, кьобузу, тепсеую бла, бирси къаууму да мыдах-мыдах ётедиле. Эрге чыкьгъанла джаш кызла бла тул кьалгъан тишыруладыла.

Халиматны письмоларына кёре, Гокка «Трудовикчи-леден» хапар билгенлей турады. Кёчгюнчю къауумну саман юйлери, маллары, бачхалары барды. Аладан кёб адамгъа «За доблестный труд во время великой Отечественной войны 1941—1945 гг.» деген медаль берилгенди. Къазауатны аллында эски кёчгюнчюлени бирин да сау-гъаламай эдиле, энди уа алагъа да берилгенди. Сукманов, Халимат джазгъаннга кёре, чыртда тюрленмегенди, биягъынлай анда джашагъанланы барын ууучда тутады, башхалыкъ неди десенг, биринчи кёчгюнчюлени суйген джерлерине джюрюрге эркинликлери барды.

Харунну энтда Чёрная речкагъа ишлерге кетгенин эшитиб, Гокка онгсунду, нек десенг, айырылыб тургъанлай да джашау бермей эди.

Гокканы декрет отпускагъа чыгъар заманы болгъанды, алай а кзуру кесинден башха хирург болмагъаны амалтын чыгъыб кеталмайды. Ишлейди.

Артдан артха кесини юсюнден Гокка бекден бек сагъыш этеди: сабий керекми эди, насыбсызланы санын неге ёсдюреди... Алай а Гокка ананы сезимин да юй болуб джашамакълыкъны хурметин да сезерге излегенди — дуняда джашаб тура эсенг, джашауну кёрюрге сюесе... Ёзге, джаханими азабын бир чекген адамны джюрегинде кзууанч тууарыкъмыды?!

1950 джылны октябрь айында Гоккагъа джашчыкъ тууду. Гокка анга Артур деб кеси бек суйген китаб «Оводну» баш героюну атын атады. Биргесине ишлегенле роддомда, юйде да Гоккагъа джюрюк керекли кьалмадыла. Ана сезимни былай терен сезерикме деб Гокканы джети джукълаб эсинде джюк эди. Эсин, джашауун ол сабийге берди. Алгъын джашауларында сабий тууса, анга сау-гъ-

ала алыб, джууукъ, тенг сау айны джюрюб туруучан эдиле. Артургъа келир адам джокъ эди.

Ишде экинчи хирург болса да Гокка болджалдан алгъа чыкъды. Ол хирург джылы келген, ишин билген адамды, алай а алгъыннгы хирургча бу да спиртге дженгил-дженгил узалады, къазауатда кѳрген къыйынлыкълары бир къауум эркишини ичгиге ёч этгенди.

Артургъа санитарка Дуся къарайды, юю больницаны джанындады. Дуся дежурный болгъан кюнюнде джашчыкъны тышыннан кирит салыб кетиб, экиси кѳзюу чаба да къарай турадыла. Артур тынч сабийди, иги джукълайды.

Гокка былайда неллай бирни ишлей эсе да, сакъ ишлегенлей турады — не кесек да бир джугъу чыкъса, анга статья джабышдыргъа тынчды. Аны ючюн болур, Гокка бла ишлеген тынч тюлдю, ол не кесин, не биргесине ишлегенни аямай ишлейди.

Бир ингирде топ деб эшикден Харун тюшдю, айтыууна кѳре, сабийни кѳрюрге келгенди. Гокка огъай демеди. Харун джашчыкъгъа къараб туруб:

— Меннге ушай болур дейме,— деди.

— Сеннге ушарын, тюсюн айтсам, мен суймейме,— деди Гокка.— Сенича халиси болса, джашау эталлыкъ тюлдю.

— Дуниягъа алай туугъан эсем, халими къайры атайым сора?

— Сени юсюнг бла меннге эркишиле бары да эрши кѳрюнюб къалгъандыла. Тиширууну юсюнде эм багъалы затын, намысын теблеб, аны ызындан къарауул болуб эркиши къалай айланады?! Сени къаугъаларынгдан ёлюб кетмей, мен сау къалай къалгъан болурма?! Сен аллайса деб джети джукълаб эсимде джокъ эди,— деди Гокка.

— Мен джарашайыкъ деб келгенме,— бизни сабийибиз болгъанын унутма. Сен миялача таза болгъанынги мен билмеймеми, халим алай болуб этеме ансы.

— Меннге кѳргюзгенинг боллукъду. Сени бла джашагъан заманым меннге экинчи каторга болгъанды. Мени сау къалдыргъан Асланны кѳлеккеси болгъанды. Эшта, энди кетерик болурса.

— Кѳрюб болмайма сени Асланынги. Экибизни арабызда джашаб тургъаны ючюң ол анда да бир ёлсюн! — деб Харун чыгъыб кетди.

Гокка джюрегинден тутду. «Сеннге алай керек эди, алай. Асландан башха адам бла насыблы болмазынги

билмейми эдинг?!» Огъай, Гокка аны бек ариу биле эди, насыб деген айтыу къарачайлыладан тайгъанды. Гокканы жангызлыкъ къоркъутуб этдирген эди.

Джашау барады. Сейир тюмюдю, аман, иги болса да джашауну аты джашаулай къалады. Гокканы джашауу сабийчиги бла къуллугъуду, джюрегинде джараны уа сорма да къой. Экинчи кере башына иш этгенин кеси кесине кечиб болалмайды. Не тукъум насыбха ышаныб этди? Жангыз турмаз ючюн. Биргенге адам болса да жангызлай къалыргъа боллугъун Гокка билмей эди. Аны тышында да баш эркинлик болмагъан джерде юдегиге насыб къайдан боллукъду... Гокканы башына адам ийнанмазча зат тюшеди: ол Харунну кѳргенинде, Асланны кѳргенча болгъан эди, нек десенг, Харун Гокканы ол дунясындан болуб келген эди, насыблы джашауундан келген адам насыблы этмеди. Мында тилегенле не алааматла болсала да Гокка аланы бирине да барлыкъ тюл эди Харуннга уа алгъыннгы джашаууна тюбегенча болгъан эди.

1953 джыл барады. Ючджыллыкъ джашчыкъ Артур тиллениб башлаб, дуняны дыкъырдайды, ол огъай, алайдан узакъ болмай джашагъан къзаха джашчыкъ Джюрер бла къзаха сѳлешиб башлагъанды. Къарачайлыла къалайгъа тюшген эселе, ол джерни тилин аладыла, къарачай тил а къызгъылды — анда болмагъан киши сѳз джокъду.

Артур, чыммакъ-акъ джашчыкъ, ала кѳзлери бла, кимни кѳзюне да илинеди, тюбеген ариу сѳз айтыб, башын сыламай къоймайды. Санитарка Дусяны ишлеген кюню болса, Гокка Артурну биргесине ишге элтиб, анда булджутады, станседе джаппа-жангыз сабий сад узакъда болгъаны амалтын ары джюрютген къыйынды.

Тѳтя Марья бла дядя Вася Гоккагъа ненча да келиб, кетиб турадыла. «Трудовикде» джашауну юсюнден хапарма дегенни джыйыб келиучендиле.

— Сени къарачайларынг, Галя, къалай деменгили адамла болуб чыкъдыла — уллу гитче да ишни суйгенле. Ишге кеслерин бериб ишлегенлери ючюн ненчаларына орденле, медалла бергендиле!

Юйлери бла маллары джарашханды. Аман неди десенг, школну бошагъан сабийлеригизни институтлагъа алмайдыла дейдиле, ненчалары заявление бериб, алынмай-алынмай къалгъандыла. Алай къалай болады, Галя? — деб огъурлу кѳк кѳзлерини къарамын Гоккагъа

ийди. Чотну алай болганын Халимат да джазгъан эди. Барыб институтда экзамен берирге эркинлик береди. алгъан а этмейди. Гокка Артурну юсюнден кёб сагъыш этеди: былайда школну бошаб, андан ары окъуу алалмай къаллыкъды. Бу да бир джара болуб чыккъанды.

Къуру да болуучусуча, март ай суукъду, джеллиди. Гокка Артурну джылыракъ кийиндириб, ашарын да алыб, ишге барды. Ол ординаторскийге киргенинде хар ким ёрге сюелиб къара къалпакъга-радиога тынгылаб тура эдиле. Диктор Левитан Сталинни ёлгенин айта, бир къауум тишируу да джыламукъ сюрте тура эдиле.

Гокка сир болду — тюз адамлача Сталин да ёлюб къаллыкъды деб акъылына келе болмаз эди. Бу тынгылаб тургъан адамланы кёллери да алай болур эди. Бютеу дуняда пролетариатны вожду Иосиф Виссарионович Сталинге ёлюм джокъду деб айтыу алай эди.

Гокканы кёзлеринден джыламукълары тёнгереди. Аны джюрегинде бусагъатда терен бушуудан башха джукъ джокъду. Халкъын тюрб этерге джетдирген адамны ёлгенине бушуу эте турады. Сталинге джюрегин бергени халкъына джетген къыйынлыкъны унутургъанмы этеди? Сталин ючюн ёлюмге баргъан аскерчиле эсине тюшдюле. Анасы ёлген кюн кёзюнден джыламукъ чыкмай, бюгюн къуюлуб баргъаны сейир тюлмюдю? Бу затха джууаб табхан къыйын тюлдю — атадан, анадан да Сталин багъалыды деб Гокканы, аны тёлюсюн алай юретгенди.

Ол кюн мартны ючюсю эди. Гокка ол кюн алырын-салырын билмегенча ингирге тентек болуб джетди. Бир-бирин тутмагъан оюмла башын алгъандыла. Кёчгюнчюлеге джетген къыйынлыкъ Сталинни оноуу бла джетгенин адамла ангылаб бошагъандыла, алай болуб тургъанлай баш бошлукъну дагъыда Сталинден сакълай эдиле. Энди уа кимден сакъларыкъдыла...

Радио билдиргенге кёре, партияга, правительствога башчыла болуб жангы адамла тюшгенди, Гокка аланы юсюнден бек аз биледи: Хрущев, Маленков, Булганин. Кёчгюнчю къауумну юсюнден ачы буйрукълагъа къол салыучу Суслов тургъаныча АҚ-де турады.

Сталин ёлген бла бирге Гокканы джюрегине къайгы кирди къарачайлыланы эсине тюшюрюб, алагъа бошлукъ берир адам энди джокъду, тау къуш Сталин не этсе да насыбсызланы эсине бир тюшюрюрге боллукъ эди. Андан башха таяныр адам джокъду.

Юйде сууукъду, бютеу джылыуну джел сыбдырыб алыб барады. Артур джукълайды, Гокка уа орунга кириб, аякъларын джууургъаннга чырмаб, бир медицина китабны окъуйду. Ашарыкъ этиучю гитче столчукъда джанджау-лукъну тубюнде тургъан ётмек кесекни джаны бла чычхан озгъанын кёрюб, Гокка титиреб, орундукъну джырылдат-ды. «Киштик тутаргъа керекди»,— деди кеси кесине. Дядя Вася агъачдан кеси джонуб Артургъа келтирген ат су-раты полда «солуйду». Арт джолда тётя Марья келге-нинде келтирген эди. Энди ала район бла «Трудовикни» арасында джюрюген гитче автобусчукъ бла келиб кетиу-чендиле. Юйюнде болгъан затдан табханын келтириу-ченди, бу джол а кеси этген ётмекни да келтириб:

— Бу ётмек тюкендегича тюлдю, татлыды,— деб тётя Марья башха хапарлагъа кёчдю:

— Волынкинни къатыны Петровна, билемисе, контор-да дуняны юсюне къаратханды.

— Нек?

— Эсингдемиди, Волынкинни ол дыммыз къагъытчы-сы Келлер? «Эрим бла айланаса» деб Петровна аны туюб кетгенди.

— Гавриил Яковлевич а?

— Ол а экисин бир-биринден кючден айыргъанды.

«Трудовикде» больница бла поликлиника ишлерге фундамент салгъанларын да айтды. Колхоз бай колхоз-ду, къарыуу джетерикди. «Ол битсе, ызыма кетер эдим»,— деб Гокканы кёлюне алай келиб, «ол заманнга дери кёб суу кетерикди»,— деди. Къарачайлыладан айырылыб тургъанына Гокка къыйналыб джашайды.

Гокка джукълаб тургъан Артурну юсюне къабланды, аны бирча ариу солугъан тылпыучугъу Гокканы джюре-гин шошайтды. Сабий агъач орундукъчукъну кесине джууукъ тартыб, джукъларгъа джатды.

«Спецпереселенец» деген сёз адам къаргъагъан сёз болуб бошагъанды. Кёчгюнчю адамла кеслерин иште, башда да иги бла кёргюзгенликге, атлары игиге айтыл-майды. Ала бла ишлеген къыйынды деб айтдырыр ючюн комендантла алагъа къуймагъан джокъду. Бютеу Орта Азияда, Къазахстанда да бир джангыз спецперселенец бир джангыз комендантны ёлтюрмегенди, елтюрюрча уа кёб кюнню этедиле.

Кёчюрюлгенли бери ётген он джылны ичинде ачдан, джаланнгачдан сау къалгъан сабийле ёсюб джетгендиле.

Ол анда джашаб тургъан джаш къауумгъа не кѣз бла къарала эсе, алагъа да ол кѣз бла къаралырын излейдиле, алай а болмайды. Бу болум аланы джюреклерин къыйнайды. Экзамен бериб кюрешгенликге, сан бирин институтха алгъан кибиб этиб, къалгъанын къайтарыб-къайтарыб иедиле. Бу джаш тѣлю да джаралы тѣлю болду. Кѣчюрююню абаданлача была да ангыламайдыла, эслеринде да туталмайдыла, быланы эслеринде къалгъан ачлыкъ бла джаланнгачлыкъды. Бу тѣлю терсликге чыдаб болмай, бир-бирде чѣрчеклик да этеди. Туугъан отджагъа не зат болгъанындан аланы хапарлары джокъду, уллула анга не ючюн термилгенлерин ангыламакълыкъ алагъа къыйынды. Мында, Азияны джеринде, ала киши адамлагъа саналадыла, кеслерини джерлери уа джокъду Джыллары келген адамла, джашау болумгъа джаш къауум бой салырын излейдиле, андан башха къарыулары джокъду. Къуп-къуру эркинликлери — ишлергеди.

Къарачайлы къачан да ишден артына турмагъанды, мында уа ачлыкъны, джаланнгачлыкъны чегиб, ишге башын артыкъ да бек салгъанды, ол себебден бизникилени иште бек джаратадыла.

Гокка не зат эсе да излей кетиб, чемоданында кесини къайын къызы Даутаны письмоларыны бирин табды. Ол 1949 джыл джазылгъанды. Гокка аны джангыдан окъуду. Гокканы адресин Даутагъа аланы аилге Георгиевкадан баргъан къазах киши айтханды. «Сау къаллыкъ, сѣлеше келиб, кѣчгюнчю адамладан дохтур мени бакъгъанды дегенинде, тинте кетиб ол дохтур сен болгъанынгы билдим. Цеткин бла мен бир къыргъыз аилге тюшюб, кѣчгюнчю болуб не къыйынлыкъ тюшген эсе, барын чекгенбиз. Бир джылдан бизден узакъ болмай, анамы табхан эдим, кюреше кетиб, аны кесиме келтирдим, алай а джарлы анам узакъгъа бармады. 1937 джыл, эсингдемиди, Джамалны (Даутаны эри) халкъны джаууду деб тутханлары. Къалай эсе да ѳлтюрюб къоймай, уруш башланнганында штрафной батальоннга ашыргъандыла. Анда ѳлгенди. Цеткин (къызчыкъгъа Клара Цеткинни атын атагъан эдиле) орта школну бошаб, аллахха шукур, медицина училищеде окъуйду. Къалай бошладыла эсе да окъургъа бошладыла», — деб джазады.

Башха письмосунда Даута, эрге баргъаны ючюн Гокканы терслемейди, болумну ангылагъаны ючюн Гокканы джюреги анга къалай разыды. Къазауатха дери Даута областны судьясы болуб ишлеген эди, мында уа

мамукъ сабанда ишлегенин джазады. «Кесими усталыгъым бла энди ёмюрде да ишлерик болмазма» деб джазады Даута.

Письмода Асланны бирси эгечлерини юсюнден да айтады: Айшат бла эри ёлгендиле. Аланы тамада кызылары бай узбекге эрге барыб, къарнашчыкълары бла эгешчиклерини ачдан жанларын кълалдыргъанды. Аланы экиси да бусагъатда узбеклеге барыб турадыла. Марзий да ёлгенди. Эринден а 1937 джыл тутулуб кетгенли чыртда хапар джокъду».

Даутаны узун письмосуну бетлери Асланны юсюнден джылайдыла, джылайдыла. Гокка бла Даута письмо джюрютгенлерин тохтатмайдыла.

1956 джыл джаз Артурну кёзчюгю ауруб, акъчыкъ тюшдю. Гокка къайгыгъа кирди — джашчыкълары кёзю сокъур болуб кълалыргъа боллукъду. Мычымай кёз дохтургъа кёргюзюрге керекди, районда уа кёз дохтур джокъду, ол отпусагъа чыгыбды. Биягъы Фрунзеге чабдырыргъа керекди. Алай а кълалай? Гокканы ары барыргъа эркинлиги джокъду. Бушуудан несин да билмеген Гокка бир джукъгъа да къларамай, джашчыкълары Фрунзеге чабдырыргъа таукелленди. Не этселе да этсинле Гоккагъа, олтуруб кълараб кълалай турсун. Тамада врачдан, ол кюн юйде кълалыргъа керекме деб эркинлик алды. Тюзюн айтса, артдан анга таякъ тиерге боллукъ эди.

Автобус бла Гокка Фрунзеге барды.

Фрунзеде милиционерге тюртюлюб кълалама деб кълоркъа, поликлиниканы соруулаб, анда иш бошалыр кёзюге джетди. Кёз дохтур, джашчыкълары кёзюне кълараб, дарман да сюртюб «ниги боллукъду, акъчыгъы да кетерикди» дегенинде, Гокка асыры кълуаннгандан къларыусуз болуб кълалыб, ёрге кълобаргъа кесинде къларыу табмай тохтады.

Дохтур рецепт джазыб кълонуна тутдургъанында Гокка олтуруб тура эди, алай болса да кълобуб, аптеканы излерге чыккъды. Аптека алайдан узакъ тюл кёре эдим, дарманы алыб, кълуанч тыбырлы болуб, джашчыкълары бла автовокзалгъа атланды. Алтыдджыллыкъ сабий тири атлаялмагълары амалтын Гокка аны заман заманы бла кълонуна кёлтюреди.

Вокзалгъа джыйылдыла. Гокка билет алыб, автобусну сакълалы, кёзге тюртюлмезлай бир джерчикге олтурду. Сахан бла айландырыб гюттюле сатхан бир кълызыкълардан Гокка бирин алыб Артурну кълонуна тутдурду. Кюн

батаргъа джетгенди. Автобусну Гокка ашыгыб сакълайды. Бир заманда Гокка кесини аллында джим-джим джылтырагъан эки чурукъну кёрюб, башын ёрге келтюренинде, аллында милиционер сюелиб тура эди. Къапханнга тюшгенин билиб, Гокка неден да алгъа джашчыкъны кесине къысды.

— Тур ёрге, кел,— деб милиционер бир бош затны айтханча айтханында, биягъы Гокканы санларындан къарыуу кетиб къалыб, джашчыкъны ким эсе да андан тартыб алыб баргъанча, неда этиб къолдан ычхындырмазча кесине къаты къыса, чоюнча ауур болуб къалгъан аякларын кючден ала, милиционерни аллында тебреди. Узакъ бармадыла. Алайда, вокзалда, милицияны конторасына кирдиле. Милиционер Гокканы бир къыргъыз лейтенанты къолуна тутурду.

— Спецпереселенец?

— Хо.

— Зачэм сидел вокзал, бижат хотел?

Гокка хапарын башдан аякъ айтды.

Лейтенант, аны сынаб кюрешген джашчыкъгъа, Гоккагъа кирпич къакъмай къарайды. Аны бетинде джукъ танырыкъ тюлсе.

— Къагъытларынгы,— деб къолун узатды.

— Бизни къагъытларыбыз болмагъанын биле болурсуз да.

— Не зят болса да бир джугъунг джокъмуду? — деб къыджыраб сорду.

Гокка къол бочхасында асыраб тургъан къагъытын чыгъарыб узатды. Анда медицина къуллукъну капитаны Боташланы Гокка госпиталда джараларын бакъдыргъандан сора он кюннге юйуне бошланнганы джазылады. Ол 1943 джылды.

Лейтенант аны окъугъан заманда Гокка андан кёз айырмай къарай, къагъыт бир джукъгъа джарар эсе уа деб дыгалас этеди. Алай а лейтенантны бети ташчады, тюрленмейди. Кёчгюнчюлени уа тюненеги джашаулары къуругъанды. Джокъду.

Лейтенант бираздан:

— Разбе ти не знайт, что не имеют право ихат за пят километр? — деди.

— Билеме, алай а сабий сокъур болуб къалыргъа боллукъ эди, мен анама... ана джюрек...,— деб Гокканы джыламугъу тамагъына тыгъылды.

— Рибёнок! Мат! А приказ? Приказ тебе шуточки

што ли? — деб кычырыб, къатында сюелиб тургъан милиционерге:

— Види, — деб буйрукъ берди.

Тёрт джаны чибин ау болуб, полунда да папиростюбле атылыб тургъан бир комнатчыкъгъа Гокканы да джашчыкъны да атыб, тышларындан дыгъырматыб кирит салдыла. Тюбю къанга болуб, бир темир орундукъ кибик чик да барды. Бир гитче терезечиги, аны да кирден мияла сы танылмай. Джюрегин бушуу алыб, Гокка юнню ортасында сын болду. Артур да сескекли болуб анасыны аякъларына байланганды, алай болса да сау кюнню сылыт болуб айланыб, Артур орундукъ къангалада джукълаб къалды.

Гокканы кезюне джукъу кирмей, олтургъанлай, сагъыш бла чыкъды: чот каторга бла бошалырына сёз джокъду, алай а сабийге не этсин, не гюнахы барды?! Сабий сокъур болуб къалады деди да башын суугъа атды, андан эсе сокъур болгъа эди, бир да къуруса да джаны джашар эди. Энди уа...

Биягъы милиционер эртденбла аланы кеси джарауларына чыгъарды, андан сора бир къатхан ётмек кесеклени да берди.

— Бизге не оноу этгенсиз? — деб сорду Гокка анга.

— Свой комендант пойдетъ, потом каторга.

Нек тутдула эсе да былайда юч кюнню тутдула. Бу затха Гокка не сагъыш этиб кюрешди эсе да джууаб табалмады. Тёртюнчю кюн милиционер эшикни ачыб:

— Чыгъыгъыз, — деди.

Юч-тёрт кюнню къобалмай джатыб тургъан сабийни кьойнуна кючден кёлтюре, Гокка эшикден чыкъгъанында, алайдан узакъ болмай сюелген милицияны мешинасына олтуртдула. Шоферни къатында милиционер олтургъандан сора мешина гюрюлдеб къайры эсе да атландыла.

Гокканы келюне Георгиевскийге элте болурла деб келди: «Каторгагъа уа ашырлыкъдыла, насыбха, Артурну дарманы барды», — дейди Гокка кеси кесине. «Мен да ол кеппе-керексизге каторгагъа ашырылыб, башсыз болуб къалгъанлача болур эдим, сабийге не этейим ансы, аны терслиги неди?!» Сабий а бу темир чыбыкъла ча лышхан тюрю мешинагъа сейирсиниб, аны юсюнден анасына соруб кюрешеди.

Мешина тохтады. Гокка кесини никель сагъатчыгъына къарады: джолда кыркъ минутну келгендиле Тюшерге буюрдула. Георгиевскийде район НКВД-ни

арбазыды. Фрунзеден аны келтирген милиционер бла бирге Гокканы дежурныйге кийирдиле. Милиционер дежурныйге бир кѡагытны узатыб, ол да кѡол салыб ызына тутдурду. Гокканы «алыб», «бердиле». Фрунзеден келген милиционер чыкѡгъанында дежурный Гоккагѡа кѡараб:

— Тюнене бизге кѡагыт келмесе, бюгюн каторгада чиририк эдинг, дамочка. Бар, кѡайры сѡйсенг да,— деб не зат эсе да ол кѡагытны келгенин онгсунмагъанча айтды.

Гокка аны «сен» деб селешгенин да эслемеди дейме — кѡулакѡларына ышанмай, биразны сѡелиб туруб, сора джашчыкѡны кѡйнуна кѡаты кѡысыб, арты бла-арты бла ѡйден чыгъыб, бу ачы арбаздан кѡачаргѡа изледи.

ѡйге киргенлей, неден да алгѡа от этиб, челекде суу джылытыб, сабийни джууундуруб, ашатыб джатдырыр-джатдырмаз ол кѡзчюклерин кѡысды. НКВД-ге келген кѡагыт не кѡагыт болгъаныны ѡсѡнден сагъыш эте, кесини ѡсѡне-башына да кѡараб, сабийни тышындан кирит салыб, больницагѡа ашыкѡды. Тамада врачха хапарын болумуча айтханында ол:

— Сеннге дыгалас этдирген ана джюрек болгъанын ангылайма, сабийибиз амалтын джерге да кирликбиз, алай а бу Сиз болмагъан кюлдеде амалсыз джарыргѡа керекли ауругъан тюшсе, кѡалай этерик эдик? Сизни насыбыгъызгѡа, аллай ауругъан болмады, болуб да неден боллукъ эди поликлиникада Сиз ауругъанлагѡа кѡарамагъансыз сора. Сизге айтхан кѡагытлары уа, мени кѡлюме келгени бла, Сталинни ишин терслегенлери бла байламлы болур,— деди.

Гокка кесин иги эшитмегеннге санай:

— Нени ѡсѡнден айтханыгъызны ангыламадым, Сталинни ишин терслеген неди? — деди.

— Да болуб а неди, кѡб терслиги болгъанды дейдиле: колхозлагѡа зор бла джыяма деб отузунчу джыллада элчилени кѡыргъанды, 1937 джыл совет халкѡны ашхы адамларындан бошагъанды, ма сизни, бир кѡауум халкѡланы кѡчюргенди. Биз анга боппа-бошуна баш уруб тургъан кѡреме.

— Аны ѡсѡнден алай айтыргѡа кѡалай болады?! Ол бизни вождубуз эди! — деб Гокка джылары келгенча айтды.

— Вождубуз а вождубуз эди, энди уа ма партияны бусагъатда Москвада бара тургъан Джыйырманчы

съездинде Хрущёв кесини докладында аны несин да ачыкъ айгъакълагъанды. Къалай ёхтем адам болуб чыкъды Хрущёв, не? Сталин асыры кёб махталгъандан Ленин унутулургъа джетген эди.

— Мен алкъын джукъ ангылаялмай турама, Иван Иванович,— деди Гокка.— Бизни Сталиннге кесибизни бериуге юретгендиле. Мен сабий бла НКВД-де олтура спецпереселенецлеге салынган энтда бир къыйынлыкъ ны чегиб чыкъгъанма, алай а Сталиннге энтда юренчек кёзюм бла къарай болурма, дейме. Бу тукъум бир-бирине келишмеген сезимни мен кеси кесимде ангылаялмайма

— Мен, Гокка Мажаевна, Сизден тамадама, Сизден эсе кёбню кёргенме. Тюрлю-тюрлю сылтаула бла совет адамланы къырыб тургъанлы ма къыркъ джыл болду Алай эсе уа правительство тюз ишлемейди. Сизни бла ачыкъ сёлеше тургъанлыгъымды. Сталинни уа кесибизге аллах этиб тургъанбыз, бу сезимден тазаланыр ючюн бизге кёб керекди. Сизни юсююзден а, эшта, ол керексиз азаб салыуланы тыяргъа деб къагъыт болгъан болур Джашай барсакъ, кёре барырбыз, бусагъатда уа ишибизге джарашайыкъ,— деб ёрге къобду.

Гокка да къобду ёрге. Не этгенин да билмегенча, Фрунзеде КПЗ-де олтуруб келген да, ол болмай, башха адам болгъанча, Сталинни терслеу да тюнюнде болмай, тюшюндеча, бир тюрлю халда айланады. Барыб Артургъа къараб келди — кюндюзгю кюн болса да джукълаб тура эди. Ауругъанланы историяларын джазаргъа олтурду. Тёгерегинде нёгерлери къуру Джыйырманчы съездини юсюнден сёлешедиле, газетлени шыбырдатадыла радиогъа тынгылайдыла. Даулашадыла. Бир къауумла «кирни юйден тышына чыгъаргъанды» деб Хрущёвну терслейдиле, «алай джигит эсе, Сталин сау заманда ауузун къысыб нек тура эди» дейдиле. «Сталин болмаса Гитлер бизни хорларыкъ эди» да дейдиле. Иван Ивановича джашауну чекген къауум а болгъан терсликлени юсюнден айтадыла. Юренгенлерича бир-биринден сес кекли сёлешедиле, алай а сёлешмей да чыдаялмайдыла

Гоккагъа кёчдюле.

— Ма къатыбызда юлгю,— деди Иван Иванович Гокканы кёргюзюб,— бизни нёгерибиз Гокка Мажаевна мынча джылны бир джукъгъа эркинлиги болмай, азабда не ючюн джашайды? Каторгагъа кетерге аздан къалыб къутулгъанды, къазауатха уа кесини разылыгъы бла кетиб къуллукъ этгенди, алай а кёчюрюб ийгендиле

Кесини эт адамлары, халкъыны джартысы къорагъанды, къалгъан кесеги да тюк-тюк болгъанды.

— Не эсе да сѣлеширге суюб турасыз, Иван Иванович,— деб парторганизацияны секретары сѣзюне таша магъана бере айтды.

— Сѣлеширге эркинлик табханма да сѣлешеме,— деб Иван Иванович хыныракъ джууаб этди.

— Эслеб сѣлешу къачан да аман болмаучанды...

— Емюрюбюз бир-бирибизден къоркъуб, эслеб сѣлешгенлей джашайбыз...

— Хрущёв сау болсун, халкъгъа болгъанны болумуча айтыргъа керекди, мен бек разыма Хрущёвгъа,— деди медсестраладан бири.

Джылла бла ауузларын ачаргъа мадар табмай туруб, адамла энди кѣллерине келгенни айтадыла, сѣлешмей джазыб тургъан къуру Гоккады — ол алкъын тюшдечады.

— Сталин... Сталинге биз къалай ийнаны эте эдик... Бир ишексиз Хрущёв не ючюн эсе да анга тиш къысыб тургъан болур эди,— деди къайсы эсе да.

— Хрущёв тиш къыссын, делегатла уа? Делегатла Къаллай бир делегат айырылгъанды ары!

— Не делегатла? Делегатла оноу этиб къайда эшитгенсиз?! Ала къуру къол кѣлтюрюрге джыйылыучандыла.

— Тс-с...

Бу ушакълагъа Гокка къулакъ иеди, кесини джюрегинде бола тургъан затланы уа бир тукъум бир сѣз бла айталлыкъ тюлдю. Сталин, аны халкъына къыйынлыкъ джетдирсе да, бютеу дуняда пролетариатны вождуду, сора аны ишин алай сѣгюб атаргъа къалай болду? Гокка тенгли къауумлагъа Сталин Ленинни унутдургъанды, Ленин — алагъа Сталинди. Къысхача айтыргъа, Гокка бусагъатда кеси кесин ангылаялмайды. Кѣчюрюлген халкъланы джашаулары энди теренден тюрленирге боллукъду деб да ийнанмайды Гокка, халкъны кѣрген къыйынлыгъы аны мишау этиб, джукъгъа да ышандырмай тохтагъанды, халкъны бусагъатда дыгаласы ысхы этиудю, туугъан джерине таралыуу джюрегин ашаб бошагъанды, бюгюню да не да этиб гырджын къайгъылыды — ол ачкюнле энтда къайтмаз ючюн гырджын... гырджын...

Арт джыллада бир къауум джашла, къызла институтлагъа киргендиле. Эки республикада эки кѣчгюнчю тиширюгъа уа Социалист Урунууну Джигити деб да аталгъанды. Орденле, медалла алгъанла уа кѣбдюле. Ишленден башха эркинлиги уа джокъду.

Алай болса да партияны Джыйырманчы съездинден сора кѣчгюнчю къауумланы джашаулары бираз тюрленди. Орта Азияда, Къазахстанда да джууукъ-тенг бири бирине джюрюрге эркинлик табды.

* * *

Гокка Артурну да алыб «Трудовикге» барды. Асыры къууаннгандан Халимат джыламукъларын тыялмайды. Кѣчгюнчюню ауузунда жангыз бир сѣз барды: кетиу, ызыбызгъа Кавказгъа кетиу. Энди бошларыкъ болурламы деб андан сора сѣз джокъду. Бу деменгили колхозда къарачайлыла да деменгили урунуб, джашауларын иги этгендиле. Аны тышында уа джашлары, къызлары башха миллетледен адамлагъа джалгъаныб джашагъанлары амалтын, кетиу болса, алагъа къайгъы тюшерикди. Алкъын белгили зат болмагъанлыкъгъа бу болум адамлагъа этрдеден къайгъы салгъанды.

Кече Гокка бла Халимат джукъламагъанча чыкъдыла. Ала сѣлешмеген сѣз къалмады. Гокка мында поликлиникагъа кѣчсе, таб боллугъуну оноун да этдиле.

Эртденбла Халимат сабий садны тамадасындан эркинлик алыб, ишден къалыб, Гокка бла бирге къабырлагъа барды. Мазаллы тѣбени тѣгеречи юслерин ханс кесген къабырдан толгъанды. Хансдан, чыгъанадан ариуланган бек аз къабыр барды, къалгъанын а сени джауунг кѣрсюн — къарар адамы къалмагъаны амалтын ичлерине оюла турадыла.

Хабитатны къабырын излеб Гокка бла Халимат ары, бери да джырдыла, алайын Гокка биле эди, ъзге бусыгъатда ол къабырла бары да бир-бирине ушаб къалгъандыла: башларында таш, неда къалакъ джокъду, чыгъана кесгенди, джубранла бла джыланлагъа уя болгъандыла. Гокка анасыны къабырына бир агъач кесекни джазыб чанчхан эди, быланы ичинде отлагъан малларына къарай келген джашчыкъла къалакъны алыб бир затла этген болурла. Джюреги ауур ура, Гокка анасыны къабырын излей кѣб айланды, не этиб да буду деб бирине айталмады. Юсюне чыгъанала джабышыб къабырладан чыкъгъанында алайда сюелиб тургъан Халиматха Гокка:

— Эсинге бир тюшюрчю, ма бу къабырла бары ачдан, сууукъдан, тели ауруудан къырылгъанланы къабырларыдыла, бу арт джыллагъа дери кесини ууахтысы бла

бир адам ёлмегенди. Бютёу Орта Азияда быллай къабырланы учу-къыйыры джокъду,— деди.

Халимат сюелиб кёзлерин дженгил-дженгил сюртеди. Халиматлары болмаса келгенича сау тургъан «Трудовикде» бир къарачай юйдеги къалмагъанды.

Гокка, къабырланы бирси джанындан эки ийнекни кириб келгенлерин кёрюб, къыстаргъа умутланнганында, Халимат:

— Тьяллыкъ тюлсе, ол джанындан къыстасанг, башха джаны бла кирликдиле. Буруу джокъду, сора хайуан кирмей не этерикди, бу худжу джерде буруу этерча не таш, не агъач джокъду, учу-къыйыры болмагъан къабырлагъа дувал этер ючюн а къаллай бир къаруу-кюч керекди, бизге уа кюч энди кире башлагъанды,— деди.

— Анамы къабырын мен... мен тас этиб къойгъанма,— деб Гокка башын Халиматны кёкюрегине салыб, къычырыкъ этиб джылады.

Халимат не айтыргъа, не этерге билмей:

— Адамла энди эс джыйгъандыла, дувал да ишлерле,— десе да алай узун, кенг дувалны ишлеялмазлыкъларын биледи.

Кюн къыздыралгъанын къыздырады, ала экиси да элге къайтханларында, Артур Халиматны анасы Биба бла ойнай тура эди.

Гокка тётя Марьягъа да барды.

— Эшта, энди сизни ызыгъызгъа бошларыкъ болурла,— деди тётя Марья,— кёремисе, ол ит Сталин къаллай аманлыкъла этиб тургъанды! Халкъны атасы деб биз а анга баш уруб джашагъанбыз, анда да бир ёлсюн ол! Вася бла мен колхозгъа кирирге унамагъаныбыз амалтын къаллай бир къыйынлыкъ кёргюздю бизге Сталин! — деб тётя Марья кесин тьялмай къызыб сёлешген заманда, Гокка аны сёзлеринден санлары къалтырай тынгылады. Гокканы джылындагъы къауумча кишини ёсдюргемендиле: атанг да, ананг да, дининг да, джашауунг да Сталинди дегенча юретген эдиле. Джаш къауум керти да алайды деб ийнаныб бошагъан эди. Энди уа кёресе, Гокка эрлай тюрлениб къалай къалсын...

Гокка джангы больницагъа да кирди. Анда он ауругъаннга орундукъ барды. Поликлиникагъа да къарады. Врачла къуру ючдюле. Василий Андреевични кеб болмай ауушханын эшитиб бушуу этди. Мында тамада врач

болуб ишлеген, Алма-Атада мединститутну быйыл бошаб келген джаш, Гокка келиб мында ишлер эдим дегенинде, бир орун барды, алай а...— деди.

— Андан ары айтмай кьояргъа боллукъсуз, ангыладым,— деб саламлашыб кетди Гокка. Игитда дейсе, ишге эм алгъын «тазаланы» аладыла, бек амалсыз болсала уа — кѣчгюнчюлени да.

Солуу кюнюню ичинде Гокка бир кьауум кѣчгюнчю кьауумну юйлеринде да болду. Хапаладан бир юйдегиде тойгъа барды. Тойну кѣрмей кьалгъан Гокка болгъа эди — кьарачай тойду деб анга киши да айталлыкъ тюл эди, не зат эсе да бир кьатыш-кьура эди. Былайда ашагъан бла баламутка ичгенден башха кьарачай тойда джюрюучю адетледен Гокка джукъ да кѣрмеди: не джырда, не тепсеуде, не кьобуз согъууда эришиуню аты, чууу да сагъынылмады. Да бу затха Гокка бош сейирсинеди: кьарачай халкъ кесини адетлерин тас этиб, башха миллетленикилени алгъанды.

Баш кюн ишге кечикмей чыгъар ючюн Гокка кетерге ууланды. Халимат да, эгечи Разият да ашыра чыкъдыла. Автобус тохтаучу джерге келдиле. Тюненели бошалыргъа унамагъан ушакъларына кѣче, Халимат башлады:

— Къалай уллу ийнана эдик Сталиннге, бизни халкъны эзиб бошагъанында да анга ийнаныб, аузубузну ачыб тура эдик. Мени насыбым бюгюн неди десенг, ол ийнанганымча бир энди атын эшитиб болмай тохтагъанма. Мени джюрегимде джукъ кьоймай бошагъанды, ол огъай кѣчгюнчюледен осал адам джокъду дегенлерине да ийнандыра башлагъандыла. Бизге башыбыз бла сагъыш этерге кьоймай ёсдюргендиле да сора анга ийнанмай биз не этерик эдик?!

Гокка Халиматха кьулакъ ие, кесини ич сагъышларына кетгенди: тюз айтады, кѣчгюнчю адамланы эм аман сортуду деб биз кесибиз да ийнана башлагъанбыз. Алайгъа джетиб тургъанлай, мен Сталиннге джюрегими энтда тюрлендиралмай турама. Ай тели уа! — деб кеси кесине ачууланды. Олсагъатлай «Ата джуртну эртдени» деген Сталинни портрети кѣзюне кѣрюнюб, эрлай юйге джетиб, аны пара-чара этерге ашыкъды. Халиматха уа:

— Да эшитесе, энтда Сталинни ариулаб, нени да кьуру Бериягъа кьалагъанланы,— деди.

— Ала экиси да бирдиле. Ким терс, ким тюз болгъанындан энди бизге хата, хайыр да джокъду, бизге эталгъанларын аямагъандыла. Бизни халкъны бетинде миллет

чырайы кьалмады, тили, историясы, культурасы кьалмады. Мен энди хар неге да сансыз кёз бла кьараб кьалгъанма,— деди Разият, алгъынлада географиядан устаз болуб, мында уа таймаздан чюгюндюрге ишлеб тургъан.

Эгечини сёзюн сан этмей, Халимат:

— Ахырсы, бу съездден сора биз былай кьалыбмы кетерикбиз? — деди.

— Мени кёлюме уа, билемисе, не келеди,— деди Гокка букъудан не зат эсе да дорбунча бир зат «ишлей» тургъан Артургъа кёзю джете,— ссылкада джашагъанлы халкъ халкълыгъын тас этиб барады. Бизге, сёз ючюн, ма бюгюн эркинлик бериб, ызыбызгъа кьайтарсала, халкъны халкъ этиб тутхан затланы — тилни, культураны, историяны орнуна тошюрюр ючюн кёб заман керек боллукъду. Бу сагъыш мени кьоймайды.

— Аны тышында джюрек джараларыбыз а? Биз, ол кьыйынлыкъланы чекген кьауумла, джараларыбыз бителмегенлей айланыб турабыз. Ызыбызгъа бошласала да ол джарала бителлик тюлдюле,— деди Халимат.

Разият сёзю башхагъа бурду:

— Огъай, Сталин ёлгенли, не тоба десек да, бизге бир кесек джумушагъандыла, ол огъай Сукманов да саламыбызны ала башлагъанды,— деди.

Артур букъуда ойнай, матрос костюмчугъун агъартханды. Джол джанында ёсген паслёнаны кёгетлерин джыйыб ауузчугъуна ата тебрегенин Гокка заманында эслеб кьолундан алды.

Автобус келгенинде кюн бата башлагъан эди. Автобуса олтуруб, кьабырланы джаны бла озуб бара, Гокканы ичинде джыламукъ кьобанча тёгюлюб барады: анасыны кьабырын тас этгенди. Дунияны башында мындан ары неллай бирни джашаса да бу затны не кесине кечерик тюлдю, неда унутурукъ тюлдю. «Не ючюн джетди бизге бу кьыйынлыкъ?!» — деб тышындан кьычырыры келди.

Гокка джашчыгъы бла юйюне келгенинде ашхам бола башлагъан эди. Юйде лампачыкъны джандыргъанлай, кёзю Сталинни суратына илинди. Ол, тегерегинде эртденни кьарамы бла аулай турады. Кьолтугъунда плашы. Узакъда — джангы орнатылгъан терекчикле. Вождну суратларыны барындан да Гокка муну бек джаратыучан эди, кёче туруб да, ол ачы кече, аны ариу чырмаб алгъан эди. Бюгюн, ма бусагъатда, бу суратны дуккулаб атары келиб, юренчек кьоркьуу «этме алай» деб, кьолун узатыргъа кьоймайды.

Гокка кєрогазда суу джылытыб, Артурну джууундурду; ол джукъ ашаргъа унамай джукъларгъа джатды. Юйню ичинде солургъа хауа джетишмейди. Гокка раманы кєнгине кєргенинде, эшикден бетине исси урду. Ол атылыб, чачылыб, джубранла бла джыланлагъа уя болуб тургъан къабырла Гокканы кєз туурасындан кетмейдиле. Ол къабырла адамлары болмагъан къабырладыла. Тюб болгъан юйдегилени. Гоккача сан бир адамы къалгъан эсе да аладан да хайыр джокъду. Биягъы соруу Гокканы башына келди: эки къат не ючюн, ким ючюн ёлдуле ма ол анда джатхан къартла, сабийле, тиширыула?! Аланы джашлары, аталары, эрлери фронтда ким ючюн, не ючюн ёлгендиле?! «Трудовикде» кєчгюнчюлени ичинде джангыз бир полицай юйдеги бар эди, ол да тюб болгъанды. Къыйынмы эди терсни, тюзню айыргъан?! Оккупантмагъа къошулуб ишлегенлени саны халкъда бир процент да болмайды. Азаб къалгъан тюз адамлагъа не ючюн салынды?! Бу соруу Гокканы башындан кетмегенли онюч джыл болуб келеди. Сталин бизге джетген артыкълыкъдан хапарсызды демеклик а къалай къарыусуз дыгаласды. «Бютеу дуняда пролетариатны вожду» уа, кєресе, къаллай адам болуб чыкъды?! Сталин бла Берия халкъны къыргъан заманда аланы биргелерине ишлегенле уа къайда эдиле да? 1937 джылда да къралны эм иги адамларын Сталинни буйругъу бла къыргъанлары ачыкъ болду.

Соруума деген Гокканы башына артыкъсыз да энди къуюлады, къуюлады. Аслан энтда эсине тюшдю. Джанын, къанын аямай Совет властны бегитиуге, аны сакълаугъа бериб, эм ахырында киши джерде, киши юйде нек ёлюб кетди?! Аны джазгъанларында Гокка кєб ачы зат бла бирге Тюзлюк келирине ийнанган затларын да окъуйду. Ким биледи, Хрущёвну къолу бла Тюзлюкню кєзлеринден ауу алына айлана болурму?! Терслик тюзлюкде джашаргъа боллукъ тюлдю, кеч, эртде болса да терслик къорамай къалмайды деди кеси кесине. Башы къатышыбды, алай болса да эрлай джатхан джеринден къобуб, Сталинни суратын къабыргъадан къобарыб, пара-чара этиб, пешчикни ичине бысыдыб, сернек бла къабындырды. От аны эрлай джутду. Пешчикни ичи къара учхун болгъанында, Гокканы джюрегине биягъы къоркъуу чабды. Не этгенин да билмегенлей, эрлай барыб терезени джабыб, терезе джабычукъну да тартды. Къабыргъада сагъатны бирча тыкъырдауу Гокканы джюре-

гине къатылады. Тюзлюкде терслик джашаргъа боллукъ тюлдю деген оюму Гокканы башына энтда келди. Да, къайдады ол терсликде джашаялмазлыкъ тюзлюк? — деб сорду Гокка кеси кесине. Бютеу Совет властны джылларында законсуз ишле болуб тургъан эселе, сора терслик законнга саналыб джашагъанды. Да сора Гокканы тёлюсюню къууанч бла джашагъан джыллары уа не затладыла да: бешджыллыкъла, стахановчула, окъуу-билим алыу, джангы заводла, шахтала ишлеу? Джаш тёлюню хапары болмагъанлай, бир джаны бла законсуз ишле этилиб тургъандыла. «Сагъыш этмей турсанг игиди», — дей, Гокка джукъларгъа кюрешиди.

Эртденбла къобуб, бет-къол джуууб, ушхуур этерге джарашды, сары джау болмагъаны амалтын чеблеу джау бла къуймакъ этди. Артур садха кечге къалмазлай уятды.

Кече къолайлы джукъламаса да Гокка бюгюн артыкъ тириди: операция этер кюнюнде алай болуб къалыучанды — бютеу къарыуу-кючю бир джумдурукъгъа джыйылады. Быллай кюнюнде башына башха зат келмеученди. Бюгюн алайды — къолу не зат эте эсе да джюреги ары кетибди.

Къайдан тюшдю эсе да Торжок шахарда къарачайлы медсестра Айшатха тюбед къалгъаны эсине тюшдю. Ол джаралы болуб Гокканы къолуна тюшген эди. Бу сагъатда саумуду эке? — деб кёлуне келди, Артурну къолундан тутуб чыгъыб бара.

Бюгюн бир тиширыуну джаш орнуна операция этерикди. Къолларын сулема бла джуууб бошагъанында бетине маска такъдыла. Операционныйге таукел кирди.

Хирург усталыкъ Гокканы къанындады, ол джаргъан адамланы ичинде терс джарылыб адам чарпымагъанды. Кёчгюнчю болуб кесини усталыгъы бла ишлеген артыкъсыз да ал джыллада бек аз эди. Насыбына, Гокка суйген ишинде ишлейди.

Операциядан Гокка арыб чыкъды. Медсестра кухнядан алюмин чайник бла чай келтириб, операциядан чыкъгъанлагъа чай къуйду. Джашил чайны асыры огърамаса да Гокка бюгюн суйюб ичди. Чай арыгъанын кетергенинде уа Гокканы къалкъыры келди. Столда къолларына башын салыб, къалкъыугъа кете тебрегенлей, уллайгъан эркишини — терапевтни ауазын эшитди:

— Хрущёв болгъанны къозгъагъанын игими этди эке? Сталинни темир джумдуругъуна юренген халкъ Хрущёв

айтхан демократия джашау бла джашаяллыкъмыды эке? — деди.

Гокканы джукъусу кетди. Джыйырманчы съездден бери орднаторскийде Хрущёвну юсюнден башха, Сталинни культуна юсюнден башха сёз джокъду.

— Джумушагъан джашауда джашаяллыкъ тюлбюз дебми турасыз? — деди къайсы эсе да.

— Алай айтыб турама, нек десенг, отузунчу джылладан башлаб адамла бир-биринден къоркъуб джашайдыла, аланы юсюнден темир джумдурукъ басханлай турады. Сёз ючюн, мен ма бусагъатда сескекли болуб сёлеше турама,— деди биягъы терапевт.

— Энди чот башха тюрю болургъа керекди, тега-ран, Хрущёвгъа чырмау чыгъармай бир къойсала. Кёчгюнчю къауумланы джашаулары да тюрленирге болукъду,— деди сёлешген врач, Гоккагъа кёз джетдире

— Кёчгюнчюледен Хрущёвгъа делегация хазырлаб айланадыла ызыбызгъа къайтыуну юсюнден,— деди Гокка, «Трудовикде» эшитгенин эсине тюшюре.

— Ызына къайтарып адамыгъыз къалмагъанны орнундады, Гокка Мажаевна,— деди хирургияда ишлеген медсестра,— мен анама элге баргъанлай турама. Қъаллай бир адам къырылгъанды анда, ол элде, адам айтыб да айталмаз.

— Алай а алайды, ёзге къалгъан кесегибиз ёлсе да анда ёлюрге излеиди,— деб Гокка къобуб, ол джаргъан адамына кетди.

* * *

Қъарачай халкъны аты бла къуралыб Москвагъа делегация кетди. 1956 джыл июлну 4-де партияны Ара Комитетини Биринчи секретары (Джыйырманчы съездден бери алай айтылады) Никита Сергеевич Хрущёв делегация бла тюбег сёлешгенди. Ол ушакъны делегацияны членлерини бири Гаджаланы Маджир джазыб баргъанды. Делегация киргенинде Хрущёв уллу столну джанында олтуруб болгъанды. Ала киргенлеринде къобуб, алларына барыб, къолларын тутуб джылы саламлашханды. Олтуругъуз деб шиндиклени кёргюздю Тартыныб, уялыб келген адамла Хрущёвну алагъа джарыкъ тюбегенин кёргенлей, эс джыйдыла. Алагъа былай ариу тюбегени ючюн Хрущёвгъа саубол айтхынчы, ол:

— Письмогъузну окъугъанма, халкъыгъызны изле-

генин ангылайма, алай а бу иш кыйын ишти, адамла дуняны кьатышдыргъандыла (Сталин бла Берия дегенлиги эди). Энди хар нени орнуна солыргъа керекди. Берия Кавказ фронтха барыб келгенинде, кавказ халкъла джаугъа кеслерин сатхандыла деб Сталиннге хапарны алай айтханды. Сталин да тутду да кечюрдю, ол огъай джау кирмеген халкъланы да.

Никита Сергеевич, бу арт джыллада Сталинни юсюнде кыйын ауруу болгъанын, бир къауумла ол зат бла да хайырланганларын айтды. «Халкъ саудан да терс болургъа амалы джокъду, алай айтыу ленинчи идеягъа къаршчы барыуду,— деди Хрущёв.— Сатлыкъла кыйсы халкъда да тубейдиле. Мен партияны съездинде айтханымча, амалын табса, Сталин кыркъ миллионлукъ украин халкъны да кечюрлюк эди, алай а кечюрюр джер джокъ эди.

Андан ары Никита Сергеевич былай деди:

— Бары да джаула эселе, сора гитлерчи фашизмни ким хорлады да? Огъа-ай, барысы джау болмагъанды. Тюз адамланы кечюрген алай кыйын болмагъанды. Ол кечюрюу ючюн а адамланы орденле бла саугъалагъандыла. Никита Сергеевич бир совет немец полковникни хапарын эсине тюшюрдю. Аны фронтдан башына бош этгендиле. Аны алай этгенлерине Хрущёв къаршчы болгъанды. Къазахстанга баргъанында чеченлиле тегерегин алыб селешгенлерин да айтды. «Чеченлиле башкесгичледиле дей эдиле да, ала иште кеслерин бек иги кергюзгендиле», деди.

Къарачайлыланы юсюнден сёзге кечдю:

— Сизни ишигизни кыйынлыгъы дагъыда неведи десенг, чыртда терслиги болмагъан адамланы келтириб сизни орнугъузгъа орнатылгъанлары. Бусагъатда алайлада тамадалыкъ этиб тургъан адамла уа аланы ызларына бошларгъа суймейдиле. Бу затланы барына да къарала турады, акъырын къарала эсе да къаралады. Политика джаны бла реабилитация этиу, мени акъылым бла, узаймай боллукъду. Биз халкъны ызына бошлауну, политика реабилитацияны юсюнден да бир джангыз къагъыт этсек таб боллукъ болур, эшта.

Бу кёзюуде кабинетге партияны Украинада Ара комитетини биринчи секретары Кириченко кирди. Никита Сергеевич аны делегацияны членлери бла шагърей этиб, ала къол тутушдула. Телефон зынгырдады:

— Къарачайлыла бла селеше турама,— деди Никита Сергеевич.

Ушакъгъа Гаджа улу Маджир къошулду:

— Сизге ауур джюк тюшгенин билебиз, Никита Сергеевич,— деди ол.— Бу иш Сизге тынчыракъ болур ючюн халкъны аты бла биз Сизге сёз беребиз алгъынча автономия излеmezге. Бизни ызыбызгъа кёчюрюр ючюн къралдан болушлукъ да излемейбиз, бизни джерледе джашагъан эзелени да эрлай кёчюрюб ийигиз деб аны да айтмайбыз. Ала Клухор районда джашайдыла, бизни къалгъан джерлерибиз бошдула, биз алайлада джашарбыз. Бир адам бла да туюш-уруш ачарыкъ тюлбюз. Анда джашаб тургъан тюз адамла, билмейме, бизни къайтханыбызны онгсунурукъмудула.

— Шимал Кавказны джерлерин алыб, Грузияны джерин кенгертирге деб Берияны планы алай болгъанды,— деди Хрущёв.

— Аллай мураты болгъаны белгилиди,— деди Гаджа улу,— Шимал Кавказдан кёчюрюлген халкъла: къара чайлыла, малкъарлыла, чеченлиле, ингушла Грузия бла бир чекде джашай эдиле,— деб Маджир Хрущёвгъа халкъгъа джетген артыкълыкъны юсюнден, бюгюн, бюгече да джете тургъан учузлукъну юсюнден хапар айтды. «Юч-тёрт кёчгюнчю бир джерге джыйылса, алагъа контрреволюционерлеге къарагъанча къарайдыла»,— деб къошду.

— Совет власта къаршчылагъача,— деди Хрущёв.

— Хо. Совет власта къаршчылагъача. Бизни халкъны джазыуу бусагъатда тюрленмесе, элли джылдан къарачай халкъ деб аты сагъыныллыкъ тюлдю.

— Тюздю. Башха халкъланы ичинде джутулуб къаллыкъды,— деди Хрущёв.

— Ол затны бусагъатда огъуна кёребиз,— деди Гаджа улу.

— Азиядан кетерге суймегенле бармыдыла эке? — деб сорду Хрущёв.

— Табыллыкъдыла. Оккупацияны заманында немецле бла ишлеб, ала бла бирге къачалмай къалгъанла ызларына къайтыргъа сюерик тюлдюле. Дагъыда бир къауум барды: мында халкъладан адамла бла юлленгенлеге кетерге къыйын боллукъду. Бизни тилегибизни къабыл этмезгиз, Никита Сергеевич, халкъ бизни саламыбызны аллыкъ тюлдю,— деди Маджир.

Кириченко ышарды.

— Романовладан бир джангыз патчах Сталин этгенни бизге этмегенди,— деди Гаджа улу.

— Сау халкъны бирден терслесе, Николай патчахха

киши да ийнанныкъ тюл эди, Сталиннге уа ийнаннган-дыла, иш ма бу затдады,— деди Хрущёв.

Ушакъгъа Джамма улу къошулду:

— Бусагъатда джюрюрге эркинлик табханыбыз бла хайырлана, биз Къарачайгъа да баргъанбыз,— деди ол. Эбзеле къуру Клухор районда джашайдыла. Юйле оюл-уб-оюл-уб, орамланы ханс кесиб турады. Бизни бла бирге анда ёмюрлери джашаб тургъанла бизни ызыбызгъа къайтырыбызгъа огъайлары джокъду, биз ала бла аriu джашаб тургъанбыз.

— Халкъны саны бусагъатда ненчады? — деб сорду Хрущёв.

— Джетмиш минг чакълы барды.

— Къыйынлыкъдан сау къалгъан адамларыбыз туугъан джерлеринде ёлюрге излейдиле, Сизден бу затха эркинлик тилейбиз, бизге граждан эркинлик беригиз,— деди Гюрджю улу Таубий.

Келген делегатланы къайсысы къайда ишлегенини юсюнден сорду Никита Сергеевич.

— Мен интернатда ишлейме, сабийлени ишге юрете-ме,— деди Гюрджюланы Нузула.

— Къарачай сабийлемидиле?

— Кёбюсю къзазах сабийди, къарачайлыла да бардыла.

— Къзазах тилни ангылаймысыз?

— Иги ангылайма.

— Мен Фрунзе шахарда ишчиме,— деди Джамма улу Мурат.

— Мен аскер-физкультура юретиуню окъутхан устаз-ма,— деди Гюрджю улу Таубий.

— Мен колхозда механизаторма,— деди Байрамкъул-ланы Ибрахим.

— Ол а энтда ишлеймиди? — деб сорду Хрущёв, сексен сегизджыллыкъ Чагъарланы Ибрахимни кёргюзюб.

— Ол энтда колхозда ишлейди,— дедиле.

— Мен инженер-конструкторма, аскер инженер, мени фронтдан ашырыб ийген эдиле,— деди Гаджа улу.

— Кёчгюнчю прокурор эдим, бусагъатда общепитни директорума,— деди Байрамукъланы Юсуф.

— Мен целина колхозда рабочкомну тамадасыма,— деди Орус улу Умар.

— Къалайды битим? — деб сорду Хрущёв.

— Битим игиши.

— Бизге мюрзёу керекди,— деб Хрущёв талай кере кьайтарыб айтды.

— Боллукьду мюрзёу, Никита Сергеевич,— деди Умар.

— Халкьыбызны тилегин ангьлата билдикми эке, Никита Сергеевич? — деб сорду Гаджа улу.

— Ангьлагъанма, барын да ангьлагъанма, алай а оноуну кьуру мен кесим этерик тюлме, сизни ишигизге тюз оноу этер ючюн а кьарыууму аямазма,— деди.

Ушакъ аны бла бошалды. Никита Сергеевич столдан кьобуб, кабинетни арасына чыгыб, хар бири бла кьол тутушуб ашырды.

Ушакъ 55 минутну барды.

* * *

Къарачай делегация Москвагъа барыб кьайтханыны хапары къарачайлыла джашагъан республикаланы барына отча джайылыб кьалыб, кечгюнчю адамны сагъышы энди сакълау болду.

Туугъан джерге талпыу джангыдан кьозгъалыб, алкьын белгили зат болмаса да кечелери, кюнлери да ызларына кьайтыуну сагъышы бла ётюб тебретиле. Джангы кьайгъы да чыкьды: кёблени кьызлары (джашла асыры кьатышмагъандыла) узбеклеге, кьазахлагъа, кьыргъызлагъа эрге чыкьгъандыла. Аталары, аналары ызларына кьайтсала, ол тиширыула не этсинле?! Дагъыда бир кьыйынлыкъ: туугъан джерлерине тарала, ачдан, джаланнгачдан кьырылыб, Орта Азияны кьумлу джерлеринде джатханланы атыб кетиб кьалыу аланы теблеу тюлмюдо?!

Алай а туугъан джер деген татлы сёз джюреклени дыгъы эте, адамланы нелерин да кесине буруб кьойгъанды. Акьыллары, сагъышлары, муратлары энди кьупкьуру Къарачайдады.

1956—1957 джылны кьышында огъуна бир кьауум юйдеги кюрешиб, кьыйналыб джыйгъан рысхыларын сатыб тебретиле. Эркинлик чыкьгъанлай, мычый турмай кетиб кьалыр ючюн этедиле. Бирси кьауумла уа алай этерге кьоркьадыла — болгъанларын сатыб, биягъынлай кьуру джуртха кьараб кьалыргъа кьоркьадыла.

1956 джыл Гокка отпуска алыб, хайырланмагъанды. Отпусказын алыб, Баяутда Асланны кьабырына барыр-

гъа оноулашды. Артурну «Трудовикге» Халиматлагъа элтди, ол анда турургъа кеси да бек сюеди.

Гокка 1957 джыл сууукъ февраль айда джолгъа чыкъды. Юсюнде кёк элтир джагъасы бла къара палтону, аякъларында къара валенкалары, башында — кек элтирден кубанка бёркю.

Байчоралары Гоккагъа бек джылы тюеб, ол кюн огъуна Асланны къабырына барды. Тёгереси бегиген къарачай къабырладады ол. Мында да иесиз къабырла кёбдюле, дедиле: 1932 джыл аланы кулак этиб бери кёчюргенлеринде эки этиб джартысы къырылгъанды.

Асланны къабырына къаралыб тургъаны белгилиди. Къабыр ташы да барды. Байчоралары Гокканы кесин кёюб, бурууну тышына чыкъдыла. Гокка уа бир уллу ишни этгенча къабырны юсюнден буз кесекчиклени ариулаб кюрешеди. Аслан бла тышындан сёлеше тургъанын эследи:

— Эсингдемиди, джашауубузгъа къаллай планла къурай эдик? Алай а, кёресе, не бла бошалды небиз да... Сенден башха бла джашау этерге кюрешгеним ючюн кеч мени, ол сеннге «къайтыргъа» дыгаласым эди, бу затны менден башха киши ангыларыкъ тюдю. Ёзге, озгъан затны къайтарыгъа мадар джокъду. Мындан ары неллай бир джашарыкъ эсем да сени эсге тюшюрюу бла джашарыкъма. Бери сеннге аны айтыргъа келгенме.

Заман, эшта, иги кесек кетген болур эди, Байчоралары келиб, Гокканы билегине акъырын тие:

— Сууукъ ётеди, кел Гокка,— дедиле.

Гокка алада талай кюнню джашаб, хар кюн сайын Асланны къабырына джюрюб турду. Баяутчула да кеслерини джашауларында тюрлениу сакълайдыла. Ала былайда айтылыб тургъан джерде джашау этиб башлагъанлы джыйырма бла төрт джыл болады, бир джашау кюнню туугъан джерлерине таралгъанлары тохтамагъанды.

Гокка Байчоралада кюнлерини бир кюнюнде Ташкентден алагъа къызлары келди. Гокка бла ол, Тамара, бир-бири бойнун къууанч аллы болуб къысдыла. Ала къачан эсе да бир татлы тенгле эдиле.

— Эсингдемиди, бизни кёчюрген кюн экибиз да къалай джылагъан эдик? — дедй Тамара джыламугъу къуюла.

— Игитда эсимдеди. Алай а ол кюн халкъ орнунда эди, оту джукъланмагъан эди. Халкъны тамыры бла

юзюб атханларын кёрмегенинг насыбынгды,— деди Гокка Тамарагъа.

— Барыбыз да бир кыйынлыкъны чекгенбиз,— деди Тамара, Гоккадан кёз айыралмай.— Кёремисе, биз къалай тюрленгенбиз, бизге уа алкъын къыркъ джыл да болмагъанды,— деб чолпанлача кёзлерин сюртдю.

— Мен бери юйюбюзге келген заманларымда Асланнга бир-эки джолда тубегенме. Ол сени адамынг болгъанын а билмегенме, къалай чырайлы, къалай нюрлю адам эди. Хаман джазыб тура эди,— деб Тамара энтда джылады. Гокка да джылады.

Гокка туруб барыб, чемоданындан Асланны къабырыны суратын алыб, Тамарагъа кёргюздю.

— Анамы, эгечими, Асланны анасыны къабырлары уа меннге тасдыла,— дей, Гокка Асланны къабырыны суратын къолуну сырты бла сылады.— Бюгюнден ары меннге эм багъалы зат бу сурат бла Асланны джазгъанларыдыла,— деди.

Къачан да болуучусуча, къыш быйыл мында сууукъду, айтыргъа, къышына къыш, джайына джай джетмейди. Гокка юйюне чапхын болуб къайтды. Келгенлей, от этиб, пешчикни къыздырыб, аспириин да ичиб, басдырылыб джатды. Хар ким Кавказгъа кетерге хазырлана, ат оюн этиб айланган заманда, мен ауруй къалай турайым деб келди кёлюне. Насыбына, кечени бир заманында температурасы тюшюб, къалкъыугъа кетди. Эртденбла уа, аякъ юсюне суюлгенинде, кесин тиреб, «Трудовикге» барыргъа оноулашды.

Гокка болмагъан он кюнню ичинде Артур бек ариу тургъанды, деб Халиматлары Артурну махтадыла. Айтыргъа, сабий юйдегиге булджуу болуб тургъанды.

Гокканы келгенин эшитгенлей, трудовикчи кёчгюнчю болгъан барысы аны юсюне джыйылыб, не кёрдюнг, не эшитдинг бизни юсюбюзден деб хапар изледиле.

— Кетерге хазырланадыла. Эски кулакла да хазырланадыла, алай а кетерге эркинлик болуру бла къалырындан кишини хапары джокъду, биягъынлай комендатуралада къол саладыла,— деди.

— Джюрюрге эркинлик бердиле да,— деди къайсы эсе да.

— Орта Азияда джюрюрге бердиле эркинликни уа,— дедиле анга джууабха.

Ол кюнледе, партияны Ставрополь край комитетине

делегация кетиб тургъанын, алкъын аз адам биле эди.

— Ол аманны кебинде этген рысхыбызны сатыб тебрегенибизни, эшта, биз аман эте болурбуз. Сатыб, биягъынлай къуру джуртха таяныб къалсакъ, сени джау-унг да бизлей болсун,— деди бир эркиши.

Кетерге талпымакълыкъ асыры уллу болгъандан адамла энди андан башха сёз ангыламайдыла, ол кишини сёзюн да сан этмедиле. Бу талпыу асыры уллудан ачлыкъ, джалангачлыкъ чекгенлерин да унутхандыла.

— Мен айтырыкъ,— деди Гокка,— бу кетиу хапар толу белгили болгъунчу джугъугъузну сатмагъыз. Онтёрт джылны ичинде туугъан джерибизге талпыу джю-реклени ашаб бошагъанды, алай а халиге къараргъа керекбиз.

— Сукмановну бизге энди адамча сёлешгени, Орта Азияда суйген джерибизге барыргъа эркинлик болгъаны башыбызгъа бош этиле айланганыбызгъа шагъат тюлюдю? — деди алгъыннгы солдат Ибрагим.

— Ол бары да тюздю, алай а бош болургъа къагъыт алкъын джокъду да джокъду,— деди Гокка.

— Хрущёв Сталинни итликлерин баям этгенди, ол бизни ызыбызгъа кёчюрмей да къоярыкъ тюлюдю.

Халиматланы саман юлерини ичи адамдан тыкъ урулубду. Аланы хар бири, кетиуюню юсюнден сёлеше, кетмей къалмазлыкъларын бегитген юлгюле келтиредиле. Талпыу асыры уллудан юлгюлени кеслерини башларындан чыгъарадыла.

— Мен онтёрт джылны ичинде хаман бир затха сагъыш этиб турама,— деди сакъалы ариу джюлюннген, саргъылдым чачлы бир киши,— кимни башына келген болур эди сау халкъланы кёчюрюу? Мен институтну бошагъанма, урушда политрук болуб тургъанма, къысхасы, историяда мен эшитмегенме быллай затны. Энди уа белгили болгъанына кёре, бизге бу къыйынлыкъланы джетдирген адамгъа биз табыныб джашагъанбыз, аны ючюн ёлюмге баргъанбыз,— деди.

— Аны юсюнден сагъышны барыбыз да этер керекли къалмагъанбыз, алай а мен сейирсиннген бир зат барды, Сталин алай эте тургъан заманда Совет власть къайда эди. Кърал джангыз бир адамны къолуна атылыб нек къалды?

— Энди ол сорууланы бир къоя турайыкъ, бусагъатда билемисиз, баш зат неди? — деди чалсакъал, юллебурун къарт. Бары да анга бурулдула.— Тилин да, кесини

энчи бетин да, несин да тас этиб баргъан кау-куу болуб тургъан халкъны халкълыгъын орнуна салыу. Бизге эркинлик берилиб, ызыбызгъа къайтарсала, биз къарачай халкъ болаллыкъбызмы огъесе не зат эсе да бир къатыш-къурамы боллукъбуз?

— Халкъ кесини бетин орнуна салыр ючюн кѳб заман кетерикди,— деди Халимат.

— Да бир тѳзерге кюрешейик, эшта, бизни оноуубуз узакъгъа созулмай этиллик болур,— деб Гокка ѳрге къобду.

— Тѳзгенибизден бек не тѳзерикбиз? Джаханымге кириб чыкъгъанбыз, андан сора не?!

Ингирге Гокка бла Артур Георгиевкагъа джыйылдыла. Джашчыкъ джылыннганында джукъугъа кетди. Гокка, аны джатдыра, «сен а не тукъум джашау этериксе эке? — деб сагъышха кетди. Сабий садда ол орусча да, къазачха да сѳлеширге юреннгенди, юйде уа Гокка аны бла къуру къарачайча сѳлешеди. Ангылагъан сабий болгъанына Гокка къууанса да аны джазыууну къайгъысы башындан кетмейди.

Газетле, радио Хрущѳв джашауда болдуруб баргъан джангы затланы юсюнден кѳб джазадыла, айтадыла. Джыйырманчы съездни этген оноулары адамланы ауузларындан тюшмейдиле. Хрущѳв, Сталинча болмай, кѳб джерге айланады — хар нени кеси кѳзю бла кѳрюрге, эшитирге излегенин адамла бек джаратадыла. Хар джангы кюн джашаугъа джангы затла келтириб кетеди. Адамла бир джукъну ычхындырабыз деб къоркъгъанча хар неге къулакъ ийиб джашайдыла. Спецпереселенецлени джанлары уа Кавказгъа кетиб бошагъандыла, дженгилде башыбызгъа бош боллукъбуз деб къоллары бла тутханча ийнаныбдыла.

1957 джыл джетиб келеди. Джангы джылгъа Гокка биягъы «Трудовикге» барыргъа оноу этди. Бибагъа, Халиматха, Разиятха джангы джылгъа саугъачыкъла алды. Артурну юсюне къара джагъачыгъы бла чубар палтончугъун, къулакълы бѳркчюгюн, джер бетли валенкаларын кийдириб, автобус тохтаучу къашбакъгъа бардыла. Насыбха, билет табыб, миниб кетдиле.

«Трудовикде» кѳчгюнчюле джангы джылны къууанчын этмеучен эдиле — аны къайгъылы тюл эдиле, бу джолда хар юйде дегенча къой кесиб, дунияны хантын этиб, джангы джылны аллын сакълайдыла. Хар кимни джюреги кѳлтюрюлюбдю.

Гокка бери келгени сайын, биргесине кыйынлык чекген адамлары кзуру да тегерегине джыйыладыла Столда уллу шышада баламутка да барды. Ичгини джюрютмеучю кзарачайлыла мында баламуткагъа юренгендиле. Иегили стаканлагъа кзуйдула. Онеки сагъат болгъанлай, алгыннгы подполковник Карамурзин стаканны алыб, ёрге кзобду:

— Мени кёб кыйынлык чекген шохларым,— деди ол чыбыкча ариу санларына джарашхан аскер кийимлери бла (къзауатда болгъанла аскер кийимлерин кёзгинджилерича сакълайдыла),— 1957 джыл бизге не келтирилгин билмейбиз, алай болса да кёрген кыйынлыгъыбыздан бек энди джукъну да чегерик тюлбюз. Джангы джылны тепсисине бизни олтургъаныбыз онтёрт джылны ичинде кзуру буду. Бу насыбды, биз насыб деген сёзню унутсакъ да. Тюзлюк бизни табар, халкъны халкълыгъы орнуна тюшер деб умут эте, мен аны ючюн тартама,— деб ичди. Кир суугъа ушагъан баламутканы бары да тогъудула. Адамланы джюректери кзозгъалыбды. Бары да бирден селешедиле. Баламуткасы бла стаканны энди Гокка алды. Ёрге кзобду. Къысха чал чачы аны бетин тюлендиргенди. Джаякъларына ингиликча кзыыл ургъанды

— Джолдашла,— деди Гокка.— Джангы джыл бютеу совет халкъгъа насыб, ётюрюксюз керти джашау келтирсин. Эсигиздемиди, биз совет халкъны бир кесеги эдик, бизге да кзайгъырыу бар эди: окъута эдиле, ана тилибиз бар эди, къысхасы, биз да адамгъа саналыб джашай эдик. Алай а бизни башыбызгъа кыйынлыкъ тюшдю, биз аны сылтауун бюгюн да билалмай барабыз. Халкъны кёбюсю кзырылды. Бусагъатда, мени акъылым бла, биз, уллу кзауум, ким болгъаныбызны, не тукъум халкъ болгъаныбызны джаш кзауумгъа ангылатыргъа керекбиз. Халкъны кзалгъан кесеги аны билирге керекди. Былай барсакъ он-онбеш джылдан тилибизден бошарыкъбыз, тилибиз бошалса уа халкъ джокъ боллукъду,— деб Гокка сёзюн бошаб, стаканнга эрнин джетдирирге да унутуб, столгъа салды.

Гокка айтхан затны кзайгъысы барыны да джюреклеринде джашаб турады. Бирден селешедиле.

Гокка табакъдан эт кесекни алыб, кыйырындан азчыкъ юзгенлей, анасы эсине тюшдю. Елюрюнден биразны алгъа Хабибат эт кюседи. Гокканы уа этге ауушдурурлай джугъу кзалмагъанды. Тётя Марьягъа барыб, хапарын айтды.

— Бизни джангыз тонгуз этибиз барды, Виткаловлары уа сатаргъа ийнек кесгендиле. Мен алагъа тонгуз этчик элтейим да аладан сени ананга тууар этчик алайым,— деб кетген эди. «Къалай джумушакъ джюрекли адамды тѣтя Марья» деб эсине тюшюрюб, сора тѣгерегинде сѣлешгенлеге къулакъ салды.

— Бусагъатда джугъугъузну сатмагъыз, къуру джуртха къараб къалыргъа боллукъсуз. Унутханмысыз, садакъа джыйыб айланнганыбызны?! Эркинлик чыкъса сатарсыз,— деди бир къарт.

— Ол заманда бизден киши да джукъ аллыкъ тюлдю, бир бош багъагъа атыб, кетерикдиле да кетерикдиле деб сакълаб турлукъду аллыкъ адам. Биз а ызыбызгъа къайтыр ючюн керти небизни да атыб кетерге хазырбыз, туугъан джерибизде ташны юсюнде да джашарыкъбыз,— деди бир токъ тиширыу.

— Бизни бери къымыжалай келтирген эдиле, мындан ары къымыжа барсакъ да къоркъуу джокъду — туугъан тауларыбыз бизни асырарыкъдыла,— дедиле дагъыда бирле.

— Мен джукъ ангылаялмайма,— деди къачан эсе да Чаулда бухгалтер болуб туруб, мында уа тютюнде ишлеген чалбаш тиширыу,— бу кетиу деген хапарны къайдан алгъансыз? Адамыча киши да джукъ билмейди. Орта Азияда джюрюрге эркинлик бергенликге, бизни энтда баш бошлугъубуз джокъду. Кеси кесибизни ёрелетиб, энди чыртда олтуралмай къалгъанбыз. Кимден да бек Кавказгъа мен термиле эсем а, алай а тѣзюм керекди, тѣзюм ансы, болгъанларын сатыб тебрегенлени кѣресиз,— деб ачулуракъ айтды.

Сѣзге къошулмагъанла джаш къауумдула — 1943 джылда къаллайла къалгъан эселе да сау къалгъанла. Алагъа Кавказ бла Орта Азияны башхалыгъы неди десенг, Кавказдан хапарлары джокъду, Орта Азияны уа туугъан джуртларына санайдыла. Бу къауумну тили да бек сейирди: бир джангыз айтымда къарачай, орус, азербайджан, къазах сѣзле боладыла. Бу тѣлю Къарачайдан, халкъны историясындан хапары болмай ёседи, уллула уа чекген джашауларын унуталмай, ашарыкъичерик къайгъы бла кюнлерин ашырадыла.

Танг юслерине атхынчы олтурдула. Терезеден джудузлары бла кѣм-кѣк кѣк къарады. Адамла къарны джырылдата, юйлерине чачылдыла.

Артур кечени узуну башха юйде джукълаб турады.

Хар ким чачылгъанында, Биба да барыб, аны бла таянды, Гокка уа эки эгеч бла стол джанында къалды. Чай ичерлери келиб, чайник бла отха суу салыб, къамишни къабындырдыла.

— Онюч джылны ичинде джангы джылда бюгюн болмаса олтурмагъанбыз,— деди Халимат.

— Олтурдукъ эсек да не джырлагъан, не тепсеген, не ойнагъан болмады. Эсигиздемиди, къалай джарыкъ тюбеучен эдик джангы джылгъа?! — деди Разият.

Гокканы эсине уа джангы джылгъа Аслан бла тюбеучюсю тюшдю: Аслан не Ростовда Гоккагъа барыучан эди, неда Гокка Микоян-Шахарда Асланнга. Гокка алай барса, тенги Тоняда кече къалыучан эди.

— Ахырсы, туугъан джерибизни кёзюбюзню къыйыры бла кёрюрча бизге насыб чыгъармы? — деди Халимат ахсыныб.

— Билмейме, аллай кюн чыкъса, мен сау къаллыкъ-мамы эке, асыры къууаннгандан,— деб Гокка барыб, чайникден ючюсюне да чай къуйду.

Кюнортада Гокка да, Артур да ызларына кетдиле. Биягъы къабырланы джаны бла оза, биягъы Гокканы джюреги аман этиб, дыгаласха кирди: анасыны аджашхан къабыры аны джюрегин ашагъанлай турлукъду. Аджашмаса уа Гокка не эталлыкъ эди?..

Хрущёвгъа делегация барыб келгенли, баш эркинлик деген сёз кёчгюнчюлени ауузларындан тюшмейди. Сакълагъан бла кюнлерин ашырадыла. Кёзлери да Москва таба къарайдыла, къулакълары да ары тынгылайдыла.

Георгиевскийде джашагъан эки-юч къарачай юйдеги бла Гокка асыры тюбешмейди — стансе уллуду, бир-биринден узакъда джашайды, ишлери башхады. Ауругъанлары, сызлагъанлары болса уа башха дохтургъа бармай, Гоккагъа джюрюйдюле. Ол себебден ала бла сёлеширча тюлдю.

1957 джыл январны аякъ сюрени болур эди, Иван Иванович солууун кючден ала, ординаторскийге кириб:

— Гокка Мажаевна, Сиз... Сиз энди бош болдугъуз! Органлагъа къагъыт келгенди! Къагъыт! — деб Гокканы мангылайын уппа этди.

Гокка кечеде, кюнде да бу хапарны сакълаб тургъанлыкъгъа, къулакъларына ийнанмагъанча тили тутулуб, ауузундан сёз чыгъаралмай, Иван Ивановичге къараб биразны турду. Сора кюнча кёзлеринден зыр деб джыла-

мугъу къуюлуб, къобуб Иван Ивановични джаягъына эрнин джетдирди. Нёгерлери джыйылыб къалыб, бары Гокканы алгъышлайдыла. Онтёрт джылны къуру кыйынылыкдан башха джукъ билмеген кёчгюнчю адамлагъа быллай насыб къалай чыгъыб къалыр деб Гокканы джюреги экилиди.

— Орамда район НКВД-ни начальнигине тюбеш къалдым да,— деди Иван Иванович,— ол меннге «январны 9-дан спецпереселенецлени бош этиуню юсюнден СССР-ни Баш Советини Президиумуну Указы чыкыгъанын сизде ишлеген Гокка Мажаевнагъа айт» — деди. Алгъынча болмай, «Гокка Мажаевна» деб сёлешди. «Энди ызларына кетерге боллукъдула», — деди.

Дохтурла, эшта, Гоккадан аз къууанмадыла дейме. Мында Гокканы сыйын уллу кёредиле.

Гокканы уа джыламукълары тохтамай тёнгерейдиле, къол джаурукъ бла сюртюб кючюнден келмейди. Нек джылайса деб сорсала, айталлыкъ тюлдю — башында джукъ джокъду.

— Юйге барыгъыз, Гокка Мажаевна, бу халда ауругъанлагъа кёрюналлыкъ тюлсюз. Сизни орнугъузгъа биз къарарбыз,— деди Иван Иванович.

Гокка сёлешмегенлей ауругъанланы историяларын папкагъа джыйды, барыб халатын тешиб, сора узун коридор бла кесини комнатчыгъына кетди. Эки терезесине да кышхы аяз харча оюула салыб тура эди. Юйчюкню ичи сууукъду. Кесини къууанчын Артургъа айтыргъа ашыгъыб, сабий садха барыб, аны алыб келирлай болду, алай а ол не ангыларыкъды деб кесин сууутду. «Бизни юсюбюзде болгъан затны терге санагъан Указ бар эсе, газетледе нек басмаламайдыла?» — деб кёлуне келди Гокканы.— Бу хапарны мен органладан эшитмей, тыш адамдан эшитирге нек керекме?! Етюрюк зат эсе уа?».

Джылы кийиниб, район НКВД-ге кетди. Гокканы мында бек ариу танылдыла — хар ай сайын келиб къол салыб турады. Бу джол дежурныйден башлаб, анда тюбеген бары салам бергенлерин эшитгенинде «огъай эшта, хапар тюз болур», — деди Гокка кеси кесине. Аны начальникге бошладыла. Кириб саламлашханында начальник саламын алыб, (алыб!), олтургъан джеринден къобуб (къобуб!) Гокканы къолун тутуб (тутуб!):

— Алгъышлайма Сизни (Сизни!), Гокка Мажаевна (!), Указ этилгенди. Элдеде комендантла бюгюн бил-

дирликдиле. Къарачай-Черкес автоном область къурар-
гъа, анга ара сахар Черкесскени этерге, бусагъатда
Клухори аталыб тургъан Микоян-Шахаргъа да Къара-
чай сахар атаргъа деб бегитилгенди,— деди.

— Бу хапарны Сизни ауузугъуздан эшитир ючюн
келген эдим, сау болугъуз,— деб Гокка, асыры къарыусуз
болуб къалгъандан джыгъылыб къалама дей, эшик таба
атланды.

— Энди эркинсиз, Гокка Мажаевна (!), Кавказгъа
кетерге боллукъсуз,— деди начальник.

— Паспортла уа? — деб сорду Гокка,— бизни чыртда
документибиз джокъду.

— Боллукъдула,— деди. Аны кёзлеринде джылыуну
Гокка къуру бюгюн кёрдю...

Гокка садикден Артурну алыргъа атланды. Бусагъат-
да кесини къулагъы бла эшитгенин башына сыйындыр-
алмайды. «Керти да бегим бар эсе, газетледе нек басма-
ланмагъанды?» — деб сорду кеси кесине, джюреги энтда
ийнаныб къалалмай. Дагъыда кеси кесине джууаб этди:
«1943 джыл бизге болгъан артыкълыкъны не къралда
неда дуняда киши билмесин деб эте болурла, алай а бютеу
дуня биледи». Автономияны юсюнден да сагъыш этди.
Алгъын Къарачай автоном область эди, энди бизге ол
да тас болду — энчи автоном область этерча адамыбыз
къалмагъанды. Бизни халкъгъа тюшген кемчилик ызы-
на тюзеллик тюдю кёб заманны.

Гокка бу къууанчын Артургъа айтды.

— Мен кесими къызыл велосипедим бламы барлыкъ-
ма? — деб соргъанында, Гоккагъа ачыууракъ тийиб,
сабийден кёлю къалды.

Гокка Халиматлагъа барыб, ала бла бирге кетерлай
сёлеширге оноулашады. Не ачхагъа, къалай барлыгъыны,
ары барыб, ишлей башлагъынчы не зат бла джашарыны
юсюнден да сагъыш этеди. Кърал джукъ бла болуш-
майды. Бир кесек ачха къысыдыргъанчыгъы барды да,
ол джолгъа джетерик болур, сатыб ачха этер заты уа
джокъду -- фатарында мебель ышаны больницаныкъды.

«Трудовикде» кечгюнчю къауумну уллу къууанчын
айтыргъа сёз табыллыкъ тюдю. Туугъан джер кесине
асыры тартхандан мында къалгъан обаланы да унут-
хандыла.

Къарачайлыла юйлерин, малларын, рысхыларын са-
тыб кюрешедиле, мында эртдеден джашаб тургъанла
уа алыргъа ашыкъмайдыла — хар не да алагъа бошуна

к'валгъанча к'валырын биледиле — к'варачайлыла ызла-
рына джаланлай кетерге да хазырдыла. Ким ким бла
барлыгъыны оноун этедиле, билетле аладыла, контей-
нерлеге селешедиле. Малын саталмагъан, кесиб к'вакъ
этеди.

Онтёрт джылны ичинде Орта Азияда т'юк-т'юк болуб
джашагъан джууукъну, тенгни к'вайгъысы да к'возгъалды.
Тёрт джанына письмола, телеграммала кетиб, кимни
к'вачан барырын соруулайдыла.

Абадан адамла чыртда орунга кирмегенча, джукъ-
лагъан да ашагъан да болмай, к'зуп-к'зуру кетиуню
к'вайгъысын этиб айланганча, алайдыла. Хрущёвгъа
алгъыш тилейдиле, онтёрт джылны чекген законсуз
азабларын унутханча болгъандыла. «Баш эркинлик»
деген татлы сёз нени да унутдургъанды. Алларында
сакълагъан к'вийынлыкъны к'вайдан билсинле...

Гокка Халиматлары бла бирге кетерге селешди. Ол
Фрунзеге джууукъда джашагъаны себебли, ары барыб
билетле да алыргъа, контейнерни юсюнден да селеширге
оноулашдыла.

Кёб турмай, майны аягъында, ишден чыгъыб, Гокка
«Трудовикге» джыйылды. Больницада биргесине ишле-
генле аны бек джылы халда ашырдыла. Иван Иванович
больницаны бир ат джегилген арбачыгъын бериб, бары
бирден ашырдыла.

— Не десек да тюзлюк барды, Гокка Мажаевна,—
деди ол,— тюзлюк сизни табды. Эшта, джашау джангыр-
лыкъ болур,— деб к'вошду.

— Тюзлюк быланы табхынчы к'валлай бир азаб
чекдиле, господь кеси биледи аны,— деб санитаркаладан
бири кёзлерин сюртдю.

— Кечигиз, терс затым болгъан эсе,— деб Гокка
джылары тыгъыла айтыб, акъ чурукълу аякъларын
бричкадан салындырыб олтурду. Артур эртдеден огъуна
джюгенлени к'волуна алыб, арбачыны к'ватына олтур-
гъанды.

Халиматланы юйчюклерин барды. Эки эгеч да белле-
рине дери батмакъгъа батыб саман этгенлеринде, к'ва-
рачайлыла мамматха джыйылыб, к'валагъан эдиле. Энди
юйчюкню да, джангыз ийнеклерин да, ауур хапчюклерин
да сатадыла. Контейнерни кюнде, кечеде сакълайдыла.
Эртдеден алгъан билетлерини кёзюю да джетеди.

Мында киши джукъларын алмагъаны амалтын к'ва-

рачайлыла Токъмакъда сатаргъа кюрешедиле, алай а анда да чот алайды.

— Эсигиздемиди 1943 джыл,— дейдиле бир-бирле,— бютёу рысхыбыз къалыб кетген эди да! Малларыбызны эбзеле сюрюб айланганларын кёзюбюз бла кёрмедикми?! Бизни уа тегерегибизни къара шинеллиле алыб, къымылдар къарыуубуз болмай къараб тура эдик. Ахырсы, рысхыбыз энтда къалыб огъуна кетсин, энди туугъан джерибизге барабыз! Анда юлерибиз, тауларыбыз бизни ачдан ёлтюрлюк тюлдюле,— деб бир-бирине кёл эте, бу оюмгъа тюшгенден сора адамлагъа тынчыракъ болду. Алай а къаллай къыйынлыкъда аякъ тирегенлери эслерине тюшсе, саталмагъанларына дагъыда айланыб бушуу этедиле.

Хапчюклерин къысыб, хар ким контейнерлени тёзюмсюз сакълайды. Сюрюлмей къалгъан бачхаларын ханс кесгенди. Хар арбазда сармакъ туз этилген къакъ этле тагъылыб кебедиле. Колхозну правлениеси къарачайлыланы иш кюнлерине берилликни бергенди, къагъыт а барына да берирге эсгермегени амалтын артда ненча адам джарсырыкъды... Бир къауумла ишлеб тургъанларына справкала ала билгендиле.

Бу кюнлени биринде Гокка, джашчыкъла бла къайры эсе да кетген Артурну излей, орамны бара тургъанлай, джууукъдагъы юйден бир джылагъан, сарнагъан таууш эшитиб сын болду. Ары адамла барадыла. Гокка да бурулду: тегерегин адамла алыб тургъан тиширыу чачынбашын джыртыб джылайды. Аны кёзлеринде кёрюнюб тургъан къыйынлыкъны адам айтыб да айталмаз. Гокка аны таныйды. Ол Хурайматды. 1943 джыл алты сабийи бла келиб, ол джыл огъуна эри урушда ёлген эди. Тели ауруудан ауруб, юч сабийи бла кеси къалгъан эди. Чыртда къабарыкълары болмай, къуру баракга кириб тургъанлай, юслерине «хоншу элденме» деб бир къарт къазах келгенди. Сабийле андан джукъ тилеб, тегерегин алгъандыла. Къарт хурджунун къармаб, бир ууакъ ачхачыкъ тутдуруб:

— Ма бу джашчыкъны меннге бер, мени сабийим джокъду, мен аны адам этерме, сенде уа гимигирикди, кёресе, къуру сюекди,— деди.

Хураймат, юч сабийин кесине къысыб:

— Биргеме ёлсюнле андан эсе,— дегенди.

— Джашым, кел атха мин, мени бла юйюме барайыкъ да мен анда санга кёб гырджын да, эт да, бауурсакъ да

ашатырма, кесинг да джумушакъ, ариу орунда джатарса,— дегенди.

Джетиджыллыкъ джашчыкъ анасыны къучагъындан чартлаб чыгъыб, къартха баргъанды. Анасы джашчыкъгъа мыллык атханында, къарт:

— Мен сени сабийинги зор бла элтмейме, ол кеси келеди. Тамбла мен эки челек ун келтирirme да джашчыкъны элтирме, менде бир кесек джашар да къартланы кёзлерин бир ачар. Мен узакъда тюлме, келтире да кёргозте турурма, эркинлик берселе, бизни аилге кесинг да келе туурса. Бу менде инджиллик тюлдю, эгечим,— дегенди.

Хураймат юч сабийин да кесине къаты къысды. Къарт кетди. Ауруб къарыусуз болуб тургъан Хураймат бригадирден джашыртын клевер джыртыб келиб, кимни эсе да отчугъунда бишириб, сабийлерине берди, ала аны джугъун да къоймай джутдула. Экинчи кюн биягъы къарт эки артмакъ унну да алыб келди. Ол байлыкъны адам айтыб айталмазча эди, алай а Хураймат артмакъланы къатларына да бармады. Сабийле аналарына къысылдыла. Къарт къойнундан бир джукъа гюттюню чыгъарыб, аны дуккулаб юч сабийге да берди, джашчыкъны уа атха олтуртуб ары-бери джюрютгенинде, эки эгешчиги да анга сукъланыб къарадыла.

— Къалай этесе, эгечим? — деди къарт,— мен джашагъан аил былайдан он верста узакълыкъдады, мен хар ийыкъда сеннге джашчыкъны да, ашарыкъ-ичерик да келтире турурма, мени атым Амантай Жалпакпаевды. Келсин мени бла, кёресе, аны бусагъатда атдан айыралыкъ тюлсе.

Ол 1944 джыл джаз эди. «Бир да къуруса да ол джашасын, къызчыкъла бла мен бу дунияныкъыла тюлбюз»,— дей, Хураймат джашчыкъны джюрек тамырындан юздю...

Ол кюнден сора къарт бир джангыз джолда да кёрюмеди. Джюрюрге эркинлик чыкъгъанлай, Хураймат неден да алгъа хоншу аилге мыллык атыб, къартны изледи, алай а бу тегерекде элдеде аллай къарт табмады.

Бусагъатда уа Хурайматны джарасы джангыздан ачылыб, шашдырыргъа джетдиргенди. Къызлары сау къалыб, уллула болуб, биргесине джылайдыла. Ючюсю да джер тырнай, джыйылгъанла да алагъа къошулуб, хар бири кесини къыйынлыгъын эсине тюшюре, бу къуанч кюн джылау этедиле. Хурайматны джюрегин а не бла джашырсынла... Онтёрт джылны ичинде ненча сабий

урланганды, амалсыз болуб ненча сабийни сатхандыла... Бу джара энди жангыдан ашланганды.

Гокка Хурайматдан басар ташын танымагъанча чыкъды. Джашчыкъланы ичинде Артур чабыб, джортуб бетчиги къызарыб айланады, узун къара кирпичлери бла къара къашчыкълары аны къызчыкъгъа ушатадыла. Джашчыкъны Гокка кесине къысханында бир кесек джюреги шаушалды.

Контейнерле келиб башладыла. Биринчи кетгенлени бютеу эл джыйылыб, уллу къууанч бла ашырдыла.

Январда бегим чыкъгъандан бери да колхозну правлениеси къарачайлыланы чакъырыб, кетмей былайда джашаб турурларын излеб кюрешеди — ала иште кеслерин иги джаны бла кёргюзюб тургъанлары себебли, колхозгъа уллу дагъан болуб тургъандыла, алай а къарачайлыны бусагъатда бир тукъум бир зат тыяллыкъ тюлдю. Алма-Атада, Фрунзеде да къарачайлыланы бир къауумларын джыйыб, «кетмегиз, кесигизге автономия берейик» дегенлеринде да киши унамагъанды. Туугъан джерча адамны кесине джукъ да тартмайды.

Райондан келгенли Гокка тётя Марья бла кюн сайын дегенча тюбешеди. Онтёрт джылны ичинде ол иги огъуна онгнганды, алай болса да юйюн-башын тутаргъа алкъын къарыуундан келеди. Гокка бла ол чай иче олтурадыла.

— Билемисе, Галя, сизникиле бошлукъ табханларына мен бир къууаныу этеме, сенден а айырылмай турсам сую эдим, къалай таза джюрекли адамса сен,— деди тётя Марья. Джууаб алгъынчы башха сёзге кёчдю.— Господь, адамлагъа аллай бир къыйынлыкъны къалай бералдынг?! Сени къуллаарынг чекмеген не къалды?! Сукманов, кёремисе, башын эшикке къаратмайды. Ол бир кюн къатыны тюбеген эди да, ауруб джатады дей эди. Огъа-ай, Галя, аныча бегеджен алай дженгил ауруб къаллыкъ тюлдю, сизге къаллай артыкълыкъла джетдиргенин ол бек ариу биледи, энди уа эшикке башын къаратыргъа къоркъуб турады, уруб къойсала уа деб,— деди.

— Аны къанына киши да къолун боярыкъ тюлдю, тётя Марья,— деди Гокка,— хар ким туугъан джерине ашыгъыбды.

— Боярыкъды, Галя, боярыкъды, къаллай бир джюрек джарыу этгенди ол! 1932 джылдан бери бизни бойнубузгъа уа комендант миннгенлей турады, энтда аны къоратыр акъыллары джожуду. Сейир неди десенг, кърал

бизни унутуб кьойгъаныды — бар, джокъ эсек да унутуб, комендантны тюбюне атыб кьойгъанды, бегим да джокъ, джукъ да джокъ бизни юсюбюзден,— деди тётя Марья сары кирпичлерин дженгил-дженгил кьагъа.

Гокка башха сёзю башлады:

— Тамбла биз кетебиз, контейнерибизни ашырыб бошагъанбыз. Мени джюрегимде, тётя Марья, Сизге бла Василий Андреевич харибге, кьаллай бир разылыгъым барды. Сиз экигиз мени ёлюмден кьутхардыгъыз. Мындан ары джюз джыл джашасам да сизни унутурукъ тюлме,— деди.

Тётя Марья кесини ич сагъышын айтды:

— Галя, сен уллу окъуулу адамса, кёбню билесе, ахырсы, кьралгъа оноу этиб тургъан адам сау халкъланы кёчюрюрге буйрукъ кьалай бериб кьойду, не? «Кёчюрюгюз!» деб ол ачы сёзю айтыргъа кесинде кьарыу табхан ким болду?! Аллай адамла кьралгъа оноу нек этедиле, бир айт? Мен тюз орус тиширымума, кесими башым бла мен да ангылайма халкъ бирден бары да терс болмагъанын. Сталин терсди дейдиле, аны бла ишлегенле уа тынгылаб нек тургъандыла да? Бу затланы билгенден сора кьрал тамадалагъа биз энди кьалай ийнанайкъ, не? Мен сиз чекген кьыйынлыкъны кёрюр керекли кьалмадым — джаханимге кириб чыкьдыгъыз. Не ючюн? Нек? Биз да ётгенбиз джаханимден, алай а сизде ма сенича кьазауатда болгъанла, сабийле, кьартла, тиширыула, кьралгъа не хата этген эдиле?!

— Мен джукъ ангыламай джашагъанлы, тётя Марья, онтёрт джыл болду. Бусагъатда уа мени джюрегимде эки зат джашайды: кьууанч бла бушуу. Бушуу — Орта Азияда эт адамларымы кьабырларын кьоюб баргъаным ючюн, алай а терс айтдым, кьабырлары тас болгъандыла. Джангыз баш иеми кьабыры белгилиди, джыл сайын анга келиб турлукъма, Сизге бурулмай а кеталмазма. Кьууанчым белгилиди — туугъан тауларымы бетлерине кьарарыкъма. Энтда кьайтарыб, Сизни этген адамлыгъыгъыз ючюн бюсюреу этерге сюеме,— деди.

— Тамбла мен барыб сени ашырымма, Галя, сабий бла чыгъаса джолгъа, мен джол азыкъ хазырларма, сагъыш этме. Сени ашырыргъа бары да барлыкъдыла, кьаллай бир адамгъа джарагъанса сен,— деб Гокканы мангылайын уппа этди.

...Гокка, Биба, Халимат, Разият бир купени алыб, Фрунзеде поездге олтурдула. Бусагъатда ала бир тукъум

бир джукъ ангылаялмайдыла — тюшдеча болуб турадыла. Гокканы шаркъ деб эсине теплушка тюшдю. 1943 джылдан бери ачы тукъум эсге тюшюрюу затла къарачайлыланы джокълагъанлай турадыла...

Поезд аллына сюрюндю. Тёрт тиширыуну да кёзлери джибидиле. Артурну уа джукъдан хапары болмай, терезеге битиб, поездден артха къалыб баргъан мекамлагъа, багъаналагъа къарайды. Бу поездни артында бу тёрт тиширыу ненча къыйынлыкъны, артыкълыкъны, джыламукъну къоюб келгенлерин ол къайдан билсин...

Бары да шумдула, кёзлеринден а билезиклеча джыламукълары тёнгереп барадыла. Джыламугъун киши да сюртмейди. Башлары гырын болуб къалгъанча алайдыла, джашаудан да артха къалгъандыла. Бютюн ачы зат не затды десенг, кеслери кеслерине ийнамлары тас болургъа джетгенди, игитда дейсе, сау онтёрт джылны былагъа сизден аман джокъду деб сингдириб кюрешгендиле. Не иги адамгъа да алай айтыб турсанг, кертда алайма деб ол ийнаныб башларыкъды. Энди уа ма «бандитле», къууаныр заманда да олтуруб джылайдыла. Джетмишджылыкъ Бибаны джангыз джашы урушда ёлгенди, эки къызы, устазла, элни не тукъум ишине да къошулуб джашагъан комсомол къызла эдиле, аланы оккупантла тюрге атыб тургъанлай, совет аскерле келиб къутхаргъандыла. Тёртюнчю «бандит а» — Гокка.

Биринчи болуб эсин Халимат джыйды:

— Не болдукъ эсек да бюгюн кюнню кёрдюк,— деб джыламугъун сюртдю.

— Не затлагъа ушаб джетдик бюгюннге...— деди Разият.

— Туугъан тауларыбыз бизге къарыу берирле,— деди Гокка.

— Джерибиз, юйюбюз да киши къолундады, сора къайры тюшерик эсек да билмейме,— деди Халимат.

— Мен кесими Микоян-Шахарымда...

— Къарачай шахар де энди.

— Къарачай шахарда къаллыкъма. Бизни анда фатарыбызгъа кирит тагъылыб къалгъан эди,— деди Гокка.

— Гюрджюле ол шахаргъа Клухори атаб тургъанлы онтёрт джыл болду. Сен а, Гокка, Черкескеде къалыргъа керексе, хирургла атылыб турмайдыла,— деди Разият.

— Артда къалай болса да алгъын сизни бла бирге Чаулгъа барлыкъ болурма. Барыб атамы юйюн кёрюб, бабаларымы къабырларына да кёз джетдирирге, келдик

деб айтыргъа керекме. Алай а алагъа мен не айтырма? Атамы ёлюсю къайда кългъанын билмейме, анамы кълбырын тас этгенме, Кемисханны уа джугъун да билмейме дебми айтыркъма? Микоян-Шахарда уа фатарым мени сакълал турмагъанын бек ариу билеме.

— Юйюю кълараб кълрюрге асыры ашыкългъандан джыланларым чыгъады. Оюлуб тура болурму?! Быланы аталары кълаллай бир кълыйналыб ишлеген эди аны! Кълзюм бла джангыз бир кълрюб ёлсем,— деди Биба.

— Джашауубуз энди башлана айланады, сен да «ёлсем» дейсе,— деди Разият анасына.

— Мен сейирсинген неди десенг,— деди Биба, кълзыны сълзюн эшитмегенча,— бизде мени джылымдагъыла бары да кълырылдыла, мени уа аллах не ючюн эсе да сакълал, ёлюрге юйюме кълыйтыб барама. Не уа ол «Трудовикчиледен» кълруу мени юдегим кългъанды сау. Кеси кесиме кълз тийиреме деб кълоркълама,— деди Биба, аллахха шукур эте.

— Болду анам, бу кълуанч кълюкълюзде «ёлген», «ёлген» деб турма,— деди Халимат.

Терезеге кълабланыб келген Артур башын андан айырыб, анасына бурулуб:

— Терезеден энди джукъл кълрюнмейди,— деди.

— Кеч болгъанды да аны ючюн кълрюнмейди. Бери олтур да аша, тълтя Марья сеннге кълаллай татлы хантла этгенди, аша да джат, терезеден тамбла да къларарса,— деди Гокка.

Купеде лампа джанды. Сумкаладан ашарыкъл чыгъларыб, столчукългъа джайдыла. Проводник тиширыу чай келтирди. Былагъл, киши сан этмей онтълрт джылны кечингенлеге, адамгъл санаб чай келтиргенлеринде, Гокканы джюрегине келмеген тюрлю зат кълалмады. Ким биледи, Гокканы керти джашаугъл кълыйта башлагъланы ма бу чайны юсю бла эсе уа...

Кълбарлары келмегенлей узаладыла, игитда дейсе, ашар кълыйгълымыдыла — тюненеги джашаулары бошалгъланына ийнанмай, тюршдеча алайдыла, алларында не тукълум джашау сакъллагъланыны юсюнден сагълыш этмейдиле — не да болсун, туугълан тауларыбызны бир кере кълрге эдик деб, сагълышлары кълруу олду.

Биба да, Артур да джукъларгъл джатдыла. Кълалгъланланы кълзлерине джукълу кирмейди. Рельсалада чархланы тыкълырадагъланларын энди эшитиб, Гокканы джюреги чанчды — онтълрт джылны мындан алда келгенлери эсине

тюшдю: маллача теплушканаланы ичинде тыкъ болуб, ала да тыкырмай, джырылдай, джер-джерде ёлюклени ата... Ды-ды, ды-ды! Къалай этиб унутсун адам ол затланы?!

Разият джанджаулукъ алыб бет-къол джууаргъа чыгыб, олсагъатлай бети-къуту кетиб ызына кирди:

— Анда, коридорда, милиционер сюелиб турады! — деди.

Гокка да Халимат да сескекли болуб, сора Гокка эс джыйды:

— Нек къоркъдукъ быллай бир, ахырсы? Милиционер поездде барыргъа нек болмайды къалгъанлача?! Не уа бизни энди паспортларыбыз бардыла. Бизден сора да бу поездде кёчгюнчю болуб азмы барды, тюшюрюрге излесе, эртде тюшюрлюк эди,— деди.

Бу сёзледен бир кесек эс табдыла. Онтёрт джылны ичинде бу насыбсызлагъа комендант бла милиционер деген сёзледен ачы сёз къуру ёлюм эди. Разият не этди эсе да, барыб бет-къол чайкъады.

Эс джыйыб, хар бири кесини сагъышына кёчдю. Гокканы эсине Асланны джазгъанларында «Ата джуртха» деген назмусу тюшдю. Анда быллай тизгинле бардыла: «Ата джуртдан кёл къалдырмайдыла, аны къалыргъа боллукъду кёлю», «Сени атынг бла терслеселе да мени, сен терс тюлсе» дейди. Не къыйынлыкъны да чекген адамны джюрек аурууу бу тизгинлеге тёгюлгенди. Алай джазгъан адам бютеу къанын-джанын аямай къралы ючюн бериб, эм ахырында атылыб къалгъан адамды дерик тюлсе. Былай джазар ючюн, аны джюрегинде ата джуртха къаллай бир ийнаныу болургъа керек эди...

Чыракъны джукълатыб джатдыла. Чархланы тыкырмагъанлары бир джаны бла белляу айтханча болса да, бирси джаны бла ол худжу эшелонну Гокканы эсине тюшюрюб турады. Джукъу джожу. Бу поездде баргъан кёчгюнчю къауумда, эшта джукълагъан болмаз. Гокка поездге олтургъан заманда аланы кёрген эди, ичлеринде танышы джожу эди, ала Къыргъыздан болур эдиле, алай а шагърей-шагърейсиз да асыры къууаннгандан бири-бири бойнуна кеслерин эта эдиле.

Аланы ичинде Гокка джылы келген адам кёрмеди, Бибача сан бирини тутханды насыбы. Къоюнда келген сабийледен да киши къалмагъанды, не къыйынлыкъны да чегиб, эркиши болуб бюгюн ызларына къайтыб баргъанла бери тогъуз-он джыл болуб келген джашчыкъла

бла кызычыкыладыла. Джаралы болуб кыайтхан аскерчилени ичинде да ёлген кёбдю. Халкыгъа бусагыатда багыана болган биягы тиширыула бла джангы джетген кыауум, кыазауат бошалгъандан сора кыайтхан эркишиледи. 1943 джылдан сора тууб ёсген сабийле уа Орта Азиядан бир джары да кетерге излемей эдиле, поездде бармакылык а алагы сейир керюнеди.

Огыай, джукы чыртда келмейди. Гокка Артур бла бирге джатханды, ол аллын кыабыргыагы буруб джукылайды. Гокканы эсине биягы экинчи ноябрда 1943 джылда болган зат тюшеди. Мындан ары неллай бир джашаса да ол кюнню джюрегинден кыырыб аталмазын биледи. Ол кюн иесиз кыалган итлени улугъанлары, сауулмай кыалган ийнеклени ёкюргенлери ёзенни толтура эди. Адамланы майданга сау кюнню ташыб тургъанлары себепли, отда этиле тургъан ушхуурлары джартылай, кыайнатыргыа тагыылган сютлери кыайнаб кетиб, аз юйдеми кыалган эди!

Гокка кёзюнден ауун атханча, ол затланы «кёрмезге» кюреше: «Энди уа сениге не керекди, джеринге бараса. Озган кюнле сени ызлаб айланмазча унутургыа кюреш, алайсыз джашау эталлык тюлсе», — деди кеси кесине. «Да энди не ючюн джашаргыа керекме? Ким ючюн? Джангыз ма бу сабий ючюню?» — деб Артурну кесине кыысды.

Секириб орундан кыобуб, аякыларын кюйюзчюкге ийди. «Кеси кесимден кыачаргыа кыалай бек сюе эдим... Ол кыыйнылыкыма дегенни чегиб, энди башы гырынча болуб, туугъан тауларына бара тургъан тиширыудан кыайры кыачсын? Ол онтёрт джыл хаман биргесине айланыб турлукыдула...

Терезени тышында элле, сахарла кыала барадыла. Джайгы кёкде джулдузла джанадыла. Юсюнде бумазей халаты бла Гокка столчукыгы таяныб турады. Чархланы тауушу чыдатыб болмайды — эсине теплушканы салады.

— Джукыламаймыса, Гокка? — деб Халимат башындан ийилиб сорду.

— Джукыла, джукыла, — деди анга Гокка.

Энди сагышы башхагы кёчдю: кыайры барады, кыайда джашарыкыды. Чаулда юйледе, айтыуларындан, гюрджюле джашайдыла, Мажайны юйюнде да джашай болурла, Гокканы Кыарачай сахарда фатарыны юсюнден а не айтырыкыса, аны анга киши да асыраб турмайды. Черкескеде бир джангыз шагърейи джюкыду, кертиди,

кѣчюб келгенлени орунлу этер ючюн комиссия кѣуралыб, ишлейди деб «Трудовикде» огъуна эшитген эдиле.

Талай суткадан поезд Москвагъа келди. Июнь айды. Ара шахарда болгъанына Гокка ийнанмагъанчады. Вокзалда дуня кѣатыш болса да, мында хар не да магъаналы, сыйлы кѣрюнеди. Мында билетлени джарашдырыб, Кавказгъа баргъан поездге минерге керекди. Билетлени джарашдыргъандан сора Курск вокзалны бир залында Бибаны олтуртуб, ючюсю да Артурну да алыб Ленинни Мавзолейине кирирге оноулашдыла. Поезд тебрегинчи сау кюнлери барды. Метро бла кючден-бутдан хайырлана, Къызыл площадха чыкъдыла. Мавзолей, насыбха, ол кюн ачылыб эди, узун очередге сюелдиле.

Кюнню джылыуу кѣарыусуз болгъаны амалтын, сюелиб бираз сууукъсурадыла. Ма, Мавзолейни босагъасындан ичине атлам этдиле. Сталинни гробу, былай кирсенг, сол джанында, Ленинники онг джанында. Аладан кѣз алмай, акъырын атлаб бара тургъан заманда Гокканы башына келмеген зат кѣалмады. Ма, тюзлюк ючюн кюрешген адам, аны кѣатындагъы уа кѣралда ашхы адам кѣоймай кѣыргъан, сау халкъланы орунларындан кѣчюрген! Экиси да бир джерде болургъа нек керекдиле?! — деб Гокканы ачыуу тутду.

Мавзолейден чыгъыб, Кремлни кѣабыргъасыны джанында кѣабырлагъа да айландыла. Гумгъа да кирдиле, алай а ачхасыз кѣалыб кетерге кѣоркѣуб, джукъгъа джоюлалмадыла. Москвада болгъанларына, Ленинни Мавзолейине киргенлерине Гокканы джюреги асыры кѣозгъалгъандан, кѣкде, джерде эсе да билмегенча алайды. Онтѣрт джылны джалангачлыкъда джашаб туруб, бюгюн Гумгъа киргенлеринде уа кѣзлери неде тохтаргъа билмей кѣалгъандыла. Кѣрген затлары, чекген сезимлери джюреклерине асыры кѣатылгъандан не хаман ауузлары джабмай сѣлешиб турадыла, неда шум болуб кѣаладыла. Милицонерни эслегенлей а сын-сын болуб тохтаидыла. Вокзалгъа келгенлеринде асыры кѣб селешгенден, кѣайсыгъа тынгыларгъа билмей, тентек болду Биба.

...«Москва — Кисловодск» поезд 1957 джыл июнда Невинномысская станциягъа келди. былайда поезд кѣб тохтамагъаны себбли, хапчюклерин эртдеден хазыр этиб туруб, алгъын Биба бла Артурну, ардан да кеслери тюшдюле. Быладан сора да кѣчгюнчюме дегенинг толуду. Джартысы Нарсана джанына кетди. Бу вокзалны Гокка билмеген бир заты джожъду: тохтаб тургъан темир

бугъала; поездле; гудок тауушла; кёгде сагал булутла. Гокканы джюрегинде была барысы бираз уллу магъана табыбдыла да, сора былай сансыз нек турадыла дегенча болду. Гокканы акъылы бла бюгюн хар не да башха тюрлю болургъа керек болур эди... Былайтын Ростовгъа джюрюб тургъан джылларында Гокка джукъну сан этмей къалай джюрюб тургъанды?!

Кюн ариу тийибди. Хапчюклерин ташыб, перронда тохтадыла. Кавказны хауасын тогъуб кючлеринден келмейди. Былайда тюшген къарачайлыла бары да алайдыла — къууанчлары башларына чабыб, нелерин да билмегенча болуб турадыла.

Залгъа кириб олтурургъа керек болгъанын энди ангылаб, ары бардыла, алай а хапчюклени ташыб бошарбошамаз Гокканы кёлюне чабаргъа джетиб, къарыусуз болду. Къаны башына ургъанын билди, игитда дейсе, джаханимден къутулуб джандетге кириб къалыу алай тынч тюлдю. Гокканы алайда медпунктха элтгенлеринде, укол этиб, бираз таяндырдыла.

Поезд Невинномысскеден Черкесскеге кюнортадан сора барлыкъды. Гокка сагъатына кёз джетдиргенинде, кетерге эки сагъат къалыб тура эди. Акъырын къобуб, медсестрагъа да «саубол» айтыб, Гокка къатын сакълаб тургъан Разият бла бирге залгъа кетди. Башы ауруйду. Къарачайлыла залдан тышына тёгюлюб, къууанчлары ичлерине сыйыналмай, бир кюледиле, бир джылайдыла. Кеслерин къалай тукъум тутаргъа билмей, эсирген адамладдыла. Тёрт джанын алай бош сынай айланганла сабийле бла джаш джашчыкъла, джаш къызчыкъладдыла. Гокканы къулагъына эки тиширыуну сёлешгенлери келди.

— Бу къуджур пассажирле кимледиле? — деди бири.

— Къачан эсе да бир мындан кёчюрюб ийген бандитледиле, энди алагъа эркинлик берилиб келе тургъанлыкъларыды,— деб анга бирси тиширыу джууаб этди.

— Бизде Сибирде да бардыла быллайла, алагъа къалмукъла дейдиле — деди аны нёгери.

Гокканы джюреги чанчды: бу ат бизге ёмюрлюкге берилген кереме. Биз а юйюбюзге, джерибизге келдик деб, той тутуб айланабыз, деди Гокка кеси кесине.

Кюн иги джылытады. Тюнене джангур джаугъан болур хауа мылыракъды. Джангурну да адамыча кёрмей была онтёрт джылны джашаб келедиле.

Поезд келгенинде къарачайлыла къалыб кетерикча

мыллык атыб, плацкорт вагонлагъа олтурдула. Бир джыйырма юдеги чакълы болур эди.

Гокка зат олтургъан вагонну проводниги тиширыу, кишиге деб да айтмай:

— Мени аллахым, он кюн бола болур, Орта Азиядан бу адамла къуюлуб келиб тургъанлы, къайда джашарыкъларын кеслери да биле болмазла, юлери да не чачылыбдыла, неда башхалагъа берилибдиле. Быллай къыйынлыкъны господь адамлагъа нек салгъан болур. Джюрегинг ауруйду былагъа, кеслери уа, кѳресе, джукъну сан этмегенча къууанч тыбырлыдыла,— деди.

Халал джюрекли тиширыуну сѳзлерин Гокка эшитмегенча этди. «Не юй керекди,— деди Гокка кеси кесине,— хар таш джаны бизге юйдю туугъан джерибизде».

Поезд джер-джерде тохтай, акъырын барады. Къарачайлыла аны тебериб элтирлай ашыгъадыла.

Поезд Черкесскеге келгенинде ингир бола башлагъан эди. Къарачайлыла поездден тюшер-тюшмез, кѳчгюнчюлени юсюнден ишлеген комиссияны членлери былайда болгъанларыны юсюнден къычырыб билдирдиле. Дженгилде белгили болгъанына кѳре, къарачайлыланы бир джангызы да былайда къалыргъа унамай, кеслерини эллерине, юллерине ашыкъдыла.

Комиссияны къуру эки джюк мешинасы барды. Районлагъа ала бла ташыйдыла. Алай а энди кече тюшюб келгени себепли, къарачайлыла вокзалда къалыргъа керек болдула. Районла узакъдыла.

Комиссияны членлерини бири, тукъуму Эбзеладан, Гокка бла сѳлешиб, аны врач болгъанын билгенинде:

— Мен айтханны этсегиз, былайда къалыгъыз дерикме, былайда дохтурла джетишмейдиле, кеч-эртде болса да Сизни бери джыймай къоярыкъ тюдюле,— деди.— Бизникиледен бир къауум врач ишлеб башлагъанды. Бизникиледен! Партияны обкомуну экинчи секретары да бизденди,— деб къууаныб къошду.

Гокка, ол айтханча этерге оноулашды. Чаулда ата-сыны юйюне артдан барыр.

Эбзе улу Гокканы ашырып къайгъыгъа кирди. Мешина келгенинде Гокка нѳгерлери бла саламлашыб, айырылды. Чунгурлу джолда мешина ѳрге-энишге чынгай, Гокка бла Артурну ары-бери атады. Орамла къарангыдыла. Мешина эки этажлы бир юйню къатында тохтагъанында, комиссиядан быланы биргелерине келген адам Гокканы хапчюклерин кѳлтюрюб, экинчи этажгъа ѳрле-

диле. Тар коридор бла барыб, бир эшикни аллында тохтаб, хурджунундан ачхыч чыгъарыб ачды. Кеси алгъын кирди. Ачхычны Гоккагъа тутдуруб, кеси блокнотунда не затла эсе да джазды. Комнатчыкъда чыртда джукъ джокъду — не орундукъ, не стол, не шиндик.

— Былайда бир кёзюуге дери джашарыкъсыз, мындан маджалыракъ фатар табылыргъа болур. Тамбла ишни юсюнден Облздравотделге тубегиз. Ашхы кечели болугъуз,— деб кетди. Бет-къол джууар джер анда коридорну кыйырында, туалет а эшикте кёре эдим. Гокка бла Артур барыб бет-къол чайкъадыла, джууунургъа неден да бек керек эди, алай а мадар джокъ. Гокка бла Артур коридорну аягъындан юйге къайтхан заманда аланы къатларында эшик ачылыб, юсюнде да къолан халаты бла бир ушагъыулу тиширыу чыгъыб саламлашды.

— Сизни былайгъаamy джарашдыргъандыла? Сизге дери джашагъанла джукъларын да кыймай къоратхандыла, юй джап-джаланды. Къалай этсин да адам? — деб тыхсый,— бир амал этейик. Коля,— деб кесини юйюнде кимни эсе да чакъырыб, Гоккагъа да,— бери киригиз,— деди.

Гокканыкъыча гитче юйчюкде эки темир орундукъ-чукъ барды. Аланы биринде олтургъан эркиши Коля болур. Тиширыу бир орундукъдан орунну алыб бирсиге салды. Кеси тешекни кёлтюрюб, Гокка бла Колягъа да орундукъну кёлтюртуб, Гокканы фатарына бардыла Тешекни орундукъгъа салыб, тиширыу:

— Къайгъырмаз, негиз да джараша барыр, ары дери бизде болгъан Сизникиди, къайгъы этмегиз. Коля бла мен общежитиеде джашагъанлы кёб джыл болады, фатар бериюню юсюнден а сагъыннган да этмейдиле. Эки областны бир этгенден ары энди межам ишлеб да башлар эселе уа. Мени атым Дусяды, Евдокия, къайгъырмаз, джашарбыз,— деди.

— Мени атым Галяды,— деди Гокка, тётя Марья атагъан ат эсине тюше. Сары чачлы, джашбет тиширыу ариу ышарыб кетди.

Гокка да Артур да къуру тешекде джатдыла - ханчюклери къайда эсе да контейнерде келедиле. Гокканы кёзюне джукъу кирмейди — Кавказгъа келгенлерине, барыб атасыны юйю, туугъан тауларын кёрююне ийнанмагъанча алайды. Орундан чартлаб къобуб, джаяу кетиб къалырча халгъа кирибди. Аны бла бирге джюреги-ни джарасы бир джангыз минутха бителмейди: хар неге

да къарыуум джетерикди деб тургъан джыйырма беш-джыллыкъ джаш тиширыу кетиб, энди ызына чал башлы, къыркъджыллыкъ тиширыу, джюреги, башы да гырын болуб, джаппа-джангыз бир эт адамы кълалмай кълаетханды. Джашауда энди нени да джангыдан башларгъа керекди, алай а не ючюн, ким ючюн?! Ёзге, кълатында джукълал тургъан сабий аны кереклиди...

Гокка Артурну ким эсе да сермеб алыб кетерикча кесине кълаты къласыб, джукълал кълалды. Коридорда примусну гюрюлдегени, аякъ тауушла тангны атханын билдире, Гокканы уятдыла.

Юсюне халатын кълаллаб, чемодандан тюенене чыгъаргъан джанджаулугъун да имбашына атыб, бет-кълал чайкъларгъа коридоргъа чыкъды. Примусну кълатында чачы тозураб, бир семиз тиширыу сюелиб тура эди. Гокка саламлашды, ол а башлыда кълашыкъ бла нени эсе да булгълай:

— Шахарны кължгълыл этгендиле, маджалача келиб кълуюлуб, керемнсе, бизни коридоргъа да салгъланларын — деб хыны-хуну этди.

Гокка джукъ да айтмай, бет джууаргъа кетди. Джюреги энтда бир тюрюю кълыйналды — чот энди бирси джанындан башланады. Къларачайлыланы кълчюргенден сора мында аланы юсюнден джайылмагълан аман хапар кълалмагъланын Гокка алкълын билмейди. Туугълан джеринде джашауну джангыдан башлай, къларачайлы да кълалгъланлача адам болгъланын хар кюнде, кечеде кълргюзюб турургъла керекди. Бу да кълчгюнчюлюкню кесича бир кълыйынлыкълды.

Артур уяныб, джалан комнатны сынаиды. Сабийге адам не ашатсын? Гокканы ачхасы бек азды, ишге дженил кирирге, Артурну да сабий садха салыргъла керекди.

Хызенден кълалгълан-булгълан кълабарыкълны чыгъларыб, Артурну аллына газетге джайды. Джашчыкъ кълызыл боялгълан суу кисейден этилген майкачыгълы бла орундукълда олтурады, ашаргъла унамай:

— Мен юйюбюзге кетерге сюеме,— деб джыламсырады.

— Биз юйюбюздебиз, Артур.

— Огълай, мен Шурикге барыргъла сюеме,— деб Кълзахстанда тенгин эсине тюшюрдю.

Бу кълзюуде, кълкългълан зат да этмей, эшикни ачыб, эки кълолунда эки табагълы бла Дуся кирди:

— Исси шорпаны уртлагълыз, примусда джукъл бишир-

гинчи кюн кетеди да къалады, фатеген табхан да бир къыйын,— дей табакъланы терезе юсюне салыб, сора чыгъыб кетиб бир шиндикни алыб келди. Ол стол орнуна болду. Етмек да келтирди. Гокка да, Артур да къабаргъа узалгъан заманда Дуся, къолларын кёкюрегине чалышдырыб, терезени къатында сюеле:

— Мен Феодораны, хоншубузгъа айтама, мурулдагъанын эшитген эдим, аны ючюн джюрегигизни къыйнамагъыз, аллайланы мыйылары ишлемейди. Къуру олду дебми турасыз аллайла? Огъа-ай. Сизни кёчюрген заманда «бютеу халкъны терслерге къалай болду?!» деб кёбле къыйналгъан эдиле, алай а «терс болмасаламы кёчюргендиле» дегенле да аз тюл эдиле. Кёчгюнчю, белгилисича, мында, Черкескеде къарачайлыла джашамай эдиле, Коля бла мени уа Микоян-Шахарда кёб шагърей-ибиз болуучан эди къарачайлыладан. Биз анда ала бла ишлегенбиз. Билемисиз, сизни кёчюргенлеринде мен джылагъан этген эдим,— деб Дуся къолан хотасыны къыйыры бла кёзлерин сюртдю.— Тели адамлагъа уа тынгыламагъыз, аланы айтханларын сан этмегиз,— деди, Феодоратгъа къагъа.

Гокка шорпадан уртлай, Дусягъа тынгылайды. Къазахстанда санитарка Дуся да эсине тюшдю. «Огъай, иги адамланы арты болмагъанды».

— Усталыгъыгъыз неди? — деб сорду Дуся.

— Врач.

— Игиди. Больницаны кенгерте турадыла. Бусагъатда джер-джерде ишге сизникилени саладыла, ол огъай, джангы организацияла да къурайдыла. Мен Сизге деб айтама, сизникилеге алай этгенлерин бир къауумла онгсунмайдыла. Халкъны боппа-бошуна кёчюрюб, азаб чекдириб ызына къайтардыла эселе, энди алагъа не джаны бла да болушургъа кереклисин къалай ангыламайдыла? Онгсунган а этмейдиле. Коля бла мен межам ишлеучюлебиз, фатарлагъа деб юй ишлеб башлагъанбыз, фатар да алырсыз. Сизге фатеген берселе, бизни примусда ушхууур этерге боллукъсуз. Мен штукатурма, Коля сантехникди, бизни къызчыкъ Наташа институтда окъуйду,— деб халпарын айтыб,— Феодораны сёзюн сан этмегиз,— деб чыкъды.

Гокканы уа Феодораны сёзлери джаралы джюрегине темир ыргъакълача илиннгендиле. Къарачайлыла чекген къыйынлыкъларын унутур ючюн туугъан джерлерине

джан атыб келедиле, мында уа джангы джаханимден ётерге керек болуру танылады...

Гокка кесини суу бетли коверкот костюмун акъ дарий кофтасыны тышындан кийди. Акъ туфлилерин къаблады. Артурну юсюнде къысха кёнчекчиги бла матроскачыгъы. Юйден чыкъды.

Шахарны къыйырында сабанладан кёк хансны ийиси урады. Шахарны тылпыуу ол ийисни тунчукъдурмайды: мешина сан бир кёрюнеди. Эки джанында тюрлю-тюрлю тереклери бла батмакълы, тар орам бла энишге Советлени юйюне атландыла. Орам Ленин атлыды. Орамны эки джаны бла юйчюкле тизилгендиле, аланы кёбюсюню башлары къамиш бла джабылгъанды. Къамиш не зат болгъанын Къазахстанда билген Гокка бу юйчюклени башларын кёрюб, «къачан эсе да бир къамиш былайда да ёсе болур эди», — деди. Юйлени алларында — узун шиндикле, джерде уа чёблеу къабукъ толугъа. Къабакъ эшиклени тюблеринден башларын бери чыгъарыб, джер-джерде итле юредиле.

Гокка бу стансени (энди шахарды) джугъун да билмейди, Ростовда окъугъан заманында былайгъа келиб, кетиб тургъанды ансы. Гокканы былайда шагърейи, тенги джокъду. 1937 джыл бу стансеге Ежово-Черкесск деб, халкъны эркечин къырыб атхан Ежовну атын атагъан эдиле. Ары дери Сулимов деб аталгъан эди. РСФСР-ни Совнаркомуну председатели эди Сулимов. Энди уа, Ежов терслигине джолукъгъанында, Черкесск деб къойгъандыла.

Гокка кёчгюнчюлени ишин джюрютген бёлюмге келди. Былайда иш къызыуду: хар поезд бла къуюлуб келген къарачайлыланы районлагъа ашырыгъа, ишге джарашдырыгъа керекдиле.

Бёлюмню тамадасы Эбзе улу Гокканы кергенлей:

— Сизге Облздравотделге барыгъа керекди, аллахха шукур, фатарыгъыз барды, — деди.

— Бизге къралдан болушлукъ боллукъмуду? — деб соргъан бир эркишиге бурулуб:

— Огъай, джокъду. Болмагъан затха боллукъду деб айталлыкъ тюлме. Юй ишлерге кърал ёнкюч ачха берликди дейдиле, — деб джууаб этди.

— Не зат юй ишлерге? — деди эркиши, аны айгханын ангыламай. — Биз кесибизни юйлерибизге бара шойбуз да? Сизге мен учётха тюшер ючюн къайтханма.

— Сени юйюнг сау онтёрт джылны сени сакълаб турады дебми тураса?

— Алай деб турама. Мен аны ёмюрлюкге деб ишле-
ген эдим.

— Анда башха юйдеги джашаб тура эсе уа?

— Да юй меникиди, мен не этсем да аны ичине кирлик-
ме,— деб эркиши бети тюрлене айтды.

Эбзе улу арыу-талыу билмей, къазауатдады. Къыз-
гъылдым чачлы, токъ адам кёчгюнчюлени ичинде, сууда
чабакъ джюзгенча айланады, игитда дейсе — кесини дже-
ринде кесини халкъыны оноун этеди. Талай нёгери да
барды.

Былайда, областны ортасы шахарда, кёбюсюне устала
къаладыла: врачла, инженерле, экономистле дегенча,
башхала уа алгъыннгы Къарачай автоном областха,
бусагъатда Къарачай районнга мыллык атыб барадыла.

Гокка Облздравотделге бармады, туугъан, ёсген
джерлерин кёрюрге асыры ашыкъгъандан джыланлары
чыгъады. Джашчыкъны кёолундан тутуб, автостанция-
гъа барды: джартысы джерге кириб тургъан алаша
юйчюк, почтаны къатында. Автобус мындан Къарачай
шахаргъа кюнюне бир кере барады. Сюелиб, кючден-
бутдан билет алды. Кетерге дери алкъын заман болгъаны
себебли Артургъа къабарыкъ алыргъа излей джайылды.
Джууукъда тюкен-мюкен кёрмедиле. Кир орамлада иги
кесек айландыла. Асфальт къуру Советлени юйю бла
почтаны къатындан башха джерде джокъду. Бир-бир
джерледе батмакълада тонгузла джатыб, булгъана тура-
дыла. Черкесск алкъын шахар болуб бошамагъанды,
станселей турады.

Бир гитче тюкенчикде Гокка гугурукча этилген пря-
никлени алыб, ачха телей бочхасыны джукъаргъанын
эследи. «Халиматладан ёнкюч ачха алыргъа керекди»
деб келди кёлюне. Ала ийнеклерин да, юйлерин да сатхан
эдиле.

Гокка бла Артур автобусха олтургъанларында кюн
батаргъа джууукълашхан эди. Ингир шошду, джылыды
Мешинада олтургъанланы асламысы къарачайлыды
Кёчюнюю юсюнден бёлюмге берилген эки джюк мешина
джукъ да тюлдю. Хар поезд бла келиб тургъан къара-
чайлыла былайдан районнга кеталмай кёб джунчуйдула
Бир къаууму улоу табыб аны бла кетеди, бирсиле ма бы-
лай, Гоккача автобус бла барадыла. Юйлерине асыры
тансыкъдан джаяу кетиб къалырчадыла.

Джолда бир ташны, агъачны, сууну, дуппурну ычхын-
дырмай, Гокка тансыкълаб барады. Аслан аны бу джол

бла Пашинскеге неллай бир келтирген болур эди! Ростов-гъа Пашинскеден ашырыучан эди. «Мен а сени узбеклени джерлеринде кѳюб келеме. Башыма иш этгеним ючюн да кеч, Аслан, сени унутуб этмегенме, ол джаханим джашау этдирген эди»,— деб, кѳзлери толдула. Алай болгъанын киши эслемесин деб терезеге бурулду. «Бу сагъышла мени башымдан ёмюрде да кетерик тюлдюле»,— деди кеси кесине.

Бир сагъатдан автобус Микоян-Шахаргъа, алай демеклик, Къарачай шахаргъа джыйылды. Мени аллахым, Гокка бу шахарны къалай ариу биледи! Шахар тюрленмегенди, джангыз Советлени юйюню тѳгерегине каштан терекле орнатылгъандыла. Бу юй ишлениб 1941 джылда бошалгъан эди, тѳгерегине терек орнатхынчы къазауат ачылгъан эди.

Гокка мешинадан тюшгенлей, Чкалов атлы орам бла ёрге, Аслан бла кесини фатарларына тебреди. Боппа-бошуна бара тургъанын биледи, алай а бармай чыртда кесин тыялмады. Орамны эки джанында да терекле ёседиле. Аланы отузунчу джыллада джаш къауум орнатхан эди. Аслан бла Гокка неллай бир терек орнатхан эдиле! Мында хар атламда Аслан бла Гокка, Гокка бла Аслан! Гокка, адам айтыб айтмазлай бир къуджур халгъа киргенди.

Ма, эки этажлы юй. Гокка, Артурну къолундан тутуб, экинчи этажгъа чыкъды. Джюреги гып-гып эте, тѳртюнчю номерли эшикни аллында сюелди. Джюреги чартлаб чыгъыб кетерча болду. Аслан да, Гокка да урушка бу эшикден чыгъыб кетген эдиле. Къолун эшикни къонгурауна кѳлтюрдю. Басалмады. Ёзге, ызына да алаллыкъ тюлдю. Басды. Бир уллайгъан тиширыу чыкъгъанында «гюрджю тиширыуду» деди Гокка кеси кесине. Ол да Гокканы къарачайлы болгъанын ангылады дейме, онгсунмады.

— Не керекди? — деб тиширыу гюрджюча чала, хыны сорду.

— Мен бу фатарда джашагъан эдим, бютеу хапчюгом да ичинде къалыб кетген эди, алай а джукъ излеб келмегенме, келмей чыдаялмамай келгенме ансы,— деди Гокка.

— Чыдаялмамай! Кимге керекди сени чыдаялмагъанынг?! Мен мында джашагъанлы онтѳрт джыл болду. Хапчюгюнг эртде бошалгъанды. Джашагъан джеригизде джашаб турсагъыз не бола эди! — деб данг деб эшикни уруб джабды.

Гокка былайгъа келмезге керек эди, алай а джюреги къоймады: Аслан аны былайда сакълаб тургъанча халгъа кириб къалгъан эди.

Автостанциягъа къайтдыла. Ол Къобан сууну джыгъасы сюремдеди. Былайда элlege автобуслa сакълагъан къарачайлыла кёбдюле. Кеч болгъанды. Гокка къонакъ юйде орун соргъан эди, алай а табмады, эшта, аны къарачайлы болгъаны ючюн бермедиле дейме орун. Къарачайлыладан шахарда да алкъын киши орналгъан болмаз.

Автостанцияны залында узуи шиндикде кючден-бутдан бир орун табыб, Артурну олтургду. Былайда кечени ашырыгъа керек боллукъду.

Чаулгъа экинчи кюн тюш заманда атландыла. Биягъы озгъан затла, джаханим, бу ариу тау джол бла туугъан элине бара, Гокканы эсине тюшюб, бойнундан буугъанча этиб элтедиле — американ студебеккерлеге буштукъ этиб, кече алыб баргъанлары, Аман Ныхытда ичинде топпатолу адамы бла мешинаны джардан кетгени бары бюгюнча кёз туурасында турады. Къайры къачсын бу эсге тюшюрюуледен?

Мешина Чаулну аягъындан кирди, алай а Гокка туугъан элин таныялмады: районну туурасында Багъатырланы тийреден башланыучан эди, энди уа тийре да, юй да къалмагъанды,— джер-джерде оюлгъан юй тюбле, атылыб, кийик болуб тургъан терекле. Тийреле бары да алай.

Мешинада келген юч юйдеги кеслерини тийрелери болуучу джерлеге джетгенлеринде, джап-джалан джерлеге тюшдюле. Къалай тукъум джашау этиб башларыкъдыла, ким биледи... Къалай кючлю тартады туугъан джер кесине!

Кеслерини тийреге джетгенлей, Гокка мешинадан тюшюб, тар тыгъырыкъ джолчукъ бла мыллыгын энишге, юйлерине атды. Алай а сюелиб, сын болуб къалды: атасыны мазаллы юйюнден бир джонгурчха да къалмагъанды, тюб ташларына дери чачылгъанды. Джангыз, джер баугъа кирген эшикни эки джанында эки багъана сюелибди. Ханс кесген арбазда уллу тегерек ташны кердю — гитче заманында анга ёрлерге бек сюйучен эди. Туугъан оджагъасындан къалгъан ма буду. Ол ташны юсюне олтуруб Гокка джыламугъун тыйыб кюрешмей бошлады. Илипинге сюелиб тургъан Артур аны кермедди. Къалайдан эсе да джууукъдан ит къансыгъан таууш чыкъды. «Мени аллахым! деди Гокка,— хансладан чыгъыб келген итни керюб,— бу мени атамы Самырыды да!

Кёзлериме къалай ийнанайым?!» — деди. Самыр а Гокканы тегерегине айланыб, ийисгеб, къансыб, къатында джерге ийилди. Итге къартлыкъ джетгенди, алгъын къып-къызыл зыр-зыр туюю джукъаргъаны бла къалмай, чал болгъанды. Самыр болмазмы? Мажай малларына эн салуучан эди, Самырны да онг къулагъыны учун чорт кесгени Гокканы эсине туюшуб къарагъанында, керти да Самыр болгъанын билиб, башын сылады. Итни кёзлеринден джыламукъ чыкыгъанын кёрюб, Гокканы санлары титиреди. Гокка Самыргъа пряник бергенинде, ол аны алмай, Гокканы аякъларына башын къысалгъаныча бир къысды.

Гокканы туугъан тийресинде эки-юч юй къалгъанды. Аланы бири эки этажлы, къанджал башлы юй, Октябрь революциягъа дери элни старшинасыны юйю болгъанды. Мажайны юйю бла аны ортасында къуру бир биченлик барды. Бу юйде бусагъатда да джашаб тургъанлары терезе джабыуладан белгилиди. Гокка талай оюлгъан юй тубге айланды, адамланы кёбюсю «Трудовикде» огъуна къырылгъан эдиле, былайын энди бир адамлары да джокъларыкъ тюдю... Элни узун, тар орамы бла Халиматлагъа атланды. Аны ызындан Артур да кючденбутдан джюрюген Самыр да барадыла. Экисине да ашатыргъа керекди. Тохта, ол неди? Бир сау юйню арбазында ташладан отджагъа этилиб, анда от джанады. Тегерегинде чемоданла, туююмчекле, машокла. Гокка мычыды. Былайгъа Узбекистандан келиб, Гебенладан бир юйдеги, бу юйню иеси туюшгенди. Кесими элиме, тийреме, юйюме келеме деб келгенликге, юйюнде джашаб тургъан эбзели арбазгъа къояргъа да унамай тургъанлай, юйдеги зор бла арбазгъа киргенди. «Г» харифча ишленген юйню терезелеринде джабыулары бардыла: бир эшиги ачылыбды. Тагъылыб тургъан ит бу келгенлеге чаба хырха болгъанды. «Итни бошлаб къоймагъанлары да игиди», — деди Гокка кеси кесине. Самырны кёргенинде уа ит къутурду да къалды. Гокка башын сылаб, Самырны джюрегин джапырды. Арбазда токълулача къызыл тауукъла отлайдыла, къашбакъ туююнде къолан тана кюушене джатады. Къурукъгъа эскиле джайылыбдыла.

— Да энди къалай этериксиз, былай арбазгъа теглюбмю турлукъсуз? — деди Гокка тегерек сакъаллы кишиге.

— Да не этерикбиз, ол (юйню ичиндегин кёргюзюб), кетерге унамайды, «юйню меннге кърал бергенди» дейди.

Мен а бу юйню къаллай бир тер тѣгюб ишлегеними унут-магъанма. Юй меникиди, былайдан бир джары да кетерик тюлме. Аллахха шукур, джайды, сууукъдан ѳллюк тюлбюз, эки кече къалгъанбыз эшикде. Бетинде уяты бар эсе кетер кесине, Тау артына. Мен ариу бла алыргъа излейме, эрши бла кѳрюрге да боллукъма. Тюнене ма былай биз келгенча Хасанладан бир юйдеги келиб арбазына тюшгенинде, аны юйюнде джашаб тургъан эбзели токъмакъ бла башына бериб ѳлтюрюб къойгъанды, бюгюн аны басдыра айланадыла. Сагъыш этчи, джаханимни ичинден чыгъыб келиб, туугъан арбазында ол дуниягъа джетгенден насыбсыз болурму. Не насыбы да туугъан джеринде джатарыды. Иш ма былайды, эгечим, отдан чыкъ да джалыннга дегенлей болуб турабыз, — деб эшик юсюне барыб, — чыкъ бери, башынгы эшикге къараг, адамча селешейик, дейме, — деди.

— Адамланы бу къыйынлыкъгъа джетдирген кърал тамадаким эсе да отда кюйсюн. Аллай адам оноу этген кърал къалай тюзелир?! Не уа ма бу бизни юйге кириб тургъан эбзени не терслиги барды? Аны да зор бла келтиргендиле бери бизни тюбюбюзню джыйдырыр ючюн. Не ол тюлдю терс, не биз тюлбюз, — деди къаракъаш джукъа тиширыу.

Гокка, Артур, Самыр арбаздан чыгъыб джолларына кетдиле. Самыр несин энтда тас этиб къояма деб къоркъгъанча, Гокканы аякъларына бурнун тиреб барады. Алгъын заманлада орамны эки джаны юйледен кысыкъ эди, энди уа анда-мында бир юй къалгъанды. Артда белгили болгъанына кѳре, гюрджюле юйлени чачыб, агъачларын Пашинскеге элтиб сатыб тургъандыла. Сау юйлени арбазларыны барысында дегенча хапчюклери бла къарачайлыланы кѳрлюксе, юйлени ичинде уа — гюрджюле.

Бир арбазда да уллу туююш барады. Эркишиле бири бирин аямай сопалайдыла, тиширыула уа сыйыт ачыб алагъа орчагъа чабаргъа кюрешедиле. Гокка да тыяргъа кюрешди, ала уа аны да тюерге аздан къалдыла.

Бу кѳрген затлары тѳппе тюклерин къобара, Гокка биягъы джолуна атланды. Туугъан джерлерине, юйлери не джан атыб келген адамла эшикде къалыб кетгендиле.

Ма, энтда бир арбаз. Къарачайлыла хапчюклерин юйге рахат ташый турадыла

— Юйюгюзге къалай киралдыгъыз? — деб соргъанында, хапчюкле келтюрюб баргъан бир тиширыу тауушха да бурулмагъанлай.

— Сатыб алгъанбыз. Кесибиз ишлеген юйню,— деб джууаб этди.

«Терс адам джокъду,— деб келюне келди Гокканы.— Бирлерин юйлеринден зор бла чыгъарыб атхандыла, бирсилени да зор бла келтириб ол юйлеге салгъандыла. Энди уа киши кишиге ал бермейди. Ёзге, къалай алай болса да биреуню тер тегюб ишлеген юйюм ызына сатыб берирге къолларындан къалай келеди?! Бу юйле ючюн, къалыб кетген рысхы ючюн ала къралгъа бир сом да телемегендиле».

Алай бла Чаулда (артдан белгили болгъаныча бютеу Къарачайда да) къанлы къазауат барады. «Халиматлары да эшикдеми тура болурла, юйлери саумуду, къайдам»

Халиматланы тийре узун элни чынг къыйырындады, Къобан сууну сол джанында. Узакъдан юйлерин сау керюб Гокка къууанды. Плитала тешелген арбазгъа киргенинде, не зат эсе да бир хапчюклени Разият хунагъа джая тура эди. Гокканы керюб аллына барыб, Артурну къучагъына къысды.

— Юйде киши джашамаймы эди?

— Джашай эди бир юйдеги, майна, джай юйчюкге чыкъгъанды. «Киригиз юйюгюзге, биз ызыбызгъа кетербиз»,— деб кеслери ариуллукъ бла чыкъгъандыла. «Биз мындан Тау артына ташыгъан затларыбыз ючюн аллах бизни кечсин деб, мындан ары тилек тилегенлей турлукъбуз»,— деб аланы табынууларын бир керге эдинг. Биз да къууанч тыбырлы болуб юйюбюзге киргенбиз, энди контейнер бир келе кирге эди,— деди Разият Самырны эсгере,— бу ит къайдан тагъылгъанды? — деди Гокканы юйге элте.

— Атамы Самырыды, ёлмей джашаб, юйюбюзню джанын сакълаб тургъанды,— деб юйге кирдиле. Биба бла Халимат Самырны хапарын эшитгенлеринде, аны асыры джазыкъсыннгандан аллына нелерин да салдыла.

— Юйдегичигибизни насыбына энтда ийнаныб бошаймайма,— деди Халимат, терезени джууаргъа буштукъну суу эте.— «Трудовикде» джашагъан чаулчуладан, бизни юйдеги болмаса, баргъаныча къайтхан джокъду. Бизни анабыз, керемисе, къалай джигитди. Юйюбюзню да ызына къалай тынч табдыкъ. Былай насыблы болгъаныбызгъа, билемисе, къоркъарым да келеди. Бизнича болуб, минг юйдегиден бир юйдеги табылырмы, табылмазмы. Элде хар юй ючюн къазауат барады.

— Тамадала къараб, бу болумгъа оноу нек этмейди-

ле? — деди Биба бир хызенден хапчюкле чыгъара. Гитче саилы Биба мында уллу болуб къалгъанча Гоккагъа алай кѳрюндю.

— Оноу къалай этерле, кърал кеси къатышдыргъанды дуняны сора? — деди Халимат.

Артур эшикден ууртчукълары къызарыб, чабыб кирди.

— Мама, ой къалай аламатды мында — уллу суу барады, атына Къобан дейдиле, таулары башлары уа чыммакъладыла, — деб сейирсинеди.

— Ол къарды, Артурчик, — деди Разият.

— Ахырсы, бу итге мен разылыгъымы айтыб айгалмазма, ай жарлы джан а, анча джылны дыгалас этиб сакълаб тургъанды, я сыйлы аллах, адамгъа малгъа да бу керексиз къыйынлыкъны нек салдынг эке? Къызла, сизнича болсам, бу джанны суу ызына элтиб сапын бла ашхы джуундурлукъ эдим. Гокка аны шахаргъа элталлыгъы джокъду, энди биз адамыча къараргъа керекбиз, — деди.

— Орамны узунуна келе, хар юйню арбазында дегенча къарачайлыланы кѳрюб келдим, — деди Гокка. — Юйлерине кирирге эркинликлери болмай, эшикге-эшикге тѳюлюб турадыла. Насыбха, кюн ариуду, джауса къалай боллукъдула ансы? Туугъан джерге келдик деб къуанчлары мутхуз болгъанды.

— Аллах, бизни халкъ сеннге не аманлыкъ этген болур эди, быллай бир къыйынлыкъны нек къаладынг аны юсюне?! — деди Биба, джашы Исхакъны суратын сыйпай.

— Юч эбзе юйдеги Тау артына ызларына кете айланадыла дейдиле, кетмей болмазын ангылагъан болурла, — деди Халимат анасын бѳле. Биба къолуна джашыны суратын алса, джыларын биледи. — Иесиз итле кѳбдюле дейдиле, — деб къошду.

— Да ма бизни Самырны кѳресе. Атын унутханды, жарлы. Не бла кечиниб тургъанды, билмейме, — деди Гокка.

— Чычханла бла кечинген болур, адамла да не юйлерини къуругъанды, бир джукъла ата тургъан болурла, рысхы бары алагъа къалгъан эди сора, — деб Биба къызларына, — къонакъланы ауузландыргъа керекди, — деди.

Разият чемоданны юсюне джанджаулукъ джайыб, аны юсюне табханын тѳкдю: гырджын кесекле, бышлакъ, къакъ эт, конфетле, пряникле. Къысхача айтыргъа, джол азыкъдан къалгъан хабур-чубур. Шиндикле орнуна Разият эшикден ташла келтирди.

— Алгъы бурун ол эшикде джаннга бир джукъ чыгъарыгъыз, — деди Биба.

Разият гырджын да, эт да чыгъарды.

Чемоданны төгерегине олтурдула. Сауут болуб бир алюминий чайник бла эки кружкалары барды. Разият барыб Къобандан суу алыб келиб, эшикте от этиб, къайна-тыргъа чайник бла салды.

— Билмегениме, халкъ не бла джашарыкъды, мында тюкен аты джокъду. Ким биледи, район бармыды, огъесе алкъын аты-чууу да джокъмуду. Контейнерде бизни унубуз да башха къабарыгъыбыз да барды, алай а ол къачан келеди?! — деди Биба.

— Мен сеннге айтырыкъ хапаргъа, Гокка, сен ёмюрде ийнанмазса,— деди Халимат.— Адам ол тукъум затны этер деб джети джукълаб эсинге келмез эди: бизни къабырлада сын ташланы къобарыб, мекам ишлерге Тау артына ташыб тургъандыла. Эбзеле юйдегилерини джартысын анда къоюб, бизни тюбюбюзню ары джыйгъандыла. Не къалай болса да сын ташланы алай къалай этгендиле? Джюрек алай джаныуар болуб къалай къалады?! Келчи, мен сеннге кёргюзейим, бизни арбазгъа да сын ташланы төшегендиле, араб джазыулары кёрюне турадыла,— деб кёргюзе, Халимат кёзлери тола айтды.

— Бери арбазгъа киргенимде бу плиталаны эслеген эдим,— деди Гокка аланы аягъы бла басханына тартына,— алай а была сын ташладыла деб ёмюрде да эсеме келлик тюл эди. Огъай, билемисе, барыбыз да не зат эсе да бир ачы тюшде джашай турабыз.

— Тюненели быланы хапарын билгенли мен аланы юслери бла атлайалмайма. Эркишиледен тилегиз да ары къоратыгъыз,— деди Биба.

Келген кюнлеринде огъуна Бибалары ханс джыртыб этген мурджарларында джатдыла. Къаллай эсе да туугъан юйлериндедиле.

Областны, джангы Къарачай-Черкес автоном областны къурау иши Черкескеде кызыуу барады. Къарачайлыла къайтхынчы, Черкес автоном областны округ этерге деб сёз алай эди. Мында къуру эки район болгъанды. Энди уа джангы районла, колхозла, совхозла, учреждениеле къураладыла.

Болумну къыйынлыгъы элледеди. Алада колхозланы, совхозланы атлары болгъанлыкъгъа кеслери алкъын джокъдула. Аланы бар этерик, алада ишлерик адамла

кёбюсюне эшикде джашайдыла. Гюрджюлени бир къаууму кетер къайгъыгъа киргенликге, бирси къаууму къайырылыб кюрешеди. Бир-бирин ёлтюргенле болдула.

Шахарда къарачайлыланы къллукъгъа саладыла, алай а биринчи орунну бермейдиле. Ышанмайдыла. Гокка ишлерге больница бла поликлиникагъа джарашды. Артур сабий садха джюрюб башлады. Сентябрьдан кеч туугъаны ючюн быйыл школгъа барлыкъ тюлдю.

Гокка Орта Азияда къачан эсе да бир тюбеген полковник Магомет область китаб басманы директору болду. Гокка аны эшитиб, кюнлени бир кюнюнде Асланны джазгъанларын машинкада басмалатыб алыб баргъанында, Магомет папканы ичин ачыб, ары-бери аудура:

— Асланны джазгъанлары бары да басмаланыргъа тыйыншлысына ийнанам. Къалай фахмулу адам эди ол! Быланы мен рецензиягъа берейим да не къадар дженгил чыгъарыргъа кюреширбиз,— деб ариу тюбеди.— Басманы бюгюн борчу уллуду,— деб кюшду. Халкъны джолун кёргюзген китабланы басмаларгъа керекбиз. Джаш къауум бусагъатда кесин джерден чыкъгъаннга санаб турады, биз а небиз да болгъанын кёргюзген китабланы чыгъарыргъа борчлубуз,— деб ичин айтды.

Гокка ишине кесин бериб ишлей, бир куджур болумда джашайды: башына бошлугъу болуб джашагъанына алкъын ийнаналмагъанчады: онтёрт джылны джашауу кёзюнден, джюрегинден да кетиб, ташайыб бошамагъанды: туугъан джеринде кюрала тургъан джашауу Гоккагъа къанат береди; юйле амалтын къазауат баргъаны джюрегин кыйнайды. Сейир неди десенг, юйлери сауладан эсе, юйлери оюлгъанлагъа тынчыракъ болгъанды. Ала бирер балаган ишлеб аны ичине кириб, къралдан да ёнкюч ачха алыб, кеслерини алгъыннгы юй орунларында мекям ишлеб башлагъандыла.

Джангыдан чыгъыб башлагъан «Къызыл Къарачай» газетни бетлери Гокканы кълунда кычырыкъ этиб джылайдыла: юй ишлерге агъач, шифер джетишмейди; кеслерини юйлерин ызына сыйырыр ючюн ол элде, бу элде туююш ачылгъанды; къачха школланы ачаргъа керекди; колхозла, совхозла керекли затларын табмайдыла. Къысха сёзю: кычырыкъ, сыйыт.

Область больница тёрт-беш гитче юйчюкде орналыбды, ол юйчюкле чыртда больницагъа джараулу тюлдюле. Къарачай шахарда ишлерге джарашмагъанына Гокка

бир-бирде сокъуранады — анда больницыны межымы игиди. Былайда төрт хирург ишлейдиле. Гокка дежурный болса, Артурну сабий саддан Евдокия келтириб къарайды.

Къарачайны интеллигенциясы къалмагъанны орнундады. Аны кебюсю 1937 джыл, къалгъаны да къазауатда, кечгюнчюлюкте къырылгъанды. Бир къауумлары Черкескеде бир джерге джыйылсала, халкъны бузулгъаныны юсюнден селешедиле: хар къарачайлы Орта Азияда къайсы халкъны арасында джашагъан эсе, аны тилин, аны халисин, ашын-суун келтиргенди. Эки къарачайлы селешселе, не тилде селешгенлерин биллик тюлсе. Бу затлагъа интеллигенция сагъыш этмей болмайды.

Ол фронтда заманында кючюн ууучха къалай джыйуучан эсе, Гокка бусагъатда да алай этерге кереклисин терк ангылады. Джангыдан джашауну орнуна тюшюрюрге керекди, бу затда уллу, гитче деб джокъду. Хар адамгъа иш толуду. Туугъан джерни ташы, агъачы, топрагъы бизге къарыу берирге, ол худжу онтөрт джылны унутдургъа керекдиле деб, Гокканы джюреги алайды.

Гокканы сёзю бла больницада джорукъ тюзелди, ауругъанлагъа ашатыу маджал болду. Аны тышында да Гокка Облздравотделге барыб, «сизге не бла болушургъа боллукъма?» дегенинде, къууаныб, анга иш бердиле: элдеде медпунктла къураладыла, алагъа болушургъа керекди. Алай бла, Гокка ишден бош заманында элlege айланыб тебреди. Бош заманы болуб, ол онтөрт джыл бла энчи къалыргъа къоркъгъанча алай джашайды.

Бир джангы хапар да чыкъды: къарачай халкъ бла черкес, адыгей халкъла кеслери разы болуб, Россиягъа къошулгъанлы быйыл октябрда төртдюз джыл болады. Аны къууанчы областда да Москвада да этилликди деб.

Гокка бу затны ангылаялмайды. Къарачай Россиягъа 1828 джыл Хасаука тауну аягъында генерал Эммануэлни башчылыгъы бла болгъан урушдан сора къошулгъанды. Ол кюн эки джанындан да кёб адам къорагъанды. Историадан Гоккагъа белгили олду. Алай болса да ол онтөрт джылны эсен не зат къоратса да къоратха эди...

Декадагъа, Москвада декадагъа, хазырланыу кызыугъа кирди: джазыучула джангы затла джазадыла, белгили композитор Вано Мураделини чакъырыб, джырла джаздырадыла, къууанч джыйылыуну бардырыр ючюн, атынада «Дружба» атаб клуб ишлетедиле. Иш кызыуду.

Бу кёзюуде уа алгъыннгы кечгюнчюле биягъынлай

милиционерден кьоркъа, кирмеген джерлери кьалмай, межам ишлерге керек затланы, излеб айланадыла. Не да этиб, кыш тюшгюнчю бир ышыкыгъа кысылыргъа керекдиле; орта школну Орта Азияда бошаб келген сабийлери кьайры болса да окьургъа кирирге излейдиле, алай а была школну анда халкъланы тиллеринде бошагъанлары амалтын кьайры кирсинле, экзаменни орус тилде бераллыкъ тюлдюле. Къарачайлыланы мында не кыйынлыкъны да кюн сайын туугъан тауларын кьргенлери, аякълары туугъан джерлерин басханы унутдурады. Къарыуу эмилген санларына къарыуу береди.

Гокка биягъы фатарчыкъда джашайды, алай а кьатларында ишлене тургъан юч этажлы юйден фатар берирбиз дегендиле. Биринчи джалын алгъанлай, юйге керекли затны джыйышдырыгъа кюрешгени себебли юйчюкде аягъынг басар джер кьалмагъанды, аны юсюне контейнер да келиб кьотарылгъанды.

Облздравотделни командировкасы бла Гокка солуу кюнлеринде районлагъа айланады. Эски медпунктланы, джангы кьуралгъанланы да болумларын тинтеди. Аны тышында да юй ишлеу кьалай баргъанына, адамланы ишге джарашдырыугъа, кьралдан ёнкюч ачха алыугъа, элдеде тюкенчикле ачыугъа эс бёледиде. Областан баргъан хар адамгъа элде иш кёбдю.

Джай чайкъалады. Къарачайлыла келе башлагъан заманда бачхалада гардош салыныб бошагъан эди. Юйлери оюлгъан къарачайлыла келгенлей огъуна джерни чучхургъа кюрешиб, гардош чанчхан эдиле. Алашы кьргенлей базарда гардошну багъасын эрлай кёлтюртдюле. Кеслерини юйлерине кирирге мадары болмай, эшикде джашагъан кьауумла джер алыргъа унамай, эбзелени кетерлерин сакълаб турадыла.

Гокка эллени бирине барыб, джангы кьуралгъан эл Советни тамадасы бла орамда бара тургъанлай, бир арбаздан дауурла чыкъдыла. Джангур джауады. Юйню керти иелери хапчюклерин бир комнатха ташыр дыгалас этедиле, эбзеле да ала юйге кийирген хапчюклени эшикге, джангур тюбюне быргъайдыла. Эки эркиши бири бирине илиннгенлей, тиширыула кычырыкъ, хахай болдула.

— Къора юйюнге, майна, аууш ачыкъды!

— Сен къора келген джеринге, бу юйню меннге кьрал бергенди!

— Сабийле джангур тубюнде джибигенлерин кӱресе, бир комнатны ичине нек иймейсе?!

— Сени бирине бошласам, юйню саудан да кючлериксе!

— Кючлерме! Эртде, кеч болса да юй меникиди! — дей кӱрачайлы бир туюмчекни алыб кириб баргъанлай,— эбзели ызына, джангургъа тюртдю.

— Меннге кӱрал бергенди муну! Кӱрал!

— Кӱрал сеннге мени юйюм бла асыры чомартлыкъ этгенди. Мени юйюмю сеннге бергенди, сенден сыйырыргъа уа эркинлик бермейди, алай а билиб кӱал: бу юйде джашарыкъ менме! Мен! Мен ма бу кӱолларым бла ишлегенме муну, сен а юйюнгю атыб, туб джыяргъа келгенсе! Бютеу рысхым муну ичинде кӱалыб кетгенди мени! Барын джыйгъанса ууучха! Не уа ненча юйню чачыб сатханса?! Бурнунгдан чыкӱгъынчы кӱора ызынга! Мени башым контузиялыды, мен сеннге бир хата этерге боллукъма, кӱора! — дей кӱрачайлы хапчюклени алыб, кириб кетди. Тӱрт сабийн бла кӱатыны хапчюклени кӱатында кылды болгъандыла.

— Алчыгъыз хапчюклени! — деб Гокка тиширыу бла сабийлеге алай айтыб, кеси да бир затны кӱлтюрюб юйге тебреди.

— Иерик тюлме! — деб эбзели эшикге кӱолларын джайды.

— Огъай, иериксе! — деб Советни тамадасы аны тюртуб, кӱолунда чемодан бла юйге кирди.

— Ахырсы, сен адаммыса, адам тюлмюсе? Сабийле джангур тубюнде джибиб тургъанларын кӱрмеймисе? — деди Гокка.

Джангы келген юйдегини алай бла юйге кючденбутдан джыйыб, Советге кетдиле. Гокканы салкынлыгъы джожьду. Джагъасы ачыкъ акъ чепкени, гитче табанлы кызыл чурукълары да джибигендиле. Чал башын бочхасы бла джабаргъа кюрешеди.

Советни тамадасы кӱрачайлыды. Бу кӱуллукъгъа бусагъатда салыннганы себебли алкын кеси кесине ийнанмагъанча болуб турады. Онтӱрт джылны халкъны джауу болуб туруб, энди уа элде Совет властны келечиси болуу кимни да тентиретирикди. Бусагъатха дери элде Совет зат да болмай, эбзеле суйгенлери чакълы бир юйню оюб сатыб, суйгенлери чакълы бир малны тутуб, суйгенлери чакълы бир джерге урлукъ атыб тургъандыла. Тау артына да ашыралгъанларын ашыргъандыла.

— Юйлери чачылгъанла, не да этиб, къыш тюшгюнчю бир мекам атына сюерге кюрешедиле, биз да къадалыб алагъа агъач, мияла, шифер излейбиз,— деди Советни тамадасы бир джыр-джыр шиндикни Гокканы тюбюне тарта.— Билемисиз, бир къауум эбзе ариулукъ бла юйлени бошатыб Тау артына кетиб барадыла, бирсилери уа, кѳресе, ма ол биягъындагъыча къайырылыб кюрешедиле,— дей, Советни тамадасы столда иничке агъач ручканы эки бармагъы бла ёрге алды. Къалгъан бармакълары джокъдула.

— Эм артында чыртда терс адам чыкъмай къалгъанды,— деди Гокка сагъышлы,— къралгъа бизни джау этиб кѳчюрген эдиле, алагъа уа: «барыгъыз да джыялгъаныгъыз чакълы бир рысхы джыйыгъыз»,— деб бизни тюбюбюзге ийгендиле. Ала да джыйгъандыла. Энди уа правительство бирлеге: «Юйлеригизни ызына алыгъыз» деялмайды, бирсилеге да: «барыгъыз келген джеригизге» деб къалай айтсын?! Адамны адамлыгъын теблеген политика, кѳремисе, не дунягъа джетдиреди? Бизникилеге къыш бек кыйын боллукъду: юй тынчлыкъ джокъ, мал джокъ, сюрюлген джер джокъну орнунда. Къабарыкъ чот кыйын. Алай а туугъан джерге келгенлери нени да унутдурады.

— Совхоз къраргъа деб айланабыз,— деди Советни тамадасы,— ол огъай ат да атагъанбыз — джигит партизанны Къасай улу Османны атын. Эски болгъан школну мекамын да джангырта айланабыз, Сизден болушлукъ бла медпунктну да кърарайбыз. Айтыргъа, ишибиз кѳбдю. Билемисиз, бир джангыз адам тарыкъмайды — барыны джюреклери джарыкъды, таукелди.

— Туугъан джерибизни хауасы нени да унутдуруб, къраруу бергенди, энди уа тауну да аудурлукъбуз,— деди Гокка.

Кюн кюнортагъа атлай башлагъанды. Джангур да тохтады. Советни тамадасы Гокканы бир ат джегилген арбагъа олтуртуб, кеси джюгенни алды. Къарачай шахаргъа дери элтсе, андан ары не автобус, не арба табылыр.

Къобан ёзенни ариулугъу Гокканы эсирик этгенча алайды. Джашил чегетли таула дух ийис этедиле, алада болмагъан кѳгет джокъду, Гокка аны биледи. Бир джолда Аслан бла Чаулдан келе, джолда тохтаб-тохтаб чѳртлѳуюк джыйгъанлары эсине тюшдю. Ма, Аман Ныхытха джетдиле. Ол былайдан суугъа кетиб къалгъан машина кѳ-

зюне кёрюноб, кючден-бутдан бюгюннге ийди эсин. Огъай, адамлагъа бюгюн джангы къарыу кириб, джангы джашау этедиле, ала бир тукъум бир къыйын затдан къоркъмайдыла — халкъны халкълыгъын орнуна саллыкъдыла, алай а ол онтёрт джыл да биргелерине джашаб турлукъду...

Гокканы блокнотунда джазылмагъан зат джокъду — элlege, адамлагъа керекли затла бары да джазылгъандыла. Къарачай интеллигенция Гоккача бары халкъны орнуна салыуда джанын-къанын аямай кюрешеди.

1958 джыл Гоккагъа джангы фатар бердиле. Артур бла ол энди адамча джашаб тебретиле. Артур школгъа да джюрюб башлады.

Кърал къазауат салгъан джарсыудан кючден-бутдан аякъ тирей башлагъанды. Ашарыкъ, киерик алкъын джетишмейди. Бир къауумла бу затла ючюн ачыуларын къарачайлыладан алыргъа кюрешедиле... «Къуюлуб келгендиле да бандитле, аладан кишиге джукъ джетмейди», — деб тюкенде, орамда да эшитириксе. Бу сёзле Гокканы джараларына туз себедиле.

Ол насыбсыз «бандитле» уа аталары, бабалары джашаб келген джерледе не джаны бла да дыгалас эте, кючден-бутдан тюзелиб барадыла. Джарты ишленген юйледе джазгъа къыйналыб чыкъгъандыла. Ишлерге иш джетишмейди — колхозла, совхозла джангы къураладыла. 1958 джылны джазында, не да болсун, бачхагъа урлукъ атдыла, биченликлеге суу саладыла. Сабийле быйыл школгъа бардыла. Алай болса да мында джашаб тургъан адамланы бир къаууму къарачайлылагъа къыйыкъ къарауну тохтатмайдыла. Алайсыз да джаралы джюреклени бу зат къыйнар ючюн къоймайды. Бу болумну артыкъсыз да джаш къауум кёлтюрюб болалмайды.

Кюнлени бир кюнюнде Асланны китабын Гокка къолуна алыб, кезю бла кёрдю. Бу китабха къууанганларын билдире, окъуучула газетге письмоланы къуйдула.

Алай бла Аслан да туугъан тауларына къайтды.

Гокканы аллына тюбеген, китабны юсюнден сагъына, халкъны тин байлыгъын орнуна салыуну, кау-куу болуб келген халкъны бирлешдириуню, тилин тазалауну юсюнден сёлешеди. Бу затла интеллигенцияны энди баш борчлары болгъандыла.

* * *

Джылла ётдюле. Гокка Москвада аспирантураны бошаб, медицина илмуланы кандидаты болгъанды. Об-

ласть больницада хирургия бѣлюмню тамадасыды. Элли джылы толгъанында кърал аны орден бла саугъалаб, къазауатда алгъан орденине энтда бир къошулду. Замансыз чал болгъан бу дохтурну шахарда хар ким да биледи. Сыйын кѣлтюредиле. Ариу сюекли, узунуракъ джакълы, къара къашлы, оймакъаууз тиширыуну суююмю юсюндеди. Уллу къара кѣзлеринде джашауну суюмеклик бла бирге мыдахлыкъ да кѣзлеудеча кѣрюннгенлей туралды. Артур уллу болуб, Москвада Бауман атлы училищедекъуйду. Артур ючюн, кеси ючюн, халкъы ючюн Гокка ол озгъан онтѣрт джылны унутуб джашаргъа кюрешсе да унуталмайды. Мындан ары дуняда ненча джылны джашарыкъ эсе да, ол онтѣрт джылдан къутулалмазын биледи...

АРТ СЕЗНЮ ОРНУНА

Бизни, бир кѡауум юйдегини, Пахта-Арал районда «Ёлюм кѡр» деген колхозгѡа элтген эдиле. Кѡзахстанны бу джери джукѡ битмеген, кюн кюйдюрген джер болгѡаны себебли колхозну атына да «Ёлюм кѡр» деб аталгѡан эди.

Бизни элтиб, бир кѡашбакѡны тубюне кѡуйгѡан эдиле. Тѡрт джаныбыздан джел ургѡанлай тура эди. Кече бир-бири юсюбюзге тѡшелиб джатсакѡ, бизни юсюбюзде макѡала чынгаб, джыланла сызгѡырыб айланыучан эдиле.

Адамла ачдан дингиз-дингиз болуб кѡырыла тебрелеле. Эсимдеди, кѡчгюнчю Сарытюз элде джашагѡан Биджиланы Хаджибекирни юйдегиси, алты адам, кѡырылыб кѡалгѡанында, мен бла бир тишируу кѡабыр кѡазаргѡа кюрешиб, барын да бирге салыб, башын кючден джабхан эдик. Юслеринде болгѡан зыккыллары бла салыб кѡойгѡан эдик. Андан ары кѡарыуубуз джокѡ эди.

БОРЛАКѡЛАНЫ ФАТИМА,
Аскербийни кѡызы, Черкесск.

* * *

...Мен Сталинград кѡазауатда джанымы-кѡанымы аямай сермеше, ёлюм азабын чекгенме, алай а спецкѡчгюнчю болуб чекген кѡыйынлыгѡым андан эсе ауурду.

1943 джыл бизни аскер бѡлекде биринчиледен болуб, саугѡа берирге мени Москвагѡа чакѡыргѡан эдиле. Орденни М. И. Калинин кеси кѡолу бла берди. Алайда С. М. Буденный да бар эди. Москвада бизге бек алакат тубеген эдиле.

1946 джыл мени Орта Азиягъа кѣчюрдюле. Юйдегими анда кючден-бутдан табхан эдим. Адам адамгъа этмезлик затланы къарачайлылагъа этгенлерин кѣрдюм. Джанымда партбилетим, кѣкюрегим бла бир саугъам мени азабдан тыялмай, джыйырма джылгъа каторгагъа кетерге аздан къалгъан эдим. Сытлауу не эди десем, адамларымы излеб бир элден бир элге баргъаным ючюн.

ТЕМИРДЖАНЛАНЫ А.,
партияны, къазауатны, урунуу
ветераны, Къарачай шахар.

* * *

...1944 джыл къачда Хыбыртланы Азрет госпиталда джарасын бакъдыргъандан сора, юйдегисини кѣчюрюлгенинден хапары болмай, поезд бла Нарсанагъа келген эди. Ол асыры къарыусудан кючден джюрюяла эди. Алгъын ол саубитген кючлю адам болуучан эди. Аны этине тогъуз окъ кириб, бомбадан чартлагъан темир да санында эди.

Нарсанадан кесини туугъан эли Терезеге атланганды, алай а бир джангыз арба табмай, эки таякъ бла кючден атлай, джолуна барыргъа кюрешгенди. Экинчи кюн бир арба тюбеб олтуртханды. Алай бла Нарсанадан Терезеге (ортасы отуз километрди) экинчи кюн джыйылгъанында, туугъан элин танымагъанды: атылыб тургъан неда чачылыб кетген юйле. Бир къауум деменгили юйде адамла джашагъанлары белгилиди: оджакъларындан тютюн чыгъады. Азретни кесини юйю да чачылыб.

Насыбха, Азрет бу элде ёмюрю джашаб тургъан къумукълу Бахрутдин Рабадановгъа тюртюлдю. Аны къатыны Анисат Азретге джууукъ джетеди. Элге тюшген кыйынлыкъны хапарын ала Азретге айтдыла. Азрет алагъа келгенни ючюнчю кюнюнде Берияны «гвардиячылары» Кривоклякин бла Козлов шыф деб джетедиле. Аланы бири, къазауатны сакъаты Азретни хончасына наганны тиреб «къоб!» деб буюрду. Азрет кючден-бутдан ёрге сюелгенинде экиси да тутуб, мешинагъа атыб кетедиле.

Азрет джукъ ангылаялмайды. Взводну командири болуб тургъан адамгъа, къазауатны сакъатына, халкъны джаууна этгенча, былай нек этедиле?! Азрет Доваторну дивизиясында сермешгенди, Москваны джакъла-

гъанды, Смоленск джанында урушлада болгъанды. Ауур джаралары бла госпиталлагъа тюшгенди. Ауур сакъат болуб юйюне къайтханында, юйю джокъ, джери джокъ. Энди уа ма, тутмакълыкъ...

Нарсанада бир камерагъа кеси джангыз атдыла. Тюзю, былайда Кривлякин бла Козловча болмай, аны ангылагъан адамла чыгыб, Азретни бошладыла. Орта Азияда юйдегисин излерге ол къаллай къыйынлыкъда баргъанын айтырлай сёз джокъду.

Бу хапарны меннге къарт къумукълу Бахрутдин талай кере айтханды.

1956 джылды. Мен школда устазма. Къарачайлыла келиб башладыла. Мен Хыбыртланы Азрет бла шагърей болдум. Юсюнден аскер кийимлерин ол энтда тешмеген эди. Кёкюреги саугъадан толу эди. Бу чырайлы, саубитген эркиши хапарын меннге кеси айтхан эди. Эски джараларындан кёб бармай ауушхан да этди. Аны кызы Таня бусагъатда Огъары Марада джашайды.

АДЖИБЕКОВ ЗАУАЛЬ, устаз.
«Ленинни байрагъы» газетден,
26 июнь. 1988 дж.

* * *

Эллинчи джылланы аллында мен, джаш устаз, университетге кирирге излегенледен орус тил бла литературадан экзамен алыргъа керек эдим.

Ол кёзюудеги ректор бизни джыйыб, экзаменлени юсюнден сёлешиб бошаб, сора бир бош затны юсюнден айтханча: «Неме, бизни университетге спецпереселенецле — чеченлиле, къарачайлыла, дагъыда алачала — заявлениеле бергендиле. Аланы тыяргъа деб буйрукъ барды...» — деди.

Алай демекликни магъанасы биз, экзамен аллыкъ устазла, тюненеги сохталаны кёзлерине къарай, кесибизни тюз ишлегенча алай кёргюзюрге керекбиз. Къысхача айтыргъа, бизни болушлугъубуз бла терс затны этерге излейдиле.

Биз ючёулен эдик — П. Иванова, Е. Зенина, мен. 1952 джылны джайы эди. Евгения Олимпиевна Зенинаны эри, эски большевик, тюрмеде эди, халкъ джаулагъа саналгъан врачланы юсюнден да сёз башланган эди. Къысхача айтыргъа, къайгъыда джашай эдик.

Биз ректорну кабинетинден чыккыганыкыда, Павла Васильевна Иванова сагышылы болуб: «Эшитдигизми? Къалай этейик энди?..» — деди. «Экзаменлени бетибизге кёре, тюзю бла алыргыа керекбиз!» — деб, Евгения Олимпиевна кесгин, къаты айтды.

Ол къыйын джыллада мени юсюмде адамлыгымы сакълатханланы, ортадан кёб джыл озгъандан сора да унутмай, ол эки адамны да, экзаменлени да эсиме тюзюреме. Биз университетге кирирге болушханланы тукъумларын айтыргыа боллукыма. Аланы ичинде Мякиев деб чечен джаш бар эди. Бусагыатда ол Кавказда партия ише ишлейди.

А. ЖОВТИС,
Къазах пединститутну профессору
«Учительская газета»,
июлну 23-сю, 1988 дж

* * *

*КПСС-ни АК-ни Биринчи секретары
Никита Сергеевич Хрущёв джолдашха.*

БАГЪАЛЫ НИКИТА СЕРГЕЕВИЧ!

Бизни бла тюбеширигизни тилейбиз. Биз Къазахстан бла Къыргыздан келген он адам къарачай халкыны мындан ары джазыууну юсюнден Сизни бла энчи сёлеширге деб келгенбиз.

Никита Сергеевич! Бу затны юсюнден Сизни бла сёлеширге излеб келген биз экинчи къауумбуз. Бизге дери келгенле партияны, правительствону тамадаларындан кишиге да тюбеялмай къайтхандыла. Тюбемей ызыгызгыа къайтмагыз деб къарачайлыла энди бизни джибергендиле.

Бизни ичибизде Социалист урунууну Джигити Гюрджюланы Нузула эмчекде сабийчигин къоюб келгенди. Ёмюрюнде самолётха биринчи миниб, 4000 километр учуб келген колхозчу Чагъарланы Ибрахимге 88 джыл болгъанды.

Сизни КПСС-ни Джыйырманчы съездинде бизни джакълаб сёлешген сёзюгюз, тюз къарачайлыланы

джюреклерине ышануу салыб, джарытханды. Къарачайлыла кеслерини келечилерин Сизни ленинчи сёзюгюз бла бирге ызларына сакълаб турадыла.

Ол себебден, багъалы Никита Сергеевич, биз халкъыбызны халын айтыр ючюн бир кесек заманыгъызны бизге берлигигизни тилейбиз.

Чеченлиле бла ингушланы келечилерине Анастас Иванович Микоян джолдаш, къалмукъланыкылагъа да Климент Ефремович Ворошилов джолдаш тубегенлерин къарачайлыла эшитгендиле. Биз Сизни сёзюгюзню сакълайбыз, бизге «огъай» демезсиз деб ышанабыз.

Джууабыгъызны бизге бу адрес бла билдирлигигизни тилейбиз: Москва, Д—57, Первый цветковский проезд, дом 16-а, кв. 3. Гаджаланы Ибрахимни джашы Маджирге.

Сизге таза къарнаш салам бла:

1. ГЮРДЖЮЛАНЫ НУЗУЛА, Социалист урунууу Джигити.

2. ЧАГЪАРЛАНЫ ИБРАХИМ, 88 джыллыкъ колхозчу.

3. ГАДЖАЛАНЫ МАДЖИР, инженер, Ата джурт къазауатда болгъан.

4. БАГЪАТЫРЛАНЫ ХАРУН, Совет Союзуу Джигити, къазауатда болгъан офицер (*Хрущёв бла тубеген заманда джокъ эди*).

5. ГЮРДЖЮЛАНЫ ТАУРБИЙ, коммунист, къазауатда болгъан.

6. БАЙРАМУКЪЛАНЫ ЮСУФ, Ата джурт къазауатны партизаны, юрист, коммунист.

7. ДЖАММАЛАНЫ МУРАТ, коммунист, КПСС-ни алгъыннгы Гитче Къарачай райкомуну секретары, къазауатда болгъан.

8. ОРУСЛАНЫ УМАР, къуллукъчу, КПСС-ге членнге кандидат

9. БАЙРАМКЪУЛЛАНЫ ИБРАХИМ, колхозчу, къазауатда болгъан, КПСС-ге членнге кандидат.

10. КЪОБАНЛАНЫ САФАР, къуллукъчу, Совет Аскерни алгъыннгы офицери (*Хрущёв бла тубешиуде болмагъанды*).

Июлну 3-сю, 1956 дж., Москва.

* * *

*КПСС-ни Ставрополь крайкомуну бюросуна.
Ставрополь шахар.*

Биз, кесибизни халкъны буюргъаны бла Москвагъа келген бир къауум къарачайлы, июлну 4-де КПСС-ни Ара Комитетини Биринчи секретары Никита Сергеевич Хрущёвгъа тубеб, къарачай халкъны туугъан джерине — Ставрополь крайгъа къайтырына эркинлик тилегенбиз.

Керти да бизге джылы тубеб, Никита Сергеевич бизни джюреклерибизни ышандыргъанды, бу затха къа-

рала тургъанын айтханды. Бизни ызыбызгъа къайтарыуда КПСС-ни крайкомуну бюросу бизни джаныбызда болурун тилейбиз.

* * *

Москвагъа баргъанладан Багъатырланы Харун бла Къобанланы Сафардан къалгъанла къол салгъандыла. Бу тилекни крайкомгъа табдырыр ючюн Ставропольгъа Гюрджюланы Нузуланы, Гюрджюланы Таубийни, Джаммаланы Муратны ийгендиле.

Июлну 6, 1956 дж.

* * *

1943—1944 джыллада джукъ билмей тургъанлай, эки сагъатны ичине къарачайлыланы, малкъарлыланы, чеченлилени, ингушланы, кърым татарланы, дагъыда Шимал Кавказда халкъланы бир къауумларын кёчюрюб ийген эдиле. Къазауатны ал кюнлеринде уа немецлени кёчюргендиле.

Кёчюрюую юсюнден кърал оборона Комитетни (ГКО) бегими болгъанды. Ол бегимде, къазауат бошалгъынчыннга дери кёчюрюледиле деб айтылады. Алай а къазауат бошалгъандан сора эки джылдан, 1947 джыл, кёчюрюлген халкъла ёмюрлюкге кёчюрюлгендиле деб жангы бегим чыгъаргъандыла.

Сталин бла Берия ёлгенден сора КПСС-ни Джыйырманчы съезди Сталинни этиб тургъан артыкълыкъларын айгъакълаб, спецпереселенецлени джюреклеринэ ышаныу салды: ызыбызгъа къайтыб, баш эркинлик табар къайгъыгъа кирдик. Бу мурат бла бир къауум адам Москвагъа бардыкъ.

1956 джыл июнну экинчи джарымында меннге, Джамбул областда Луговое деген элге, Гаджаланы Ибрахимни джашы Маджир келди. Ол эртдеден да Москвада джашай эди. Ол айтхан хапаргъа кёре, чечен-ингуш халкъланы келечилерине СССР-ни Баш Советини Президиумуну Председатели А. И. Микоян, къалмукълагъа да СССР-ни Министрлерини Советини Председателини биринчи заместители К. Е. Ворошилов тубегендиле. Бизден баргъанла Токъланы С.-У. Б., Акъбайланы М. О.,

Къараланы Б. А., Эбзеланы А. Б., Алийланы Р. Т., Къобанланы С. Т. кишиге да тубеялмай, къайтыб келгендиле. Андан ары Маджир хапарын айтды. Ол А. И. Микоянны къарнашы Артём Иванович бла бирге окъуб, авиацион институтну бирге бошагъанды. Артем Иванович къарачайлыланы къарнашына тубетирге сёз бергенди, деди. Маджир энди делегация къураргъа келгенди.

Мен барыргъа хазырлыгъымы айтдым. 1956 джыл июнну 20-да биз джети адам болуб, Фрунзеден Москвагъа кетдик. Ала ма была эдиле: Гюрджюланы Таубий, Гюрджюланы Нузула, Чагъарланы Ибрахим, Джаммаланы Мурат, Байрамкъулланы Ибрахим, Байрамукъланы Юсуф.

Москвада къонакъ юйде орун табылмай, биз ючёулен болуб, киши фатаргъа тюшгенбиз, къалгъанларыбыз Эл мюлк выставканы къонакъ юйюне тюшгендиле.

Июнну 23-де А. И. Микоянны аты бла письмо джаздыкъ. Ол письмону Гаджа улу Микоянны къарнашы Артём Ивановичге берирге алыб кетди. Артём Иванович вертолётла чыгъаргъан конструктор бюрону тамадасы эди.

Гаджа улуну хапарына кёре, письмону ол Артём Ивановичге табдыралмай, «анга бер» деб аны къагъытчысына къойгъанды. Андан джууаб сакълай, ачабызны да бошай, он кюн кетди. Июлну 2-де Анастас Иванович Микоянны Сочиде солугъанын эшитдик. Микоян бла чотубуз болмазын билиб, Н. С. Хрущёвгъа письмо джазыб, июлну 3-де джюз джетмиш экинчи номер болуб очередь алдыкъ. Ногин атлы площадда КПСС-ни Комитетини юйюнде. Айхай ол очередь да Хрущёвгъа болса уа, Ара Комитетни къайсы эсе да бир къуллукъчусунады. Ол бизни тилегибизни Хрущёвгъа билдириб, джууабын берликди. Алай болса да бизни насыбыбыз тутду: билегинде кызыл джуруну бла залда дежурный, КГБ-ни къуллукъчусу, очередде Нузулагъа барыб, не зат иш бла келгенин сорду. Нузула джангыз болмагъанын, биз да аны нёгерлери болуб келгенибизни айтханыкъда, бизни Хрущёв джолдашха джазылгъан письмобузну алыб, къайсы эсе да АК-де ишлегенлени бирине кирди. Бир джарым сагъат чакълыдан КГБ-ни къуллукъчусу бла бирге ол андан чыгъыб, бизни юсюбюзден Хрущёвгъа билдиргенин айтды: «Никита Сергеевич сизге бюгюн туберге деб тургъанлай, Камбоджаны (Кампучия) президенти принц Нородом Сианук келеди дегендиле да,

аны аллына туберге Внуково аэропортха барады. Сиз тамбла кирирге боллукъсуз»,— деди.

Тамбласында, 1956 джыл, июлну 4-де, эртден 10 сәгъатха АҚ-ге келдик. КПСС-ни АҚ-ни кәуллукъчусу бизге, чыны полковник болгъан, КГБ-ни адамын келтириб, Хрущёвгъа аны бла ийди.

Хрущёвгъа эки тийре чакълыны бардыкъ, биргебизге баргъан КГБ-ни кәуллукъчусу биз кесибизни кәалай тутаргъа кереклибизни, Хрущёв селешген заманда аны сёзюн бёлюрге болмагъанын айтыб, юретиб барды.

КПСС-ни АҚ-ни юйюне джетгеникде, туб этажда эшикни кәатында тохтадыкъ. Гитче терезчикде КГБ-ни майору кёрюнеди. Майор бизни кәагъытларыбызны изледи. Биз бери кетерибизни аллында алгъан паспортларыбызны бердик. Ол кесини аллында бизни тукъумларыбыз джазылгъан кәагъытда тамамлады.

Андан сора юйню ичине ийдиле да сора ол биягъы полковник бизни коридор бла элтиб, лифтни кәатында тохтатды. Лифт бла ючюнчю этажгъа ёрлеб, коридор бла бардыкъ. Эшикдеде «Фурцева», «Аристов», «Суслов» деген джазыулары эслей барама. Коридорну сол джанында эшикде уа «Н. С. Хрущёв» деб джазылгъанны кёрдюк. Ол эшикге кирдик. Приемныйде орта джыллы бир эркиши олтурады. Ол Биринчи секретарны помощниги болур (партияны Джыйырманчы съездинде Генеральный секретарны орнуна Биринчи секретарь, Политбюронун орнуна да Президиум дерге деб оноу этилген эди). Ол бизни акъ тышла салынган джумушакъ шиндиклеге олтуртду. Кабинет уллуду. Ортасында уллу стол. Кәабыргъаны джанында да стол. Столлада телефонла, дагъыда бир аппаратла. Эки кийим тагъыучу. Бизни уа тагъаргъа картусладан, шляпаладан башха джугъубуз джокъдукостюмла блабыз.

Приемныйде терезени кәатында КГБ-ни полковниги олтурады, бизни келтирген полковник да аны кәатына барыб сюелди. Бизни юсюбюзден Хрущёвгъа билдирлик болурла деб тура эдик да не мындан анга киши кирмеди, не андан киши чыкъмады. Джыйырма минутдан помощник кәобуб, Хрущёвну кабинетине эшикни ачыб, бизни ары чакъырды. Биз киргеникде, Хрущёв олтуруб тургъан джеринден кәобуб келиб, бизни бла кабинетни ортасында саламлашды. Бери киргинчи оноулашханыбызгъа кёре, бизни аллыбызда 88-джыллыкъ кәарт Чагъар улу кириб «Ассалам алейкум. Никита Сергеевич»,— деб кәолун

тутду. Аны ызындан Нузула, андан сора бизни барыбыз бла да кьол тутушуб, джарыкь саламлашды. Бизни олтуртхунчу кеси олтурмады. Кабинети уллу, 60—70 адам сыйына болур эди. Столуну джити мюйюшлери джокь эдиле. Къабыргъада Ленинни джангыз бир портрети. Столну юсюнде бизни письмобуздан башха къагъыт джокь. Письмобузда он адамбыз деб джазгъан эдик, приемгъа уа сегиз адам баргъанбыз — Багъатырланы Харун бла Къобанланы Сафар ауруб, баралмай къалгъан эдиле. Хрущёв бла ушагъыбыз джазылгъанды.

Биз Москвагъа баргъан кюнде огъуна сегиз адам хар бирибиз бирер заявление джазаргъа деб оноулашхан эдик. Офицерле Гаджа улу, Гюрджю улу, Джамма улу, Байрамкъул улу аланы уруш бошалгъынчы фронтдан алыб, конвой бла Орта Азиягъа ашыргъанларыны юсюнден; Чагъар улу — къартлагъа джетдирилген артыкълыкъны юсюнден; Нузула — тиширыула чекген къыйыныкъны юсюнден; Орус улу — джаш къауумну юсюнден; мен, Байрамукъ улу да — къалай кёчюргенлерини юсюнден; мен, Байрамукъ улу да — къалай кёчюргенлерини юсюнден джазаргъа келишдик. Кёчюрюлген заманда мен область прокурорну заместители болуб ишлей эдим, Орта Азияда уа НКВД-ни органында кёчюрюлген халкъланы юсюнден ишлеген эдим. Заявлениеле уа къуру ючюбюз джазгъан эдик, Нузула бла Таубий ючюн да мен джазыб, юч къагъытны да Хрущёвгъа бердик.

Заявлениеми Хрущёвгъа узатырдан алгъа окъургъа эркинлик берлигин тиледим. Башындан аягъына дери окъудум, письмому магъанасы бла КПСС-ни АК-ни Президиумуну членлерин шагърей этерин тиледим. Этерге Хрущёв сёз берди. «Кёчгюнчю не ишде ишлегенсе?» деб Хрущёв соргъанында, «прокуратурада» дегенимде «да ма кёчюрюде терс сизсиз, сора законну буздургъансыз», — деб, накъырда этди. Гюрджюлары да узатдыла письмоларын.

Ушакъ бошалыр кёзюуге мен Хрущёвгъа: «Бизни ортабыздагъы къарт Чагъар улу дин тутхан къартды, ол да, анычала да Сизге, Сизни юйдегигизге аллахдан тилек тилеб турадыла. Халкъ Сизни ауугъуздан тюзлюк сёзню эшитгенди, Сизге бек разыды, энди ызларына кетерге эркинлик берлигигизни тилейди. Биз мындан къайтыб барыб, аллыбызгъа къараб тургъан халкъгъа: «Никита Сергеевич бизни джанлыды» дерге боллукъбузму?» — деб сордум мен. «Мен кесим оноу этмейме, сизни

джаныгъызда уа боллукъма»,— деб, джууаб этди. Алай бла саламлашыб чыкъдыкъ. Приёмныйде бизни КГБ-ши полковниги сакълаб тура эди. Ол бизни ашырды.

Гаджа улу къазауатха дери да Москвада джашай эди, ол анда къалды. Гюрджюланы Нузуланы, Таубийни, Джаммаланы Муратны Ставропольгъа, партияны крайкомуна письмобузну берирге ашырыб, къалгъаныбыз Къазахстан бла Къыргъызгъа июлну 6-да кетдик.

Москвадан къайтхандан сора эки ийыкъдан мени Фрунзеде окъугъан къарачай студентле чакъырдыла. Алагъа хапарны болумуча айтдым. Джамбул областны талай джеринден келиб, меннге кёб заманны хапар соруб турдула.

1956 джыл мени партияны Луговской райкомуну биринчи секретары Исмаилов джолдашха чакъырдыла. Анда Алма-Атадан келген адамла да олтура эдиле. Къарачайлыла мында къалсынла, кетмесинле де да сёлеш, деб чакъыргъан эдиле. Алагъа джер кесиб, автономия берирге, мени да бир райкомгъа секретарь этерге деген оноуну айтханларында, мен: «Шимал Кавказда сюрюучю болургъа суюме Къазахстанда райкомну секретары болгъандан эсе»,— деб джууаб этдим.

1957 джыл Къарачай-Черкес облисполкомну аты бла Луговскойдан къарачайлыланы туугъан джерлерине кёчюрген мен эдим. Аланы ашырыб бошаб 1957 джыл кёчюб келгенимча Гитче Къарачай районда джашаб турама.

БАЙРАМУКЪЛАНЫ МАМУРАЙНЫ джашы ЮСУФ,
партияны, къазауатны,
урунууу ветераны.

А В Т О Р Д А Н

Китаб джазгъан къачан да кыйынды, бу китабны уа мен артыкъсыз да кыйналыб джазгъанма, нек десенг, ол онтёрт джылны азабын, муну джаза, экинчи къат чекгенме.

Бу китабда, мен кесим ангылагъаннга кёре, мени джазычулукъ хатым тюрленгенди, аны алай этдирген китабны темасыды. Сураглау литератураны законлары белгилидиде, мен аланы бир къауумундан жанлагъанма, ол себеден бу романнга публицистика роман дегге боллукъду.

Мында джазылгъан затла иги джерге, иги колхозгъа тюшген къарачайлыланы юслериндендиде, башха джерлеге тюшгенле кёб ачы затны кшошаргъа боллукъдула.

Кёчюу халкъгъа салгъан кыйынлыкъны юсюнден джазмакълыкъны кесиме борчха санаб джазгъанма. Джетимеген затла болурла, алай а ичинде джизылгъан кеппе-кертиди. Мен излеген ол эди.

Китабда айтылгъан адамланы крти атлары кебюсюне тюрленмей бериледиде, аланы Орта Азияны къум тюзлери эртде джухандыла.

Байрамукова Халимат Башчиевна

ЧЕТЫРНАДЦАТЬ ЛЕТ

Публицистический роман

На карачаевском языке

Редактор *А. Д. Баучиев*
Художник *Н. Г. Крицкий*
Художественный редактор *М. М. Папшуова*
Технический редактор *Г. М. Хомякова*
Корректор *Л. Х. Бытдаева*

ИБ № 2690

Сдано в набор 20.12.89. Подписано в печать 27.09.90.
Формат 84×108 1/32. Бумага офсетная № 2.
Гарнитура «Литературная». Печать высокая.
Усл. печ. л. 14,3. Уч.-изд. л. 14,6. Усл. кр.-отт. 14,4.
Тираж 10 000 экз. Заказ 0410. Цена 3 руб

Карачаево-Черкесское отделение
Ставропольского книжного издательства

Издательско-полиграфическое и книготорговое производственное
объединение «Адыгея» управление издательств
полиграфии и книжной торговли
Краснодарского крайисполкома,
352700, Майкоп, ул. Пионерская, 268.

Б 18

Байрамукова Х. Б. «14 лет» Ставропольское книжное издательство, Карачаево-Черкесское отделение, 1990.— 272 с.

ISBN 5—7644—0551—3

Богатство жизненных наблюдений, умение создать запоминающийся образы, самобытный лирический язык писательницы делают книгу интересной и содержательной

Б $\frac{47002280100-69}{M159(03)-89}$ 62—90

С(кар)²